

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी १९९२-९३

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 1992-93

54792
530.0723
MAH-E

जय व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS,
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, BOMBAY

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
१९९२-९३

**ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA
1992-93**

NIEPA DC

D07897

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE

National Institute of Educational
Planning and Administration.

17-B, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DOC. No D-7897

Date 2-2-94

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, "महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी" हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. १९९२-९३ या संदर्भ वर्षासाठी हे प्रकाशन तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील ३२ वा अंक आहे. तो मराठी व इंग्रजी असा संयुक्त तयार करण्यात आला आहे.

२. हे प्रकाशन दोन भागांत असून पहिल्या भागात महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची काही ठळक वैशिष्ट्ये देण्यात आली आहेत व दुसऱ्या भागात निरनिराळ्या विषयांवरील आकडेवारी देणारे तक्ते समाविष्ट केले आहेत. प्रकाशनाच्या मजकुरामध्ये आवश्यक तेथे आलेखांचा समावेश केला आहे.

३. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ४८ व्या फेरीमध्ये (जानेवारी-डिसेंबर १९९२) कुटुंबांमधील जमीन व पशुधन तसेच कुटुंबांची कर्जे व गुंतवणूक या विषयांची माहिती गोळा करण्यात आली आहे. गोळा केलेल्या माहितीच्या आधारे काही महत्त्वाचे निष्कर्ष "विशेष अभ्यास" या १५ व्या प्रकरणात देण्यात आले आहेत. हे निष्कर्ष अस्थायी स्वरूपाचे असून संपूर्ण माहितीच्या तक्तीकरणानंतर त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे. राष्ट्रीय कार्यक्रमांतर्गत राज्यात आर्थिक गणना १९९० यावर्षी घेण्यात आली. या गणनेत गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित काही महत्त्वाचे निष्कर्षही या प्रकरणामध्ये देण्यात आले आहेत.

४. या प्रकाशनात आकडेवारी सादर करताना कित्येक ठिकाणी अस्थायी आकडेवारी समाविष्ट केली आहे. पूर्ण माहिती मिळाल्यावर अशा माहितीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

मुंबई, दिनांक ९ मार्च, १९९३.

अ. कृ. कागलकर
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
मुंबई.

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out a publication titled "Economic Survey of Maharashtra" every year. The present publication for the year 1992-93 is the 32nd issue in the series and is published both in Marathi and English (combined).

2. The publication is divided in two parts. The salient features of the State economy are given in Part-I, while statistical tables on various subjects are presented in Part-II. Graphs and Charts are given in respective chapters wherever necessary.

3. In the 48th round (January-December 1992) of the National Sample Survey, the data on 'Land and Livestock Holdings' and 'Debt and Investment' of the Households was collected. Some important results based on the data collected in this survey are presented in Chapter-15 as "Special Studies". These results are provisional and are subject to change after detailed tabulation. As a part of the countrywide programme, Economic Census was carried out in the State during 1990. Some important findings based on the data collected in this census are also presented in the Chapter.

4. In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places and they are likely to be revised after full data become available.

Bombay, dated 9th March, 1993.

A. K. Kagalkar
Director of Economics & Statistics
Bombay.

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
दृष्टिभेदात महाराष्ट्र ..	ix	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती ..	xii	Maharashtra's comparison with India
निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक.	xiv	Selected socio-economic indicators for different States in India.
भाग एक—पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	7	Population
3. राज्य उत्पन्न	10	State Income
4. कृषि व संलग्न व्यवसाय	13	Agriculture and allied activities
5. उद्योग	25	Industries
6. वीज	41	Electricity
7. रोजगार	43	Employment
8. किमतींचा स्थितिविशेष	53	Price situation
9. नागरी पुरवठा	58	Civil supplies
10. सामाजिक सुविधा	64	Social services
11. बँकांचे व्यवहार आणि वाणिज्य	70	Banking and commerce
12. परिवहन आणि दळणवळण	72	Transport and Communications
13. सहकारी चळवळ	77	Co-operative movement
14. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती	84	Finances of Local bodies
15. विशेष अभ्यास	90	Special studies
भाग दोन—आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या ..	101	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या ..	101	Rural and Urban population in the State
3. जिल्हावार स्त्री-पुरुषांची लोकसंख्या	102	Districtwise population by sex
4. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पद्धतीने काढलेले जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर.	105	Birth, death and Infant mortality rates by Sample Registration System, Maharashtra State.
5. काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९९१ ..	106	Economic classification of workers, 1991
6. औद्योगिक गटानुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न.	107	Net State domestic product by industrial origin at current prices.

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
7. औद्योगिक गटांनुसार झालेले १९८०-८१ च्या किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न.	108	Net State domestic product by industrial origin at 1980-81 prices.
8. औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न.	109	National income by industrial origin at current prices.
9. औद्योगिक गटांनुसार झालेले स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न.	110	National income by industrial origin at constant (1980-81) prices.
10. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा.	111	Revenue receipts from taxes on agricultural sector in Maharashtra State.
11. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण.	112	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government budget.
12. महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना).	114	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural census).
13. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, त्याचे उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन.	115	Area under principal crops production and yield per hectare in Maharashtra State.
14. महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचन क्षेत्राचे विविध साधनांनुसार वर्गीकरण.	117	Area irrigated by sources in Maharashtra State.
15. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक.	118	Index numbers of agricultural production of principal crops in Maharashtra State.
16. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके ..	120	Livestock and poultry in Maharashtra State.
17. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	121	Index numbers of industrial production in India.
18. प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी.	122	Percentage distribution of factories by size class of employment for selected industry groups.
19. प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची यंत्र सामग्रीत गुंतलेल्या भांडवल आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी.	123	Percentage distribution of factories by size class of investment in plant and machinery for selected industry groups.
20. वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य.	124	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra State.
21. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन ..	125	Major mineral production in Maharashtra State.
22. महाराष्ट्र राज्यातील वीज पुरवठा ..	126	Electricity supply in Maharashtra State.
23. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील कामगार ..	128	Working factories and factory employment in Maharashtra State.
24. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार ..	130	Employment in different industries in Maharashtra State.
25. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद ..	132	Industrial disputes in Maharashtra State.
26. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी ..	133	Employment exchange statistics in Maharashtra State.
27. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च.	134	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State.

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
28. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	135	Consumer price index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State.
29. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	137	Consumer price index numbers for urban non-manual employees.
30. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	137	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India.
31. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक	138	All-India wholesale price index numbers
32. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	138	All-India consumer price index numbers for industrial workers.
33. महाराष्ट्रातील रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू.	139	Quantity of rice and wheat issued to fair price shops in Maharashtra.
34. महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये.	139	Actual receipts of foodgrains from Government of India and other States to Maharashtra State.
35. महाराष्ट्रात शासनाने केलेली अन्नधान्याची खरेदी	140	Procurement of food grains in Maharashtra by Government.
36. महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ	141	Growth of education in Maharashtra
37. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा	142	Medical facilities available in Maharashtra State
38. निरनिराळ्या उपभोग्य वावीवरील दरडोई मासिक खर्च	143	Per capita monthly expenditure on different items of consumption.
39. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी.	146	Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure classes.
40. महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व येणे कर्जाचे वर्गीकरण.	147	Distribution of deposits and outstanding advances of scheduled commercial banks according to population groups in Maharashtra State.
41. महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी.	148	Road length according to different classes in Maharashtra State.
42. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	149	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State.
43. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल).	150	Co-operative movement in Maharashtra State (Societies, Members and Working Capital).
44. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल).	151	Co-operative movement in Maharashtra State (Advances, Outstanding Loans and Turnover).
45. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना-१९८० आणि १९९०	152	Economic census-1980 and 1990 at a glance
46. प्रमुख उद्योगगटानुसार उद्योगांची आणि कामगारांची संख्या	153	Major activitywise number of enterprises and persons usually working.
47. जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (ग्रामीण)	154	Districtwise number of enterprises and number of persons usually working (Rural).
48. जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (नागरी)	155	Districtwise number of enterprises and number of persons usually working (Urban).
49. जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (ग्रामीण + नागरी).	156	Districtwise number of enterprises and number of persons usually working (Rural + Urban).

आलेख	पृष्ठ क्रमाकानंतर After Page No.	Graphs
1. महाराष्ट्राची लोकसंख्या	8	Population of Maharashtra
2. राज्य उत्पन्न	12	State Income
3. दरडोई उत्पन्न	12	<i>Per capita</i> income
4. अन्नधान्य उत्पादन	18	Foodgrains production
5. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	18	Index numbers of agricultural production
6. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	28	Index numbers of industrial production in India
7. विजेचा वापर	42	Electricity consumption
8. कारखाने आणि त्यांतील रोजगार	48	Factories and factory employment
9. भारतातील घाऊक किमतीचे निर्देशांक	54	Index numbers of wholesale prices in India
10. कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	56	Consumer price index numbers for working class
11. सहकारी चळवळीची प्रगती	80	Growth of Co-operation.
12. प्राथमिक शेती पतसंस्थांची प्रगती	80	Growth of Primary Agricultural Credit Societies

दृष्टीपात महाराष्ट्र/MAHARASHTRA AT A GLANCE

Re 4280-2

वाव (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	1991-92* (7)	Unit (2)	Item (1)
1. शेती—								
<i>Agriculture—</i>								
निव्वळ कसलेले क्षेत्र	हजार हेक्टर ..	17,878	17,668	18,299	17,941	17,730	'000 hectare ..	Net area sown.
एकूण लागवडीखालील क्षेत्र	"	18,823	18,737	19,642	21,052	20,479	"	Gross cropped area.
सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र	"	1,220	1,570	2,415	3,170	2,716	"	Gross irrigated area.
एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	6.5	8.4	12.3	15.1	13.3	Percentage ..	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र—								
<i>Area under principal crops—</i>								
तांदूळ	हजार हेक्टर ..	1,300	1,352	1,459	1,581	1,572	'000 hectare ..	Rice.
गहू	"	907	812	1,063	873	628	"	Wheat.
ज्वारी	"	6,284	5,703	6,469	6,331	5,485	"	Jowar.
बाजरी	"	1,635	2,039	1,534	1,927	1,911	"	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	10,606	10,320	10,076	11,142	10,027	"	All cereals.
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	12,955	12,886	13,691	14,399	13,035	"	All foodgrains (cereals and pulses).
ऊस	"	156	204	319	540	552	"	Sugarcane.
कापूस (रुई)	"	2,500	2,750	2,550	2,730	2,724	"	Cotton (lint)
मुईमूग	"	1,083	904	695	881	742	"	Groundnut
3. प्रमुख पिकांखालील उत्पादन—								
<i>Production under principal crops—</i>								
तांदूळ	शंभर टन	13,692	16,622	23,147	23,137	21,002	'00 tonnes ..	Rice.
गहू	"	4,011	4,403	8,862	9,187	6,257	"	Wheat.
ज्वारी	"	42,235	15,574	44,085	59,480	33,901	"	Jowar.
बाजरी	"	4,886	8,241	6,966	11,143	8,978	"	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	67,550	47,367	86,465	1,07,403	74,184	"	All cereals
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	77,439	54,137	94,717	1,21,842	83,510	"	All foodgrains (cereals and pulses)
ऊस काढ्यात	"	1,04,040	1,44,333	2,37,063	3,84,162	3,61,866	"	Sugarcane (in cane).
कापूस (रुई)	"	2,878	824	2,081	3,196	1,964	"	Cotton (lint)
मुईमूग	"	7,999	5,863	4,507	9,916	5,461	"	Groundnut.
4. प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक—								
<i>Index number of agricultural production of principal crops—</i>								
(पायाभूत वर्ष त्रैवार्षिक १९६७-७० = १००)								
सर्व पिके	"	109.8	88.3	147.1	198.9	151.6	"	All commodities

*अस्थायी/Provisional

ix

दृष्टिकोणत महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—contd.

बाब	परिमाण	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	1991-92 *	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(2)	(1)
5. कृषि गणना—								
वहिलत धारण जमिनीची संख्या ..	'०० संख्या	(1970-71) 49,506	(1980-81) 68,625	(1985-86) 81,013	(1990-91) 94,697	'00 Nos.	<i>Agricultural Census—</i> Number of operational holdings.
वहिलत धारण जमिनीचे क्षेत्र ..	'०० हेक्टर	2,11,794	2,13,616	2,13,521	2,09,248	'00 hectare	Area of operational holdings.
वहिलत धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र ..	हेक्टर	4.28	3.11	2.64	2.21	hectare	Average size of operational holdings.
6. पशुधन—								
एकूण पशुधन ..	हजारात ..	(1961) 26,048	(1966) 25,449	(1978) 29,642	(1987) 34,255	(1987) 34,255	Thousand	<i>Livestock—</i> Total livestock.
एकूण कोबड्या-बदके ..	" ..	10,577	9,902	18,751	24,839	24,839	"	Total poultry
ट्रॅक्टर ..	संख्या ..	1,427	3,274	12,917	34,523	34,523	Nos.	Tractors.
7. वने—								
एकूण वनव्याप्त क्षेत्र ..	चौ. कि. मी. ..	63,544	62,311	64,222	63,798	63,778	Sq. km.	<i>Forests—</i> Total forest area.
8. उद्योग—								
<i>Factories—</i>								
कारखाने—		(1961)	(1970)	(1980)	(1990)	(1991)		<i>Factories—</i>
चालू कारखाने ..	संख्या ..	8,233	9,803	15,170	23,410	24,119	Number	Working factories.
कामगारांची दैनिक सरासरी ..	हजारात ..	787	952	1,177	1,163	1,169	Thousand	Average daily number of workers.
दर लाख लोकसंख्येमागे कामगार ..	संख्या ..	1,988	2,031	1,958	1,483	1,480	Number	Workers per lakh of population.
9. वीज—								
<i>Electricity—</i>								
विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि. वॅ. तास ..	3,268	9,134	18,751	37,311	39,959	Million kwh.	Electricity generated.
विजेचा वापर (एकूण) ..	" ..	2,720	7,650	14,034	30,775	33,354	"	Electricity consumed (Total).
विजेचा औद्योगिक वापर ..	" ..	1,853	5,312	8,130	14,706	14,655	"	Industrial consumption.
विजेच्या औद्योगिक वापराची एकूण टक्केवारी ..	टक्केवारी ..	68.1	69.4	57.9	47.8	43.9	Percentage	Percentage of industrial consumption to total consumption.
अखेरीस वीजपुरवठा केलेले शेतीचे पंप ..	हजारात ..	8 (1961-62)	210	647	1,615	1,703	Thousand	Number of agricultural pumps energised at the end of.
10. बँका—								
<i>Banking—</i>								
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) ..	संख्या ..	N.A.	1,408 (June 1970)	3,627 (June 1981)	5,591 (June 1991)	5,630 (June 1992)	Number	Banking Offices (Scheduled commercial)
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे. ..	" ..	N.A.	450	1,355	2,749 (March 1991)	2,751 (March 1992)	Number	Places having banking offices (Scheduled commercial).

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

* अस्थायी/Provisional

वाव (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	1991-92* (7)	Unit (2)	Item (1)
11. राज्य उत्पन्न--								<i>State Income--</i>
चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	1,597.4	3,875.5	15,113.3	56,856.5*	62,097.7†	Creore Rs.	Income at current prices.
चालू किमतीनुसार दरदोई उत्पन्न ..	रुपये ..	409.0	783.1	2,427.3	7,598.2*	8,180.2†	Rs.	Per capita income at current prices.
12. सेवायोजन--								<i>Employment exchange--</i>
वर्ष अखेरीस पटावर असलेले अर्जदार ..	संख्या ..	1,62,235	3,60,824	12,67,604	30,41,802	31,59,764	Number	Persons on live register at the end of the year
13. शिक्षण--								<i>Education--</i>
प्राथमिक शाळा ..	संख्या ..	34,594	45,143	51,045	57,612	60,182	Number	Primary schools.
विद्यार्थी ..	हजारात ..	4,178	6,229	8,392	10,427	10,656	Thousand	Enrolment
माध्यमिक शाळा ..	संख्या ..	2,468	5,339	6,119	10,026	10,520	Number	Secondary schools
विद्यार्थी ..	हजारात ..	858	1,936	3,309	5,743	6,016	Thousand	Enrolment.
14. आरोग्य--								<i>Health--</i>
हस्पताले ..	संख्या ..	N.A.	299	530	768	768	Number	Hospitals
दवाखाने ..	" ..	N.A.	1,372	1,776	1,896	1,896	"	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या ..	" ..	N.A.	88	114	146	144	"	Beds per lakh of population.
15. रस्त्यांची लांबी--								<i>Road length--</i>
एकूण ..	किलोमीटर ..	39,241	65,364	1,41,311	2,08,183@	N.A.	Kilometere	Total
पृष्ठांकित ..	" ..	24,852	35,853	66,616	1,32,048	N.A.	"	Surfaced
16. मोटर वाहने	संख्या ..	1,00,144	3,11,669	8,04,986	26,40,585	28,49,784	Number	Motor vehicles
17. सहकार--								<i>Co-operation--</i>
प्राथमिक कृषि पत संस्था ..	संख्या ..	21,400	20,426	18,577	19,565	19,729	Number	Primary agricultural credit societies
सभासद ..	हजारात ..	2,170	3,794	5,416	7,942	8,277	Thousand	Membership

N. A.—उपलब्ध नाही/Not Available.

*अस्थायी/Provisional

†प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

@सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका व नगरपालिका, पाटबंधारे विभाग आणि वनविभाग यांचे कडील रस्त्यांचा समावेश आहे./This includes roads under P. W. D., Z. P. Municipal corporations, Municipal councils, irrigation Department and Forest Department.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाव (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maha- rashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (per- centage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (१९९१)						Population (1991)
1.1. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या ..	हजारात ..	48,396	6,28,692*	7.7	'000 No.	(a) Rural population
(आ) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	61.31	74.29	..	Percentage	(b) Percentage of rural popula- tion to total population.
1.2. (अ) नागरी लोकसंख्या ..	हजारात ..	30,542	2,17,611*	14.0	'000 No.	(a) Urban population
(आ) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	38.69	25.71	..	Percentage	(b) Percentage of urban popu- lation to total population.
1.3. एकूण लोकसंख्या ..	हजारात ..	78,937	8,46,303*	9.3	'000 No.	Total population
(१) पुरुष ..	" ..	40,826	4,39,230*	9.3	"	(i) Male
(२) स्त्रिया ..	" ..	38,112	4,07,072*	9.4	"	(ii) Female
1.4. (अ) वर्गीकृत जाती व जमाती यांची लोकसंख्या. (१९८१)	हजारात	16,076	2,05,982@	7.8	'000 No.	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes. (1981)
(आ) वरील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	20.36	24.56	..	Percentage	(b) Percentage of above popu- lation to total population.
1.5. (अ) एकूण काम करणारे (१९९१)	हजारात ..	33,910	3,14,904@*	10.8	'000 No.	(a) Total workers (1991)
(आ) एकूण काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	42.96	37.64	..	Percentage	(b) Percentage of workers to total population.
1.6. स्त्री-पुरुष प्रमाण (१९९१)	दर १,००० पुरुषां- मागे स्त्रियांची संख्या.	934	927	..	Females per '000 males	Sex ratio (1991)
1.7. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९८१-९१)	टक्केवारी ..	25.73	23.85	..	Percentage	Percentage growth of popula- tion during 1981-91.
1.8. भौगोलिक क्षेत्र (१९९१)	लाख चौ.कि.मी. ..	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq. Km.	Geographical area (1991)
2. शेती †** (१९८६-८७)						Agriculture †** (1986-87)
2.1. निव्वळ कसलेले क्षेत्र	हजार हेक्टर ..	18,036	1,40,149@	12.9	'000 hectares	Net area sown
2.2. एकूण लागवडीखालील क्षेत्र	" ..	19,920	1,76,920@@	11.2	"	Gross cropped area
2.3. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र	" ..	2,646	55,656@@	4.4	"	Gross irrigated area.
2.4. एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील असलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	13.3	31.4	..	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2.5. प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र (१९८८-८९ ते १९९०-९१ या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for year 1988-89 to 1990-91)
(१) तांदूळ ..	हजार हेक्टर ..	1,549	42,166	3.7	'000 hectares	(i) Rice
(२) गहू ..	" ..	865	23,863	3.6	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	" ..	6,315	14,645	43.1	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी ..	" ..	1,935	11,131	17.4	"	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये ..	" ..	11,127	91,805	12.1	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये).	" ..	14,419	1,15,458	12.5	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses).
(७) ऊस ..	" ..	380	3,498	10.9	"	(vii) Sugarcane
(८) कापूस ..	" ..	2,665	7,478	35.6	"	(viii) Cotton
(९) भूईमूग ..	" ..	884	8,512	10.4	"	(ix) Groundnut

†** अस्थायी/Provisional @आसाम सोडून/Excluding Assam. * जम्मू व काश्मीर सोडून/Excluding Jammu and Kashmir.

@आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, भारत सरकार/Source : Directorate of Economics and Statistics, Government of India.

*जम्मू व काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या घेऊन/Including projected population of Jammu and Kashmir.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maha- rashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (percen- tage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन १९८२						Livestock census 1982
3.1. एकूण पशुधन ..	हजारांत ..	30,919	4,19,545	7.4	'000 No.	Total livestock
3.2. ट्रॅक्टर ..	हजारांत ..	21	519	4.0	'000 No.	Tractors
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप.	हजारांत ..	131	3,109	4.2	'000 No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes.
4. वने						Forests
4.1. एकूण वनव्याप्त क्षेत्र (१९८७-८८)	चौ.कि.मीटर ..	53,790	6,68,580	8.0	Sq. km.	Total forest area (1987-88)
5 उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने--						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९८८) ..	संख्या ..	21,868	1,88,136	11.6	No.	(i) Working factories (1988).
(आ) कामगारांची दैनिक सरासरी (१९८८).	हजारांत ..	1,195	7,905	15.1	'000 No.	(ii) Average daily no. of workers (1988).
6. वीज* (१९९०-९१)						Electricity* (1990-91)
6.1. विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि.वॅ. तास	37,311	2,64,609	14.4	Million kwh.	Electricity generated.
6.2. विजेचा वापर ..	दशलक्ष कि.वॅ.तास	30,775	1,90,268	16.2	Million kwh.	Electricity consumed.
6.3. (अ) विजेचा औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	14,706	85,488	17.2	Million kwh.	(a) Industrial consumption.
(आ) विजेच्या औद्योगिक वापराची विजेच्या एकूण वापराशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	47.8	44.9	..	Percentage	(d) Percentage of industrial consumption to total consumption.
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) (मार्च १९९२)	संख्या ..	5,623	60,690	9.3	No.	Banking offices (Scheduled commercial), (March 1992).
7.2. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे (डिसेंबर १९८२)	संख्या ..	1,613	21,858	7.4	No.	Places having banking offices (Scheduled commercial) (December 1982).
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९९१-९२)						State/National Income (1991-92)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	62,098**	4,73,246***	13.1	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरबोई उत्पन्न ..	रुपये ..	8,180**	5,529***	..	Rs.	Per capita income at current prices.

*अस्थायी/Provisional.

**प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

***शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक/

राज्य	भौगोलिक क्षेत्रफळ (लाख चौ. कि.मी.) Geographical area in (lakh sq. km.)	लोकसंख्येची घनता Density of population	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती, जमाती आणि बौद्ध यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of Scheduled castes, Scheduled tribes and buddhists to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांची टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers participation rates	साक्षरतेची प्रमाण Literacy percentage	नागरी लोकसंख्येचे एकूण श्रेकडा प्रमाण Urban population as percentage of total population	एकूण लोकसंख्येची राज्याच्या लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of State population to total population
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1 आंध्र प्रदेश	2.75	241	973	22.24	42.79	68.52	34.81	45.11	26.84	7.8
2 आसाम	0.78	284	925	20.22	31.70	64.14	N.A.	53.42	11.08	2.6
3 अरुणाचल प्रदेश	0.84	10	851	64.13	45.04	65.96	39.51	41.22	12.21	0.1
4 बिहार	1.74	497	912	22.21	29.71	80.62	15.69	38.54	13.17	10.2
5 गुजरात	1.96	210	936	22.33	34.27	56.44	27.08	60.91	34.40	4.9
6 गोवा	0.04	316	969	2.11	32.72	23.97	20.48	76.96	41.49	0.1
7 हरियाणा	0.44	369	874	19.75	28.12	68.91	11.29	55.33	24.79	1.9
8 हिमाचल प्रदेश	0.56	92	936	29.56	33.83	68.71	36.79	63.54	8.70	0.6
9 जम्मू व काश्मीर	2.22†	N.A.	923†	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	23.83†	0.9†
10 कर्नाटक	1.92	234	961	20.64	38.49	63.11	29.27	55.98	30.91	5.3
11 केरळ	0.39	747	1,040	11.02	28.23	38.04	16.96	90.59	26.44	3.4
12 मध्य प्रदेश	4.43	149	933	37.82	37.74	75.37	32.53	43.45	23.21	7.8
13 महाराष्ट्र	3.08	257	934	20.36	39.22	59.72	30.02	64.87	38.69	9.3
14 मणिपूर	0.22	82	961	36.43	37.36	66.38	37.50	60.96	27.69	0.2
15 मेघालय	0.22	78	947	86.04	40.85	59.58	36.69	48.26	18.69	0.2
16 मिझोराम	0.21	33	924	94.85	42.29	64.62	43.94	81.23	46.20	0.1
17 नागालँड	0.17	73	890	89.70	41.56	72.96	39.25	61.30	17.28	0.1
18 ओरिसा	1.56	202	972	38.41	32.71	73.06	20.85	48.55	13.43	3.7
19 पंजाब	0.50	401	888	28.31	29.90	56.14	6.78	57.14	29.72	2.4
20 राजस्थान	3.42	128	913	29.73	31.59	69.32	27.01	38.81	22.88	5.2
21 सिक्कीम	0.07	57	878	28.29	40.89	66.23	52.74	56.53	9.12	@
22 तामिळनाडू	1.30	428	972	20.21	41.29	59.10	30.88	63.72	34.20	6.6
23 त्रिपूरा	0.10	262	946	47.31	28.91	61.57	14.31	60.39	15.26	0.3
24 उत्तर प्रदेश	2.94	472	881	21.26	29.74	72.08	12.87	41.71	19.89	16.4
25 पश्चिम बंगाल	0.89	766	917	29.21	30.20	52.96	11.67	57.72	27.39	8.0
भारत*	32.87	267	927	24.56	34.12	64.90	22.73	52.11	25.71	100.0

*केंद्रशासित प्रदेश घरून/Includes Union Territory. †साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यावरील वयाच्या लोकसंख्येची आहे./The literacy rates relate to the population aged seven and above.

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

†—राज्याच्या अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित//Based on estimated population of the State.

@०.१ पेक्षा कमी /Less than 0.1

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA

लोकसंख्या वाढीची राज्य निहाय टक्केवारी Statewise percentage of growth of popu- lation	दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांचे दर (संख्या) Number of students in Primary and Secondary Schools per thousand population (No.)	(१९८०-८१ मालिकेप्रमाणे) चालू किमती- नुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices Rs. (P) (1980-81 Series).	दर शेतकऱ्या- मागे निव्वळ पिकांखालील क्षेत्र (हेक्टर) Net sown area per cultivator (Hectares)	दर हेक्टरमागे उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (p)						दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्रॅ.) Food- grains production per capita (Kg.)	State
	एकूण तूणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस (उसांत) Sugarcane (In terms of cane)	त्रैवारिक सरासरी average (1988-89 to 1990-91)	Reference year or date				
(1981-91)	(1990-91)	(1990-91)	(1984-85)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(1)	
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(1)	
24.2	167	4,731	1.4	1,951	445	1,627	228	70,473	188.6	Andhra Pradesh	
23.2	209	3,427	N.A.	1,175	440	1,142	85	43,179	123.4	Assam	
35.9	188	4,975	0.8	1,160	N.A.	1,160	1,190	N.A.	181.6	Arunachal Pradesh	
23.5	135	2,522	0.8	1,342	717	1,256	170	49,709	127.7	Bihar	
20.8	213	6,060	2.3	1,151	650	1,049	242	87,000	111.0	Gujarat	
16.0	205	7,634	2.2	2,518	N.A.	2,518	N.A.	38,500	106.7	Goa	
26.3	167	6,936	2.0	2,605	795	2,292	389	52,052	567.4	Haryana	
19.4	257	4,813	0.6	1,411	238	1,317	170	9,000	132.2	Himachal Pradesh	
28.9	164	N.A.	0.7	1,586	641	1,520	1,020	19,000	117.3	Jammutand Kashmir	
20.7	186	4,737	2.1	1,046	327	845	216	77,866	108.5	Karnataka	
14.1	199	4,432	2.5	1,840	760	1,795	283	67,875	36.5	Kerala	
26.7	183	3,614**	1.9	1,107	511	924	113	35,860	224.3	Madhya Pradesh	
25.4*	221*	7,598**	2.1	945	497	839	65	85,897	158.8	Maharashtra	
28.6	221	3,548	0.4	1,636	N.A.	1,636	85	35,000	151.8	Manipur	
31.8	210	N.A.	0.5	1,090	500	1,070	121	30,000	73.4	Meghalaya	
39.6	250	N.A.	0.4	1,135	1,000	1,173	567	5,000	89.8	Mizoram	
56.9	198	3,602	0.7	1,151	1,000	1,149	17	32,250	142.4	Nagaland	
19.5	172	3,180	1.5	1,085	541	916	219	69,958	191.9	Orissa	
20.3	179	8,281	2.4	3,473	748	3,395	503	58,099	923.6	Punjab	
28.1	150	3,983	1.8	1,089	467	880	358	48,222	194.0	Rajasthan	
28.2	216	N.A.	1.1	1,355	933	1,217	N.A.	N.A.	130.3	Sikkim	
14.9	224	N.A.	1.0	2,445	435	1,975	351	1,03,597	129.7	Tamil Nadu	
33.7	230	N.A.	1.0	2,568	500	2,495	170	42,000	279.4	Tripura	
25.4	151	3,553	0.9	1,918	878	1,750	161	53,824	243.0	Uttar Pradesh	
24.6	208	N.A.	1.2	1,874	664	1,813	119	72,643	177.6	West Bengal	
23.6	181	4,934	1.5	1,574	575	1,369	227	63,982	193.8	India	

(P) = अस्थायी/Provisional

** १९७०-७१ मालिके प्रमाणे/As per 1970-71 Series

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक—समाप्त/

राज्य	एकूण पिकांखालील क्षेत्राशी दर हेक्टरी खतांचा वापर (कि.ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण पिकांखालील क्षेत्रांशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	जंगल व्याप्त दर हेक्टर क्षेत्रातील उत्पादनाचे मूल्य (रुपये) Value of forest produce per hectare of forest area (Rs.)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या-कज घेणाऱ्या सभासदांशी एकूण सभासदांशी टक्केवारी Primary agricultural Co-operative credit societies—percentage of borrowing members to total number of members	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील कामगारांची सरासरी दैनिक उपस्थिती Average daily employment of factory workers per lakh of population (No.) (P)	उद्योगातील उत्पादनाचे दरडोई मूल्य (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगामुळे होणारी दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक (1)	(1990-91) (22)	(1987-88) (23)	(1979-80) (24)	जून अखेर June end (1990) (25)	(1988) (26)	(1988-89) (27)	(1988-89) (28)
1 आंध्र प्रदेश	132.2	35.4	39	37	976	1,857	296
2 आसाम	10.5	15.5	28	6	457	917	159
3 अरुणाचल प्रदेश	1.2	12.7	N.A.	N.A.	N.A.	—	—
4 बिहार	56.8	39.3	62	25	589	1,212	314
5 गुजरात	64.9	22.9	101	45	1,709	5,098	859
6 गोवा	50.1	9.4	N.A.	8	1,415	5,759	1,030
7 हरियाणा	128.3	82.9	108	46	1,424	4,120	641
8 हिमाचल प्रदेश	33.9	17.7	122	10	283	1,646	610
9 जम्मू व काश्मीर	45.3	38.7	287	N.A.	366	486	46
10 कर्नाटक	66.3	18.8	210	23	1,133	1,841	374
11 केरळ	84.4	13.6	327	39	1,041	1,675	327
12 मध्य प्रदेश	35.4	15.1	43	33	728	1,431	280
13 महाराष्ट्र	66.4	11.5	60	37	1,643	5,370	1,130
14 मणिपूर	71.9	39.9	2	101	190	39	27
15 मेघालय	12.6	23.7	4	94	173	67	25
16 मिझोराम	13.6	12.1	N.A.	N.A.	—	—	—
17 नागालँड	4.5	29.2	18	N.A.	—	—	—
18 ओरिसा	20.9	22.7	44	8	439	1,451	292
19 पंजाब	171.2	91.7	145	75	1,753	4,366	556
20 राजस्थान	28.9	30.0	20	25	561	1,315	211
21 सिक्कीम	8.4	11.9	7	29	—	—	—
22 तामिळनाडू	115.1	43.8	118	19	1,525	3,580	688
23 त्रिपुरा	19.7	10.5	15	10	1,575	201	38
24 उत्तर प्रदेश	90.1	57.0	91	—	440	1,286	229
25 पश्चिम बंगाल	90.3	22.8	51	32	1,447	1,940	347
भारत*	72.4	32.5	70	27	988	2,303	433

*केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territory.

(P)=अस्थायी/Provisional.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA—concl.

घरगुती कारणासाठी विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P.)	एकूण औद्योगिक कारणासाठी विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P.)	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या Motor vehicles per lakh of population (No.)	एकूण † रस्त्यांच्या लांबीचे दर शंभर चौरस किलो-मीटर क्षेत्रफळाशी प्रमाण (किलो मीटर) Total road length per 100 sq. km. of area (Km.)	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भावाच्या शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ration shops per lakh of population	वर्गीकृत वाणिज्य बँका Scheduled Commercial banks			State
					दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कचेऱ्यांची संख्या Number of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दिलेले दरडोई कर्ज (रुपये) Bank Credit per capita (Rs.)	
(1991-92)	(1991-92)	(31-3-1990)	(31-3-1989)	(31-3-1990)	मार्च March (1992)	मार्च March (1992)	मार्च March (1992)	Reference year or date
(29)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)	(36)	(1)
37.7	98.4	1,699	51	146	7.0	1,834	1,325	Andhra Pradesh
9.0	37.2	936	82	117	5.5	1,087	534	Assam
21.3	5.4	68**	9	72	7.7	2,027	292	Arunachal Pradesh
4.5	51.3	843	49	51	5.6	1,154	456	Bihar
50.9	202.3	3,938	39	30	8.2	3,331	1,784	Gujarat
119.8	247.0	7,807	154	49	21.5	14,205	4,385	Goa
79.2	108.3	2,515	59	40	7.8	2,661	1,504	Haryana
60.5	113.9	1,167	43	64	14.4	3,113	1,037	Himachal Pradesh
50.0	48.0	1,315	6	34	10.2	2,606	1,120	Jammu and Kashmir
38.5	121.0	2,548	80	38	9.6	2,503	1,962	Karnataka
55.6	102.7	1,749	548	45	9.8	3,233	1,676	Kerala
41.1	111.6	1,686	29	36	6.6	1,294	818	Madhya Pradesh
70.7	186.1	3,058	70	45	7.1	6,729	4,199	Maharashtra
46.7	23.8	2,045	29	93	4.7	598	434	Manipur
25.6	44.0	1,578	28	193	9.3	2,171	438	Meghalaya
49.0	1.7	1,323	16	124	10.6	1,552	337	Mizoram
75.0	23.8	1,081	48	39	5.8	1,867	731	Nagaland
31.2	106.5	773	112	69	6.6	959	693	Orissa
83.4	228.7	5,472	107	52	10.6	5,480	2,312	Punjab
23.8	104.9	1,913	33	34	7.0	1,404	781	Rajasthan
56.3	21.2	3,419	22	316	7.3	2,577	701	Sikkim
52.4	140.2	2,048	149	39	7.8	2,723	2,718	Tamil Nadu
14.2	12.6	624	134	44	6.6	1,116	629	Tripura
29.5	42.2	1,084	64	53	6.1	1,621	723	Uttar Pradesh
31.3	68.8	1,052	69	29	6.2	3,062	1,615	West Bengal
42.1	103.8	2,085@	61	47	7.2	2,761	1,684	India*

** १९८७ ची माहिती Relates to 1987. @ 1988-89

(P)=अस्थायी Provisional.

† सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका व नगरपालिका, पाटबंधारे विभाग व वनविभाग यांचे कडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation department and Forest department.

भाग एक

पाहणी

PART I

SURVEY

१. स्थूल आढावा

देशातील आर्थिक स्थिती

१.१. वर्ष १९९१ मध्ये झालेल्या अपुऱ्या पावसाच्या तुलनेत १९९२ मध्ये, जरी नैऋत्य मान्सूनचे आगमन देशात उशीरा झाले असले तरी, त्याचा पुरेशा कालावधीकरिता सर्व दूर झालेल्या प्रसाराचा विचार करता, पाऊस चांगला होता. देशातील एकूण ३५ हवामान उप विभागांपैकी ३० उप विभागांमध्ये पाऊस सर्वसाधारणपणे सरासरी-पेक्षा जास्त अथवा सरासरी इतका झाला. त्यामुळे १९९०-९१ मध्ये गाठलेली कृषि उत्पादनाची विक्रमी पातळी १९९२-९३ मध्ये ओलांडण्याची शक्यता आहे. औद्योगिक क्षेत्रात देखील १९९१-९२ च्या घटीनंतर, चालू वर्षात दिलासा देणारी परिस्थिती दिसून येते. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९९२ ह्या कालावधीतील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या मासिक सरासरी निर्देशांकाच्या आधारे ह्या कालावधीतील औद्योगिक उत्पादन आधीच्या वर्षातील ह्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ३.८ टक्क्यांनी अधिक झाले असे म्हणता येईल. परिणामी, १९९२-९३ मध्ये भारताच्या अर्थ व्यवस्थेत वाढ होऊन देशांतर्गत स्थूल उत्पादनात सुमारे ४.२ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. आखातातील पेट्रोलियम उत्पादनांमध्ये १९९०-९१ पासून चलनवाढ वेगाने होऊ लागली होती व ही वाढ जुलै, १९९२ पर्यंत म्हणजे २१ महिने दोन अंकी पातळीपर्यंत टिकून राहिली. त्यानंतर मात्र चलनवाढीचा वेग काहीसा कमी झाला आहे. एक वर्षाचे अंतर असलेल्या दोन अखिल भारतीय घाऊक किंमत निर्देशांकांमध्ये झालेला बदल चलन वाढीचा वार्षिक दर दर्शवितो. चलन वाढीचा दर मार्च, १९९२ अखेर १३.६ टक्के होता. जानेवारी, १९९३ अखेर तो ६.९ टक्क्यांपर्यंत घटला.

१.२. शीघ्र अंदाजानुसार १९९१-९२ मध्ये निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनात (म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नात) स्थिर किमतीनुसार ०.९ टक्के वाढ झाली आहे. ही वाढ १९९०-९१ मध्ये गाठलेल्या ५.२ टक्के ह्या वार्षिक वृद्धिदरापेक्षा बरीच कमी आहे. १९९१-९२ मध्ये चालू किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज ४,७३,२४६ कोटी रुपये व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज ५,५२९ रुपये इतका आहे.

१.३. वर्ष १९९२-९३ मध्ये अनुकूल पावसामुळे देशात कृषि उत्पादन भरपूर झाले. १९९१-९२ मधील १६.७१ कोटी टन अन्नधान्याच्या उत्पादनात १९९२-९३ या वर्षामध्ये ५.७ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते १७.६७ कोटी टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९२-९३ मध्ये अन्नधान्येतर गटातील उत्पादनात ३.४ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. नगदी पिकांच्या बाबतीत १९९२-९३ मधील चित्र उत्साहजनक दिसते. तेलबियांचे उत्पादन १९९२-९३ मध्ये विक्रमी पातळी गाठेल आणि १९९१-९२ मधील १.९ कोटी टनाच्या तुलनेत १९९२-९३ मध्ये ते जवळपास २ कोटी टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९१-९२ मधील कापसाच्या (रूई) १६.७ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत १९९२-९३ मध्ये सुमारे १९.९ लाख टन उत्पादन होण्याची अपेक्षा आहे. १९९२-९३ मध्ये ऊसाचे उत्पादन मात्र १९९१-९२ मधील २४.९ कोटी टनापेक्षा कमी म्हणजे २३.० कोटी टन इतके होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९२-९३ मध्ये एकूण कृषि उत्पादनात ५ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे.

1. GENERAL APPRAISAL

Economic situation in the country

1.1. After a relatively bad monsoon in 1991, the southwest monsoon though delayed during 1992 was good in its temporal and spatial spread. In 30 out of 35 meteorological sub-divisions in the country, rainfall was excessive normal. As a result, the record level of agricultural production achieved in 1990-91 is expected to be surpassed during 1992-93. On the industrial front also the outlook appears to be encouraging during current year after witnessing a decline during 1991-92. The industrial output based on the average of monthly indices of All India Index of Industrial Production during the period April-October, 1992, shows a rise of 3.8 per cent over that of the corresponding period of the previous year. As a result, the Indian economy is expected to register a real growth in Gross Domestic Product (GDP) of around 4.2 per cent in 1992-93. The inflationary pressure, which started building up from 1990-91 following the gulf crisis continued at double digit level for a stretch of 21 months upto July, 1992. The pressure has somewhat eased since then. The annual rate of inflation, measured by the change in the All-India Wholesale Price Index (WPI) on point to point basis, declined from 13.6 per cent at the end of March, 1992 to 6.9 per cent at the end of January, 1993.

1.2. The Net National Product (i.e. National Income) at constant prices, as per the quick estimates, increased by 0.9 per cent during 1991-92. This growth was much lower than the growth of 5.2 per cent achieved during 1990-91. In 1991-92 the National Income at current prices is estimated at Rs. 4,73,246 crore and the per capita National Income at Rs. 5,529.

1.3. The recovery in overall agricultural production during 1992-93 in the country is due to favourable rains. The foodgrains production during 1992-93 is expected to increase by 5.7 per cent to 176.7 million tonnes from the level of 167.1 million tonnes reached in 1991-92. The production of non-foodgrains, as a group, is expected to increase by 3.4 per cent during 1992-93. As regards commercial crops, the outlook for 1992-93 appears to be encouraging. The oilseeds production in 1992-93 may touch a record level and is expected to be around 20 million tonnes as compared with 19 million tonnes in 1991-92. The cotton (lint) production is expected to be around 19.9 lakh tonnes in 1992-93 as compared to 16.7 lakh tonnes in 1991-92. The sugarcane production is, however, expected to decline to 230 million tonnes in 1992-93 as against 249 million tonnes during 1991-92. The overall agricultural production is expected to register a growth of 5 per cent during 1992-93.

१.४. केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेने तयार केलेल्या शीघ्र अंदाजा-नुसार एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९२ मधील औद्योगिक उत्पादनाचा सरासरी मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८०-८१ = १००) २०६ होता व तो आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकाच्या तुलनेत ३.८ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९१ ह्या वर्षातील हा निर्देशांक तत्पूर्वीच्या (एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९०) निर्देशांकाच्या तुलनेत ०.६ टक्क्यांनी कमी होता. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकात ७७ टक्के भार असलेल्या वस्तू निर्मिती क्षेत्राच्या उत्पादनाचा निर्देशांक एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९२ ह्या कालावधीत ३.७ टक्क्यांनी वाढला. याउलट तो १९९१ मधील संबंधित कालावधीत २.५ टक्क्यांनी घटला होता.

१.५. सन १९९१-९२ मध्ये काम स्थगितीच्या प्रकारामुळे वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या ३४१.२ लाख होती व ती त्यापूर्वीच्या वर्षात वाया गेलेल्या श्रमदिनांच्या संख्येपेक्षा १०५.२ लाखांनी (४५ टक्के) जास्त होती. १९९२-९३ मध्ये सर्वसाधारणपणे देशातील औद्योगिक अशांतता आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल व तामिळनाडू या राज्यांपुरतीच मर्यादित होती व ती प्रामुख्याने सुती व ताग वस्त्रोद्योग आणि यंत्र उद्योगापुरतीच सीमित होती. देशात वर्षअखेर निर्माण झालेल्या सामाजिक अशांततेमुळे त्यामध्ये अधिक भर पडली व त्यामुळे काम केलेले मनुष्य दिवस व औद्योगिक उत्पादनाबाबत खूपच हानी झाली.

१.६. देशाच्या अधिदान शेषासंबंधीच्या स्थितीवर १९९० मध्ये तीव्र स्वरूपाचा ताण पडला होता. जून, १९९१ अखेर याबाबत स्थिती अतिशय गंभीर झाली होती. तथापि, त्यामध्ये हळूहळू सुधारणा होऊन ती १९९१-९२ मध्ये स्थिर झाली. १९९१-९२ ह्या वर्षात विदेश व्यापारात फार मोठी घट दिसून आली. त्याबाबतीतील हा कल १९९२-९३ मध्ये उलट झाला आहे. १९९२-९३ च्या पहिल्या नऊमाहिती निर्यात (आधीच्या वर्षातील संबंधित कालावधीच्या तुलनेत) २३.१ टक्क्यांनी वाढून ३७,३२९ कोटी रुपये झाली असली तरी याच कालावधीत आयात त्यापेक्षा जास्त प्रमाणात म्हणजे ३८.७ टक्क्यांनी वाढून ४७,४८० कोटी रुपये झाली आहे. अमेरिकन डॉलर या चलनात विदेशी व्यापाराची स्थिती लक्षात घेता निर्यात व आयातीमध्ये अनुक्रमे ३.४ टक्के व १६.५ टक्के वाढ झाली होती. १९९१-९२ मधील संबंधित कालावधीतील निर्यात व आयातीबाबत (निर्यात ३.७ टक्के व आयात २२.५ टक्के) अमेरिकन डॉलर चलनाच्या दृष्टीने विचार करता मात्र घट झाली. रुपयात विचार करता, जुलै, १९९१ मध्ये रुपयाचे अवमूल्यन झाल्याने निर्यात आणि आयात अनुक्रमे ३०.८ आणि ७.९ टक्क्यांनी वाढली. एप्रिल-डिसेंबर, १९९२ ह्या कालावधीमधील व्यापारातील अंदाजित तूट १०,१५१ कोटी रुपये इतकी होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९१ मधील ३,९०६ कोटी रुपये तूटीपेक्षा ती ६,२४५ कोटी रुपयांनी अधिक होती. अमेरिकन डॉलर या चलनाचा विचार करता या कालावधीतील व्यापारातील तूट ३.५ अब्ज डॉलर्स इतकी होती. आधीच्या वर्षातील संबंधित कालावधीत ही तूट १.६ अब्ज डॉलर्स इतकी होती.

१.७. चलन साठ्याच्या वाढीचा वेग हा चलनविषयक स्थिती-तील बदल दर्शवितो. सन १९९२-९३ मधील (८ जानेवारी, १९९३, पर्यंत) हा वेग (अंदाजित १२.३ टक्के) १९९१-९२ मधील संबंधित काळातील वाढीच्या वेगापेक्षा (१५.३ टक्के) कमी आहे. जनतेकडील चलनात चालू वर्षातील ह्या काळात बऱ्याच कमी प्रमाणात म्हणजे ७.८ टक्के वाढ झाली, तर आधीच्या वर्षाच्या संबंधित काळात ती वाढ १४.७ टक्के झाली होती.

1.4. On the basis of the quick estimates released by the Central Statistical Organisation, the average monthly index of industrial production (Base 1980-81=100) for the period April-October, 1992 was 206. This was higher by 3.8 per cent than the index for the corresponding period of the previous year, while the latter was 0.6 per cent lower than that for the same period of 1990. In the case of output of manufacturing sector, which accounts for a weight of 77 per cent in the index of industrial production, the average index for the period April-October, 1992 increased by 3.7 per cent, in contrast to decrease of 2.5 per cent during the corresponding period of 1991.

1.5. The number of mandays lost due to work stoppages during 1991-92 was 34.12 million which was much more than the preceding year by 10.52 million (45 per cent). Industrial unrest during 1992-93 was confined to cotton and jute textiles and engineering industries in States of Andhra Pradesh, Maharashtra, West Bengal and Tamil Nadu. This was accentuated due to widespread social unrest in the country towards the end of the year, causing substantial losses both in mandays worked and production.

1.6. The country's position regarding Balance of Payments had come under severe strain during 1990. It had reached a point of near collapse in June, 1991, but slowly stabilised during 1991-92. The trend of sharp contraction of foreign trade in 1991-92 has been reversed during 1992-93. During the first nine months of 1992-93, though exports rose by 23.1 per cent over the exports during the corresponding period of the previous year to Rs. 37,329 crore, the imports at Rs. 47,480 crore registered a larger increase of 38.7 per cent during the same period. However, in terms of US dollars the exports and imports increased by 3.4 per cent and 16.5 per cent respectively during the above period. As regards exports and imports during the corresponding period of 1991-92 there was, however, a decline (exports by 3.7 per cent and imports by 22.5 per cent) when viewed in US dollar terms. In rupee terms, because of the devaluation of the rupee in July, 1991, the exports and imports increased by 30.8 per cent and 7.9 per cent respectively. The estimated trade deficit for the period April-December, 1992 widened by Rs. 6,245 crore and reached the level of Rs. 10,151 crore. It was Rs. 3,906 crore during April-December, 1991. In terms of US dollars the trade deficit increased to \$ 3.5 billion in this period as against \$ 1.6 billion in the corresponding period of previous year.

1.7. During the year 1992-93 (upto 8th January, 1993), the pace of growth of money stock (M-3), which reflects monetary developments, has been lower (estimated at 12.3 per cent) than that during the corresponding period of 1991-92 (15.3 per cent). The expansion in currency with public this year in the above period has been much lower viz. at 7.8 per cent as against 14.7 per cent during the same period of the previous year.

१.८. वर्ष १९९१-९२ मध्ये भाववाढीचा वेग गंभीर स्वरूपाचा होता. तो १९९२-९३ मध्ये काहीसा कमी झाला आहे. १९९२-९३ ह्या वर्षातील पहिल्या दहा महिन्यांच्या अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढ (१०.५ टक्के) ही आधीच्या वर्षातील संबंधीत कालावधीतील वाढीपेक्षा (१३.९ टक्के) कमी प्रमाणात होती. एक वर्षाचे अंतर असलेल्या दोन अखिल भारतीय घाऊक किमती निर्देशांकातील बदल चलनवाढीचा वार्षिक दर दर्शवितो. हा दर मार्च, १९९२ अखेर १३.६ टक्के होता. तो जानेवारी, १९९३ अखेर ६.९ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. तथापि, जानेवारी, १९९३ मधील सरासरी घाऊक किमती निर्देशांक मार्च, १९९२ मधील निर्देशांकापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी जास्त होता. ही वाढ आधीच्या वर्षातील संबंधीत कालावधीतील १२.३ टक्के इतक्या वाढीपेक्षा फारच कमी आहे.

१.९. चालू वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यांत (एप्रिल-डिसेंबर, १९९२) औद्योगिक कामगारांसाठी असलेल्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकात दिसून आलेला चढउतार हा जवळजवळ घाऊक किमती निर्देशांकामध्ये दिसून आलेल्या चढउतारासारखाच होता. एप्रिल-डिसेंबर, १९९२ ह्या कालावधीतील ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षातील संबंधित कालावधीतील सरासरी निर्देशांकाच्या तुलनेत ११.३ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मधील संबंधित वाढ १३.५ टक्के होती.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक परिस्थिती

१.१०. राज्यात नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन एक आठवड्यापेक्षा जास्त उशीराने म्हणजे १६ जून, १९९२ ला झाले. परंतु त्यानंतर त्याचा प्रसार राज्यातील बहुतेक सर्व भागांत सर्वदूर आणि वेळेवर तसेच समाधानकारक होता. ११ जुलै ते ९ सप्टेंबर, १९९२ पर्यंत झालेला चांगला पाऊस व त्यानंतर २७ सप्टेंबरपर्यंत मिळालेली उवडीप आणि ऑक्टोबरमध्ये पुन्हा झालेला पाऊस यामुळे खरीप पिकांची वाढ समाधानकारक रीतीने झाली आणि जिराईत रब्बी पिकांखालील क्षेत्राच्या व्याप्तीवरही त्याचा चांगला परिणाम झाला. परिणामी, १९९२-९३ मधील अन्नधान्याचे उत्पादन १३८ लाख टन इतके होऊन उत्पादनाचे नवीन शिखर गाठले जाईल अशी अपेक्षा आहे. हे उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६४ टक्क्यांनी जास्त असेल. अशा तऱ्हेने दुष्काळाने असलेल्या वर्षानंतर यावर्षी हंगारे उत्पादन १९८९-९० मधील उत्पादनाची विक्री पातळी ओलांडेल, अशी अपेक्षा आहे. कापसाचे (रुई) उत्पादन देखील ६४ टक्क्यांनी वाढण्याची अपेक्षा असून ते जवळपास ३.२२ लाख टन होईल. ऊसाचे उत्पादन मात्र आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा १०.७ टक्क्यांनी कमी म्हणजे सुमारे ३२३.२ लाख टन होईल, अशी अपेक्षा आहे. तेलबियांच्या उत्पादनात ८२ टक्के इतकी भरीव वाढ होऊन आधीच्या वर्षातील ११ लाख टनांच्या तुलनेत ते २० लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९२-९३ मधील कृषि उत्पादनाच्या आगाऊ अंदाजानुसार असे वाटते की ह्या वर्षातील कृषि उत्पादनाच्या निर्देशांक आधीच्या १९९१-९२ ह्या वर्षातील १५१.६ ह्या निर्देशांकापेक्षा ३० ते ३२ टक्क्यांनी वाढेल.

1.8. The inflationary pressures on prices, which had assumed alarming proportion during 1991-92 has somewhat eased during 1992-93. The rise in the average All India Wholesale Price Index (WPI) of the first ten months of 1992-93 (10.5 per cent) was less pronounced than that of the corresponding period of the previous year (13.9 per cent). The annual rate of inflation, measured by the changes in WPI on point to point basis, declined from 13.6 per cent at the end of March, 1992 to 6.9 per cent at the end of January, 1993. However, the average Wholesale Price Index for January, 1993 is higher by 5.8 per cent over March, 1992. This rise is substantially less than the rise of 12.3 per cent in the corresponding period of the previous year.

1.9. The movements of All-India Consumer Price Index Number (CPI) for Industrial Workers for the first nine months (April-December, 1992) of the current financial year are similar to those in the All-India Wholesale Price Index Number. The average CPI for the period April-December, 1992 is higher by 11.3 per cent than that for the corresponding period of the previous year. The corresponding increase in 1991-92 was 13.5 per cent over that for 1990-91.

Maharashtra State's Economy

1.10. The south-west monsoon which was delayed by more than a week arrived in the State on 16th June, 1992. However, later on its timeliness and spread were satisfactory in most parts of the State. The rains from 11th July, 1992 to 9th September, 1992 followed by a break upto 27th September, 1992 and resumption in October, 1992 resulted in satisfactory growth of *khari* crops and the area coverage of rainfed *rabi* crops. As a result, the foodgrains production in the State is expected to reach a new peak of 138 lakh tonnes in 1992-93 showing an increase of about 64 per cent. The recovery during 1992-93 after a drought affected year is thus expected to surpass the record level of 1989-90. The cotton (lint) production is also expected to increase by 64 per cent and will be around 3.22 lakh tonnes. The sugarcane production is, however, expected to be lower than the last year's level by 10.7 per cent and would be around 323.2 lakh tonnes. The oilseeds production is expected to increase substantially by 82 per cent to 20 lakh tonnes as against the level of 11 lakh tonnes reached in the previous year. Based on the advance estimates of agricultural production for 1992-93 there are indications that the overall index of agricultural production is expected to increase by 30 to 32 per cent from the level of 151.6 reached in 1991-92.

१.११. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ ह्या कालावधीत राज्यातील (बृहन्मुंबई सोडून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांकडून करण्यात आलेले प्रतिदिन सरासरी दूधसंकलन १९९१-९२ मधील तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ४.१ टक्क्यांनी जास्त होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ ह्या कालावधीमध्ये ह्या दुग्धशाळांनी केलेले दुग्धसंकलन प्रतिदिन सरासरी २५.३६ लाख लिटर होते. तर १९९१-९२ च्या संबंधित कालावधीमध्ये ते २४.३५ लाख लिटर इतके होते.

१.१२. उपलब्ध माहितीवरून असे अनुमान निघते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादनाच्या बाबतीत १९९१-९२ मध्ये जो उतरता कल होता, तो आता बदलला असून चालू आर्थिक वर्षाच्या (१९९२-९३) पहिल्या सात महिन्यांत विरुद्ध दिशेत म्हणजे चढत्या स्वरूपाचा असल्याचे दिसते. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९९२ ह्या कालावधीतील औद्योगिक उत्पादनाचा वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील सरासरी निर्देशांक १९९१ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा सुमारे पाच टक्क्यांनी जास्त असलेली अपेक्षा आहे.

१.१३. वर्ष १९८०-८१ च्या स्थिर किमतीनुसार महाराष्ट्राचे १९९१-९२ मधील राज्य उत्पन्न ३.७ टक्क्यांनी घटले. प्राप्त माहिती प्रमाणे तात्पुरता अंदाज असा आहे की, स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न १९९२-९३ मध्ये सुमारे नऊ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. १९९१-९२ मधील राज्य उत्पादनातील घट ही प्रामुख्याने कृषि उत्पादनातील मोठी घट आणि वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील औद्योगिक उत्पादनातील घसरण यामुळे होती. १९९२-९३ मध्ये अनुकूल पावसाळ्यामुळे कृषि उत्पादनात झालेली भरिव वाढ आणि आर्थिक सुधारणांमुळे औद्योगिक उत्पादनात घेतलेला वेग यामुळे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत जलद सुधारणा होण्यासंबंधी खात्री निर्माण झाली आहे. १९९१-९२ मध्ये चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न ६२,०९८ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न ८,१८० रुपये होते.

१.१४. राज्यातील १९९१-९२ मधील एकूण वीज उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा ७.१ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे ३९,९५९ दशलक्ष किलोवॉट तास इतके झाले. १९९१-९२ मधील विजेचा एकूण वापर आधीच्या वर्षापेक्षा ८.४ टक्क्यांनी वाढून ३३,३५४ दशलक्ष किलो वॉट तास इतका झाला. विजेच्या आंतरराज्य देवाणघेवाणीमध्ये महाराष्ट्र राज्य १९९१-९२ मध्ये निव्वळ विक्री करणारे राज्य होते. ३१ मार्च, १९९२ अखेर १७.०३ लाख पंपांना वीजपुरवठा करण्यात आला होता. चालू वर्षी (एप्रिल-डिसेंबर, १९९२) विजेचे उत्पादन २९,२६२ दशलक्ष किलोवॉट तास झाले असून ते आधीच्या वर्षाच्या संबंधित कालावधीतील उत्पादनापेक्षा १.८ टक्क्यांनी कमी आहे.

१.१५. वर्ष १९९२ मधील औद्योगिक संबंधाचा कल आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत संमिश्र असल्याचे दिसून येते. १९९१ च्या तुलनेत १९९२ मध्ये काम स्थगितींची संख्या ४.१ टक्क्यांनी कमी होऊन २०८ इतकी झाली व त्यामध्ये गुंतलेल्या कामगारांची संख्या २१ टक्क्यांनी घटून ४७ हजार इतकी झाली. तथापि, १९९२ मध्ये काम स्थगितींमुळे ४७ लाख मनुष्य दिवस (ज्यात अगोदरच्या वर्षातील चालू राहिलेल्या काम स्थगितींचा समावेश आहे) वाया गेले आणि ते १९९१ मधील संख्येपेक्षा २ टक्क्यांनी अधिक होते.

१.१६. जनगणना १९९१ च्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या लोकसंख्येत १९८१-९१ या दशकात १.६१ कोटींनी वाढ होऊन ती ७.८९ कोटी झाली. १९८१-९१ या दशकात राज्यातील लोकसंख्या

1.11. During the period of April-December, 1992, the average daily milk collection by the Government and Co-operative Dairies in the State (excluding Greater Bombay) increased by about 4.1 per cent over that of the corresponding period of 1991-92. The average per day milk collection of these dairies during April-December, 1992 was 25.36 lakh litres as against 24.35 lakh litres during the corresponding period of 1991-92.

1.12. From the available indications, for the first seven months of the current financial year i.e. 1992-93 it is surmised that the downward trend in the industrial production in the State during 1991-92 is expected to be reversed. The average index of industrial production of the manufacturing sector during April-October, 1992 is expected to register an increase of about five per cent over that of the corresponding period of 1991.

1.13. The State Income of Maharashtra for 1991-92, at constant (1980-81) prices, decreased by 3.7 per cent. As per the indications available, the State Income at constant prices, tentatively estimated, might register an increase of about nine per cent in 1992-93. The decline in State Income in 1991-92 is mainly due to a sharp fall in agricultural production and deceleration in industrial production under manufacturing sector. The fast recovery in the growth of the State's economy in 1992-93 has been ensured by a spurt in agricultural production after a favourable monsoon and picking up of the industrial output as a result of the economic reforms. At current-prices, the State Income in 1991-92 was Rs. 62,098 crore and the *per capita* income was Rs. 8,180.

1.14. The total generation of electricity in the State during 1991-92 increased by 7.1 per cent to 39,959 million kwh. The overall electricity consumption in 1991-92 increased by 8.4 per cent to 33,354 million kwh. In inter-State transactions, Maharashtra was a net seller of electricity during 1991-92. As on 31st March, 1992, the number of pumpsets energised stood at 17.03 lakh. During current year (April-December, 1992), the generation of electricity in the State was 29,262 million kwh. which is 1.8 per cent lower than that in the corresponding period of the previous year.

1.15. As compared to the previous year, the industrial relations during 1992 showed a mixed trend. The number of work stoppages, decreased by 4.1 per cent to 208, during 1992 and the number of workers involved decreased by 21 per cent to 47 thousand than that in 1991. However, the number of mandays lost in work stoppages including continuing work stoppages of earlier years was 47 lakh in 1992, which was about 2 per cent higher than that in 1991.

1.16. According to the 1991 Population Census, the population of the State has increased by 1.61 crore to 7.89 crore during the 1981-91 decade. The decadal

वाढीचा वेग २५.७३ टक्के होता आणि तो देशातील वाढीच्या वेगापेक्षा (२३.८५ टक्के) थोडासा अधिक होता. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण ३८.६९ टक्के होते व ते भारतातील प्रमुख राज्यांच्या तुलनेत सर्वात जास्त होते. देशातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण २५.७१ टक्के होते. जनगणना १९९१ नुसार राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ६४.९ टक्के होते व ते देशातील साक्षरतेच्या ५२.१ टक्के या प्रमाणापेक्षा बरेच अधिक होते. जनगणना १९९१ नुसार राज्यात ३३९.१ लाख लोक काम करणारे होते व त्यांचे एकूण लोकसंख्येत प्रमाण ४३ टक्के होते. शेतकरी व शेतमजूर यांच्या १९८१ मधील ६१.७ टक्के वारीत घट होऊन १९९१ मध्ये ती ५९.६ टक्के झाली व त्या अनुषंगाने घरगुती व इतर उद्योगांतील काम करणाऱ्यांच्या प्रमाणात वाढ झाली. हा श्रमशक्तीच्या घटक रचनेमध्ये झालेला महत्वाचा बदल आहे.

१.१७. चालूवर्षी राज्यातील रोजगार विषयक स्थिती सुधारली. रोजगार हमी योजनेतर्गत राज्यात एप्रिल-डिसेंबर, १९९२ या कालावधीत ९.२४ कोटी मनुष्य दिवस रोजगार पुरविण्यात आला. तर आधीच्या वर्षाच्या संबंधित कालावधीत ६.५८ कोटी मनुष्य दिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय, जवाहर रोजगार योजनेतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, १९९२ ह्या कालावधीत ३.१६ कोटी मनुष्य दिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी ह्याच कालावधीत ३.४२ कोटी मनुष्य दिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. शासनाने रोजगाराभिमूख असा रोजगार हमी योजनेशी संलग्न फलोत्पादन कार्यक्रम सुरू केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, १९९२ या कालावधीत १.११ लाख हेक्टर जमिनीवर फळबागा लावण्यात आल्या व त्यांचा १.४५ लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला. ३० जून, १९९२ ला संपलेल्या अर्धवर्षात कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगारात आधीच्या वर्षाच्या संबंधित कालावधीशी तुलना करता १.८ टक्क्यांने वाढ होऊन तो ११.९८ लाख झाला. सेवायोजन केंद्रात १९९१-९२ मध्ये नवीन नाव नोंदणी करणाऱ्यांची संख्या ५.८९ लाख होती आणि ती आधीच्या वर्षापेक्षा ५.३ टक्क्यांनी कमी होती. सेवायोजन केंद्रातील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या डिसेंबर, १९९२ अखेर ३३.२० लाख होती. डिसेंबर, १९९१ अखेरच्या ३१.६० लाख संख्येपेक्षा ती ५.१ टक्क्यांनी अधिक होती.

१.१८. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी १९९१-९२ मध्ये ९२४ कोटी रुपये कर्ज पुरवठा केला. या वर्षात रुपये ९१५ कोटीची करण्यात आलेली कर्ज वसुली मागणीच्या ६७ टक्के होती. ती मागील वर्षी ६१ टक्के होती. १९९१-९२ अखेर थकवाकीची रक्कम ४५५ कोटी रुपये होती.

growth rate of population of the State was 25.73 per cent during 1981-91, which was slightly higher than that of the country (23.85 per cent). The percentage of urban population of the State was 38.69 in 1991 which was the highest among the major states of India. For the country as a whole, this percentage was 25.71. The percentage of literacy for Maharashtra according to the 1991 census was 64.9, significantly higher than the All-India literacy rate of 52.1 per cent. The total number of workers according to the 1991 census was 339.1 lakh constituting 43 per cent of the total population. The significant feature of the composition of work force is that the percentage of cultivators and agricultural labourers together has decreased from 61.7 per cent (1981) to 59.6 per cent (1991) with corresponding rise in workers proportion in the household and other industries.

1.17. The employment situation in the State showed improvement during the current year. Employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS), between April-December, 1992 was 9.24 crore mandays as against 6.58 crore mandays during the corresponding period of the previous year. In addition to this, under the Jawahar Rojgar Yojana employment of 3.16 crore mandays was provided during the period April-December, 1992 as compared to 3.42 crore mandays provided in the corresponding period of the previous year. The Government has launched a labour-oriented programme "Horticulture Programme linked up with EGS". Under this programme, during April-December, 1992, plantation on 1.11 lakh hectares of area benefitting 1.45 lakh farmers was covered. According to the half-yearly returns for period ending 30th June, 1992, the average daily factory employment has increased to 11.98 lakh, showing an increase of about 1.8 per cent over that for the corresponding period of 1991. The number of new registrations in Employment Exchanges in 1991-92 was 5.89 lakh showing a decrease of 5.3 per cent over that of the previous year. The number of persons on live registers of Employment Exchanges at the end of December, 1992 was 33.20 lakh, which was 5.1 per cent higher as compared with 31.60 lakh at the end of December, 1991.

1.18. The primary agricultural credit societies advanced loans to the tune of Rs. 924 crore in 1991-92. The loans recovered during this year were to the extent of Rs. 915 crore which was 67 per cent of the amount due as against 61 per cent in the previous year. The loans overdue at the end of 1991-92 were Rs. 455 crore.

१.१९. राज्यातील नागरी व ग्रामीण विभागांसाठी स्वतंत्रपणे तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किमती निर्देशांकानुसार एप्रिल, १९९२ ते जानेवारी, १९९३ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक १९९१-९२ मधील संबंधित कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा नागरी विभागाकरिता १२.१ टक्क्यांनी अधिक होता आणि ग्रामीण विभागाकरिता तो १३.६ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९१-९२ मध्ये अशा तऱ्हेचा वाढ नागरी विभागाच्या निर्देशांकाबाबत १५.४ टक्के तर ग्रामीण विभागाच्या निर्देशांकाबाबत १९.९ टक्के अशी तुलना जास्त प्रमाणात होती. ग्रामीण तसेच नागरी विभागाच्या ग्राहक किमती निर्देशांकात एप्रिल, १९९२ ते जुलै, १९९२ या काळात सतत वाढ होत गेली. त्यानंतर नागरी निर्देशांकात घट होण्यास सुरुवात झाली. ग्रामीण निर्देशांक ऑगस्ट, १९९२ मध्ये स्थिर होता आणि त्यानंतर तो डिसेंबर, १९९२ पर्यंत कमी होत गेला. मार्च, १९९२ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९३ च्या निर्देशांकात, नागरी विभागात सुमारे ५.७ टक्के आणि ग्रामीण विभागात ३.९ टक्के अशी वाढ झाली. ही वाढ नागरी आणि ग्रामीण ह्या दोन्ही विभागांबाबत १९९१-९२ मधील संबंधित वाढीपेक्षा बरीच कमी होती. (नागरी १४.४ टक्के, ग्रामीण १९.८ टक्के).

1.19. The Consumer Price Index Number separately compiled for urban and rural areas of the State reveals that the average index for the period April, 1992 to January, 1993 was higher than that for the corresponding period of 1991-92 by 12.1 per cent in the case of urban index and at 13.6 per cent in the case of rural index. The corresponding rise of 15.4 per cent in the urban index and 19.9 in the rural index in 1991-92 were at a higher level. The index number for rural areas as well as for urban areas continuously increased from, April 1992 to July, 1992. Thereafter, the urban index started declining. The rural index was stationary in August, 1992 and declined upto December, 1992. The rise in the index for January, 1993 over that for March, 1992 was about 5.7 per cent in the case of urban index and 3.9 per cent in the case of rural index. This rise both in urban and rural index was substantially lower than the corresponding rise in 1991-92 (urban 14.4 per cent, rural 19.8 per cent).

२. लोकसंख्या

२.१. जनगणना १९९१ नुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ७.८९ कोटी होती. १९८१-९१ या दशकातील राज्याच्या लोकसंख्येतील वाढ २५.७३ टक्के एवढी होती व ती भारताच्या लोकसंख्येच्या वृद्धिदरापेक्षा (२३.८५ टक्के) जास्त होती. १९७१-८१ ह्या आधीच्या दशकातील राज्याच्या लोकसंख्येच्या वृद्धिदराशी (२४.५४ टक्के) तुलना करता. १९८१-९१ या दशकातील हा वृद्धीचा दर सुद्धा जास्त होता. राज्याच्या लोकसंख्येचे मागील पाच दशकातील वृद्धीचे दर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविले आहेत.

२.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्र भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. महाराष्ट्र आणि भारताच्या लोकसंख्येबाबतची काही ठळक वैशिष्ट्ये खालील तक्त्यात दर्शविली आहेत.

2. POPULATION

2.1. The population of Maharashtra as per 1991 census, was 7.89 crore. The population growth rate in the state during the 1981-91 decade was 25.73 per cent which was higher than that of India (23.85 per cent). It was also higher as compared to that during the earlier decade i.e. 1971-81 (24.54 per cent) for the state. The decadal growth rates of population of the state for last five decades are given in Table No. 1 of part-II.

2.2 Maharashtra is the third largest state in India both in respect of area and population. Some important features of the population of Maharashtra and India are given in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी/Population Statistics

जनगणना/Census 1991

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)			Population (in crore)—
पुरुष	4.08	43.92	Male.
स्त्रिया	3.81	40.71	Female.
	एकूण .. 7.89	84.63	Total,
वृद्धीदर (टक्के) १९८१-९१ दशकाकरिता	25.73	23.85	Growth rate (percentage) for the decade 1981-91.
नागरी लोकसंख्या (एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी)	38.69	25.71	Urban population (percentage to total population.)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या)	934	927	Sex-ratio (No. of females per thousand males).
लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी. मागे संख्या)*	257	267	Density (No. per sq. km.).*
साक्षरता (टक्के)*	64.9	52.1	Literacy (per cent).*

*जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

नागरी लोकसंख्या १९९१

२.३. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ३८.६९ टक्के होते व ते भारताच्या (२५.७१ टक्के) तुलनेत बरेच जास्त होते. याबाबतीत सर्व राज्यात महाराष्ट्राचा क्रमांक तिसरा आहे. मागील तीन दशकात नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण सतत वाढत आहे. हे प्रमाण १९६१ मधील २८.२२ टक्क्यांवरून १९७१ मध्ये ३७.१७ टक्के आणि १९८१ मधील ३५.०३ टक्क्यांवरून १९९१ मध्ये ३८.६९ टक्क्यांपर्यंत वाढले आहे. महाराष्ट्र राज्यातील शहरे व नगरांची संख्या १९८१ मधील ३०७ वरून १९९१ मध्ये ३३६ पर्यंत वाढली. राज्यातील बृहन्मुंबई (यात बृहन्मुंबई, कल्याण, ठाणे, उल्हासनगर, नवी मुंबई (ठाणे) आणि मिरा-भाईंदर यांचा समावेश आहे.) या नागरी संकुलाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते लोकसंख्येच्या बाबतीत देशातील सर्व नागरी संकुलांमध्ये सर्वात मोठे असून जगात

Urban population 1991

2.3. As per the 1991 population census the percentage of urban population to total population in Maharashtra was 38.69 which was much higher than that of India (25.71 per cent). In this regard Maharashtra stands third amongst all the States. The proportion of urban population has been continuously increasing in the last three decades. It increased from 28.22 in 1961 to 37.17 in 1971 and from 35.03 in 1981 to 38.69 in 1991. The number of cities and towns in Maharashtra increased from 307 in 1981 to 336 in 1991. The Urban Agglomeration of Greater Bombay (it comprises Greater Bombay, Kalyan, Thane, Ulhasnagar, New Bombay

सहाय्या क्रमांकाचे आहे. १९८१ व १९९१ च्या जनगणनेतील लोकसंख्येच्या गटवारीनुसार राज्यातील शहरे व नगरांचे वर्गीकरण खालील तक्त्यात दिले आहे.

(Thane) and Mira-Bhyandar) of the state has the distinction of having the highest population amongst all the urban agglomerations in the country and it ranks sixth in the world in terms of population. The distribution of cities and towns in the state according to their population for 1981 and 1991 censuses is shown in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.2

राज्यातील शहरे व नगरांचे लोकसंख्येच्या गटवारीनुसार वर्गीकरण जनगणना १९८१ व १९९१
Distribution of cities and towns in the State according to size class of population in 1981 and 1991 Census

अनुक्रमांक Serial No.	लोकसंख्येचा गट	शहरे व नगरांची संख्या/No. of cities and towns		Size class of Population
		1981	1991*	
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1	एक लाख आणि त्याहून अधिक	29 (9.45)	33 (9.82)	1 lakh and above
2	५०,००० ते ९९,९९९	25 (8.14)	31 (9.23)	50,000 to 99,999
3	२०,००० ते ४९,९९९	89 (28.99)	113 (33.63)	20,000 to 49,999
4	१०,००० ते १९,९९९	100 (32.57)	101 (30.06)	10,000 to 19,999
5	५,००० ते ९,९९९	48 (15.64)	47 (13.99)	5,000 to 9,999
6	५,००० पेक्षा कमी	16 (5.21)	11 (3.27)	Less than 5,000
	सर्व गट	307 (100.00)	336 (100.00)	All classes

*अस्थायी/Provisional

टीप :—कंसातील संख्या एकूण संख्येशी टक्केवारी दर्शवितो.

Note:—Figures in brackets indicate percentage to total

२.४. १९८१-९१ या दशकात २० हजार व त्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. १० हजार पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांच्या संख्येत घट झाली आहे.

2.4. In the 1981-91 decade the number of cities having population 20 thousand or more has increased significantly. The number of cities having population less than 10 thousand has declined.

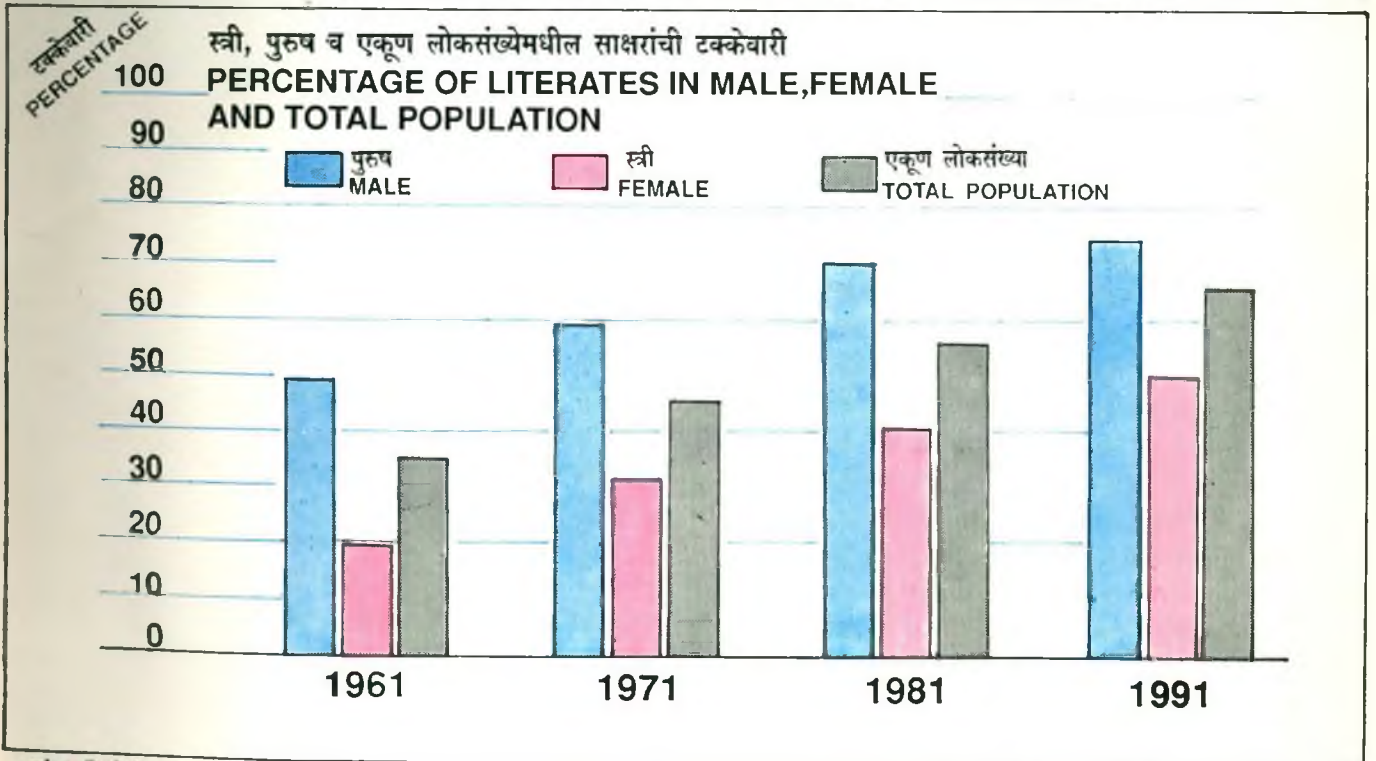
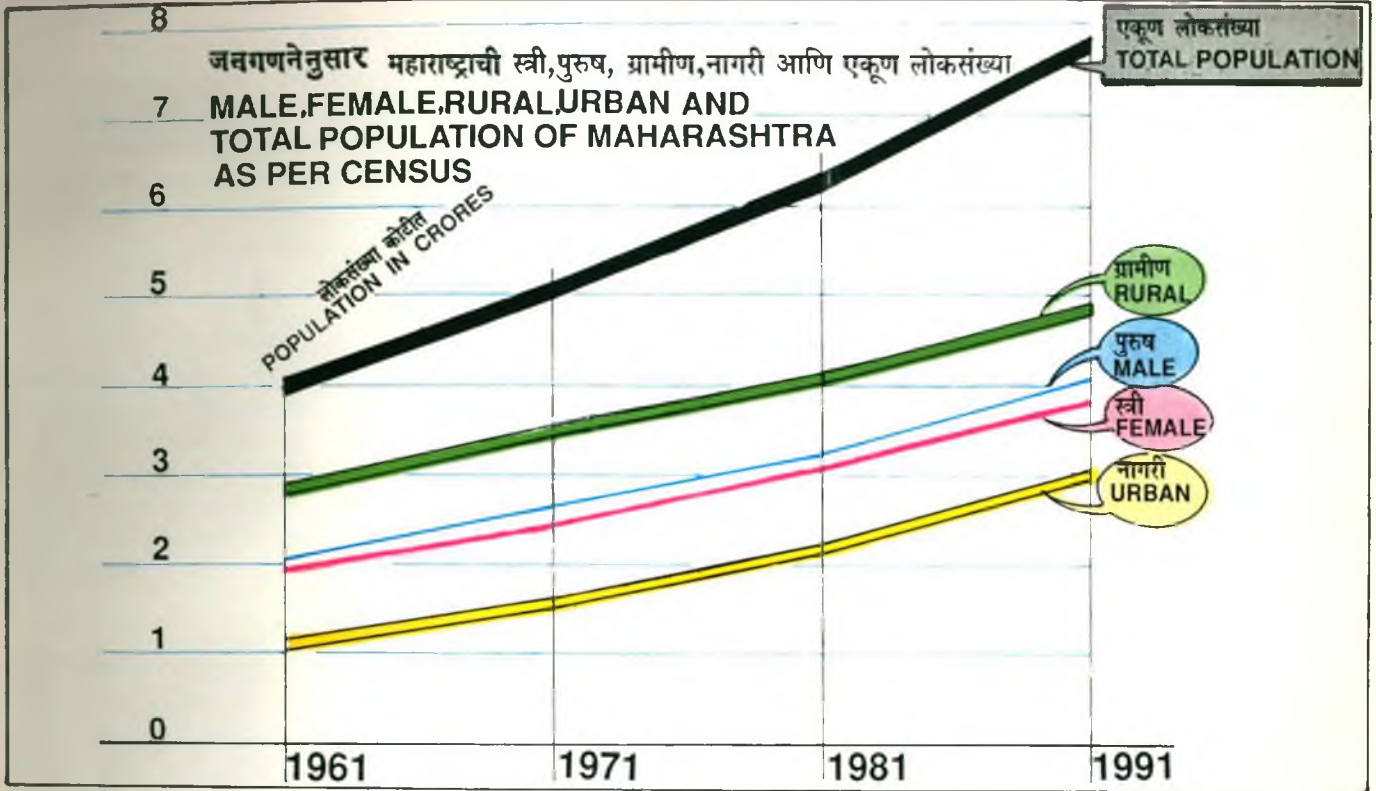
ग्रामीण लोकसंख्या १९९१

२.५. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण ६१.३ टक्के एवढे होते व ते भारताच्या (७४.२८ टक्के) तुलनेत बरेच कमी होते. १९८१-९१ या दशकात राज्याची ग्रामीण लोकसंख्या १८.६४ टक्क्यांनी वाढून ४.८४ कोटी झाली. महाराष्ट्रातील हा वृद्धिदर भारताच्या तुलनेत (१९.६५ टक्के) कमी होता. राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचा १९८१-९१ या दशकातील वृद्धिदर हा मागील १९७१-८१ या दशकातील वृद्धिदरापेक्षा थोडा जास्त होता. राज्यातील गावांची संख्या १९८१ मधील ४१,८३३ पासून १९९१ मध्ये ४३,०२० पर्यंत वाढली.

Rural Population 1991

2.5. According to 1991 population census the rural population of the state was 61.3 per cent which was significantly lower than that of India (74.28 per cent). During 1981-91 decade the rural population of the State increased by 18.64 per cent to 4.84 crore. This growth rate in Maharashtra was less than that of India (19.65 per cent). The growth rate of rural population in the state in 1981-91 decade was slightly higher than that in earlier decade of 1971-81. The number of villages in the state increased from 41,833 in 1981 to 43,020 in 1991.

महाराष्ट्राची लोकसंख्या POPULATION OF MAHARASHTRA

स्त्री-पुरुष प्रमाण

२.६. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमार्गे स्त्रियांची संख्या) ९३४ होते. भारतात हे प्रमाण ९२७ होते. राज्याचे १९९१ चे स्त्री-पुरुष प्रमाण १९८१ मधील प्रमाणापेक्षा (९३७) थोडे कमी होते. १९९१ मध्ये राज्याच्या ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण ९७२ होते, तर नागरी भागात ते ८७५ इतके होते.

लोकसंख्येची घनता

२.७. महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी. मार्गे लोकसंख्या) १९८१ मधील २०४ दरून वाढून १९९१ मध्ये २५७ इतकी झाली. भारतातील लोकसंख्येच्या घनतेच्या (२६७) तुलनेत महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची घनता कमी होती. १९९१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येच्या घनतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याचा क्रमांक भारतातील सर्व राज्यांमध्ये अकरावा लागतो.

साक्षरता

२.८. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील सात वर्षे व त्यावरील वय असलेल्या लोकसंख्येच्या साक्षरतेचे प्रमाण ६४.९ टक्के होते व ते भारताच्या (जम्मू व काश्मीर वगळून) साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (५२.१) बरेच जास्त होते. १९८१ मध्ये राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ५५.८ टक्के इतके होते. १९९१ मध्ये साक्षरतेच्या टक्केवारीबाबतीत महाराष्ट्राचा क्रम भारतातील सर्व राज्यांमध्ये सहावा होता. १९९१ मध्ये पुरुष व स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ७६.५६ व ५२.३२ टक्के इतके होते.

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

२.९. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या अनुक्रमे ८७.५८ लाख व ७३.१८ लाख इतकी होती. राज्यातील १९९१ मधील एकूण लोकसंख्येशी हे प्रमाण अनुक्रमे ११.०९ व ९.२७ टक्के इतके होते. हेच प्रमाण भारतासाठी अनुक्रमे १६.३३ टक्के व ८.०१ टक्के इतके होते.

Sex Ratio

2.6. As per the 1991 census the sex ratio (i.e. females per 1,000 males) was 934 in Maharashtra as against 927 for India. The sex ratio of the state in 1991 was slightly less than that in 1981 (937). The sex ratio in 1991 for rural area in the state was 972 and in urban area it was 875.

Density

2.7. The density of population (i.e. the number of persons per sq.km.) in Maharashtra increased from 204 in 1981 to 257 in 1991. The density of population in the state was less as compared to that of India (267). In respect of density of population, the state ranks eleventh amongst the states in India as per the 1991 census.

Literacy Rate

2.8. The literacy rate of population aged 7 and above for Maharashtra according to 1991 census was 64.9 per cent which was significantly higher than that of India (52.1 per cent excluding Jammu and Kashmir). In 1981 the literacy rate was 55.8 per cent in the state. Maharashtra state ranks sixth in respect of literacy rate amongst all the states in India in 1991. The literacy rate for males and females was 76.56 and 52.32 per cent respectively in 1991.

Scheduled Castes and Scheduled Tribes Population

2.9. The Scheduled Castes and the Scheduled Tribes population of Maharashtra as per 1991 population census were 87.58 lakhs and 73.18 lakhs respectively. They formed 11.09 per cent and 9.27 per cent respectively of the total population of the state in 1991. These proportions for all India were 16.33 per cent and 8.01 per cent respectively.

चालू आणि स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्न

३.१. प्राथमिक अंदाजानुसार १९९१-९२ मधील राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (राज्य उत्पन्न) चालू किमतीनुसार ६२,०९८ कोटी रुपये असून ते १९९०-९१ मधील ५६,८५६ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा ९.२ टक्क्यांनी अधिक आहे. तथापि स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार १९९१-९२ मध्ये राज्य उत्पन्नात ३.७ टक्के घट झाली तर १९९०-९१ मध्ये राज्य उत्पन्नात ६.१ टक्क्यांनी वाढ झाली होती.

३.२. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत १९९०-९१ मध्ये झालेली ६.१ टक्के वाढ ही त्या आधीच्या लागोपाठच्या दोन वर्षातील १० टक्क्यांहून अधिक झालेल्या वाढीच्या तुलनेत थोडी कमी होती. याचे प्रमुख कारण म्हणजे १९९०-९१ मध्ये राज्याच्या काही भागात खरीप अन्नधान्याच्या उत्पादनात अतिवृष्टीमुळे झालेली घट व परिणामतः कृषि क्षेत्रात झालेली अल्प वाढ हे होय. देशांतर्गत व बाहेरील अनेक घटनांमुळे १९९१-९२ मध्ये देशाच्या अर्थव्यवस्थेची पिछेहाट झाली असून महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवर देखील त्याचा परिणाम झाला आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात १९९१-९२ मध्ये कारखानदारी क्षेत्रात घट झाली असून राज्यातील दुष्काळी परिस्थितीमुळे सर्व पिकांच्या उत्पादनात सुद्धा या वर्षी लक्षणीय घट झाली आहे. १९९१-९२ मध्ये स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्नात झालेल्या ३.७ टक्के घटीची ही प्रमुख कारणे आहेत.

३.३. १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये राज्य उत्पन्नामध्ये (चालू किमतीनुसार) झालेल्या ५,२४१ कोटी रुपयांच्या एकूण वाढीमध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा हिस्सा (-) ४३१ कोटी रुपये [सुमारे (-) ८.२ टक्के], द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा हिस्सा अनुक्रमे २,४४० कोटी रुपये (४६.५ टक्के) व ३,२३२ कोटी रुपये (६१.७ टक्के) होता.

३.४. राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रवार विभागणीवरून असे दिसून येते की, १९९१-९२ या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे २०.५, ३५.२ व ४४.३ टक्के इतका होता. १९८०-८१ या वर्षात संबंधित क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे २८.१, ३५.० आणि ३६.९ टक्के इतका होता. यावरून असे दिसून येते की, या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी झाला आहे, द्वितीय क्षेत्राचा स्थिर राहिला आहे तर तृतीय क्षेत्राच्या वाट्यात वाढ झाली आहे. राज्य अर्थव्यवस्थेचे प्राथमिक क्षेत्रावरील अवलंबन याप्रमाणे हळूहळू कमी होत आहे.

३.५. स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार १९९१-९२ मध्ये राज्य उत्पन्नाचा अंदाज २६,११७ कोटी रुपये आहे व तो १९९०-९१ मधील २७,१०८ कोटी रुपये अंदाजित उत्पन्नापेक्षा ३.७ टक्क्यांनी कमी आहे. ही घट प्राथमिक क्षेत्रातील व द्वितीय क्षेत्रातील अनुक्रमे २०.० व ०.५ टक्के घट व तृतीय क्षेत्रातील २.३ टक्के या वाढीचा एकत्रित परिणाम आहे.

दरडोई उत्पन्न

३.६. १९९१-९२ या वर्षामध्ये चालू किमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्नाचा अंदाज ८,१८० रुपये आहे. १९९०-९१ मध्ये ते ७,५९८ रुपये

State Income at current and constant (1980-81) prices

3.1. The preliminary estimate of Net State Domestic Product (i.e. State Income) at current prices is Rs. 62,098 crore for 1991-92 as against Rs. 56,856 crore for 1990-91, showing an increase of 9.2 per cent at current prices. However, at constant (1980-81) prices there was a negative growth of 3.7 per cent during the year as against the positive growth of 6.1 per cent during 1990-91.

3.2. Following two successive years of impressive growth of over 10 per cent the State's economy registered relatively smaller growth of 6.1 per cent in 1990-91. This was mainly due to the fall in the *kharif* foodgrains production (caused by excessive rains) in parts of the State resulting in a negligible growth in the agriculture sector during 1990-91. Due to several factors, both internal and external, the economic situation in the country suffered a set back in 1991-92 which had its impact on the economy of Maharashtra also. In fact, manufacturing sector in Maharashtra registered a negative growth in 1991-92. On top of this, severe drought conditions in 1991-92 in the State resulted in significant decline in the production of almost all crops. These were the main reasons for the negative growth of 3.7 per cent of State Income in 1991-92 at constant prices.

3.3. In the total increase of Rs. 5,241 crore (at current prices) in the State Income in 1991-92 over 1990-91, though the contribution of the primary sector was negative to the extent of Rs. 431 crore [about (-)8.2 per cent], the secondary and tertiary sectors contributed Rs. 2,440 crore (46.5 per cent) and Rs. 3,232 crore (61.7 per cent) respectively.

3.4. The structural composition of the State Income in 1991-92 indicates that the percentage shares of the primary, secondary and tertiary sectors were 20.5, 35.2 and 44.3 respectively. In 1980-81, the corresponding shares were 28.1, 35.0 and 36.9. Thus, the share of primary sector has declined over the period, that of the secondary sector remained steady, while that of tertiary sector has gone up. The dependence of the State economy on the primary sector is thus gradually declining.

3.5. At constant (1980-81) prices, the State Income in 1991-92 is estimated at Rs. 26,117 crore, showing a decrease of 3.7 per cent over Rs. 27,108 crore in 1990-91. This decrease is the net effect of a decrease of 20.0 per cent in the primary and 0.5 per cent in the secondary sectors and an increase of 2.3 per cent in the tertiary sector.

Per capita income

3.6. The *per capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 8,180 for the year 1991-92 as against

होते म्हणजे एक वर्षात ते ७.७ टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसते. स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार १९९०-९१ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ३,६२३ रुपये होते ते १९९१-९२ मध्ये ३,४४० रुपये पर्यंत म्हणजे ५.० टक्क्यांनी घटले.

वाढीचा कल

३.७. १९८०-८१ ते १९९१-९२ या अकरा वर्षांच्या कालावधीत स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा वार्षिक दर ५.८ टक्के होता तर याच कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा वार्षिक दर ३.९ टक्के होता.

३.८. स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल, अर्थ व्यवस्थेच्या तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. जरी प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न १९८०-८१ मधील ४,२५३ कोटी रुपयांवरून १९९१-९२ मधील ४,८५२ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढउतार झाले होते. वास्तविक पाहता १९८२-८३, १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७, १९९०-९१ आणि १९९१-९२ या वर्षांमध्ये या क्षेत्रात ऋणात्मक वृद्धिदर होता. प्राथमिक क्षेत्राच्या १९८०-८१ ते १९९१-९२ या अकरा वर्षांच्या दीर्घ काळातील वृद्धि दरावर १९८२-८३, १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७, व १९९१-९२ या वर्षातील अवर्षणग्रस्त परिस्थितीमुळे प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. या काळात प्राथमिक क्षेत्रातील वार्षिक वृद्धिदर २.६ टक्के होता. द्वितीय क्षेत्राच्या बाबतीत १९८०-८१ ते १९९१-९२ या अकरा वर्षांच्या काळात वार्षिक वृद्धिदर ६.४ टक्के होता. १९८१-८२, १९८४-८५, १९८७-८८ व १९९१-९२ ही चार वर्षे वगळता, द्वितीय क्षेत्रामध्ये चांगली वाढ दिसून येते. तृतीय क्षेत्रात १९८०-८१ ते १९९१-९२ या काळात सातत्याने वाढ दिसून आली आहे व या क्षेत्राचा वार्षिक वाढीचा दर ७.१ टक्के होता.

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.९. चालू किमतीनुसार १९९१-९२ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज ४,७३,२४६ कोटी रुपये होता. यावर्षी राज्य उत्पन्न ६२,०९८ कोटी रुपये होते. याच वर्षात चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ५,५२९ रुपये होते तर दरडोई राज्य उत्पन्न ८,१८० रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न जास्त असण्याचे कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत कारखानदारी आणि तृतीय क्षेत्रातील प्रामुख्या हे होय. मात्र यातील बव्हंशी भाग, मुंबई, ठाणे, पुणे या पट्ट्यातच एकवटलेला आहे. एकूण दरडोई उत्पन्नात नोंदणीकृत कारखानदारीचे व तृतीय क्षेत्राचे उत्पन्न यांचा वाटा पाहीला असता ही गोष्ट स्पष्ट होईल. दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या बाबतीत असा वाटा २,८३७ रुपये होता आणि दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत तो ५,२१० रुपये होता.

३.१०. १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये स्थिर, (१९८०-८१) किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ०.९ टक्के इतकी अल्प वाढ दिसून आली तर राज्य उत्पन्नात याच कालावधीत ३.७ टक्के घट झाली. १९९२-९३ मध्ये देशांतर्गत स्थल उत्पन्नात ४.२ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नातील अपेक्षित वाढ याहून फारशी वेगळी असणार नाही. १९९२-९३ करीता राज्य उत्पन्नाचा पक्का अंदाज इतक्यातच करणे रास्त होणार नाही तथापि, कृषि व कारखानदारी क्षेत्रातील वृद्धिबाबत उपलब्ध निर्देश आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील वाढीचा कल यावर आधारित तात्पुरते पूर्वानुमान काढता येणे शक्य आहे. व त्यानुसार १९९२-९३ मध्ये स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्नात ९ टक्क्यांनी वाढ होईल असे वाटते.

Rs. 7,598 in 1990-91, showing an increase of 7.7 per cent. At constant (1980-81) prices, the *per capita* State Income decreased by 5.0 per cent from Rs. 3,623 in 1990-91 to Rs. 3,440 in 1991-92.

Growth trend

3.7. The growth rate of State Income at constant (1980-81) prices in the eleven year period 1980-81 to 1991-92 was 5.8 per cent per annum. In this period, the growth rate of *per capita* State Income per annum was 3.9 per cent.

3.8. The trend in the growth of State Income at constant (1980-81) prices is not uniform for all the three sectors. Though the income from primary sector increased from Rs. 4,253 crore in 1980-81 to Rs. 4,852 crore in 1991-92, it showed fluctuations in the intervening period. The years 1982-83, 1984-85, 1985-86, 1986-87, 1990-91 and 1991-92 in fact recorded negative growth rates. The long term growth rate in the primary sector in the eleven year period 1980-81 to 1991-92, was adversely affected mainly due to the drought situation in the State in 1982-83, 1984-85, 1985-86, 1986-87 and 1991-92. In this eleven year period, the growth rate in the primary sector was 2.6 per cent per annum. As regards the secondary sector, the growth rate in the eleven year period was 6.4 per cent per annum. Except for the years 1981-82, 1984-85, 1987-88, and 1991-92, the secondary sector showed high growth. In the tertiary sector, there has been a steady growth over the period 1980-81 to 1991-92 and the growth rate in this sector was 7.1 per cent per annum.

Comparison with National Income

3.9. At current prices, the National Income was estimated at Rs. 4,73,246 crore in 1991-92. In this year, the State Income was Rs. 62,098 crore. The corresponding *per capita* National Income at current prices was Rs. 5,529 as against *per capita* State Income of Rs. 8,180. The higher *per capita* State Income is largely the result of the prominence of organised manufacturing and tertiary activities in the State, a large part of which is concentrated in the Bombay-Thane-Pune belt. This can be seen from the *per capita* contribution of organised manufacturing and tertiary activities in the total *per capita* income. It was Rs. 2,837 in the case of National Income and Rs. 5,210 in the case of State Income.

3.10. While the National Income at constant (1980-81) prices showed a marginal increase of 0.9 per cent in 1991-92 over 1990-91, the State Income registered a fall of about 3.7 per cent. The growth in Gross Domestic Product in 1992-93 is placed at 4.2 per cent which is not expected to be much different from the growth of National Income. It is too early to estimate the State Income for 1992-93. However, as per tentative forecast, based on the available indications of the performance of agriculture and manufacturing sectors and recent growth trends in other

sectors, the State Income at constant prices might go up by 9 per cent in 1992-93.

३.११. १९८०-८१ च्या स्थिर किमतीनुसार मागील १२ वर्षांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न, तसेच राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न यांची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे. तसेच १९८०-८१ हे वर्ष पायाभूत घरून काढलेले निर्देशांक सुद्धा सदर तक्त्यात कसात दर्शविण्यात आले आहेत. १९८०-८१ ते १९९१-९२ या अकरा वर्षांच्या कालावधीत राज्य उत्पन्नात ७३ टक्के वाढ झाली तर राष्ट्रीय उत्पन्नात ६८ टक्के वाढ झाली.

3.11. The estimates (at constant 1980-81 prices) of State Income and *per capita* State Income and that of National Income and *per capita* National Income for last 12 years are given in the following table. The indices (1980-81=100) are also given in this table within the brackets. It can be seen that in the eleven year period 1980-81 to 1991-92 the State Income increased by 73 per cent while the National Income increased by 68 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.1

स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे कल
Trends in State Income and National Income at constant (1980-81) prices

वर्ष Year	महाराष्ट्र/Maharashtra		भारत/India	
	राज्य उत्पन्न State Income (कोटी रुपयात/Rs. in crore)	दरडोई उत्पन्न Per capita Income (रुपय/Rs.)	राष्ट्रीय उत्पन्न National Income (कोटी रुपयात/Rs. in crore)	दरडोई उत्पन्न Per capita Income (रुपये/Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1980-81 ..	15,113 (100.0)	2,427.3 (100.0)	1,10,685 (100.0)	1,630.1 (100.0)
1981-82 ..	15,476 (102.4)	2,434.1 (100.3)	1,17,140 (105.8)	1,692.8 (103.8)
1982-83 ..	16,069 (106.3)	2,473.2 (101.9)	1,19,704 (108.1)	1,690.7 (103.7)
1983-84 ..	17,106 (113.2)	2,575.7 (106.1)	1,29,392 (116.9)	1,789.7 (109.8)
1984-85 ..	17,299 (114.5)	2,550.4 (105.1)	1,33,808 (120.9)	1,810.7 (111.1)
1985-86 ..	18,703 (123.7)	2,703.4 (111.4)	1,39,025* (125.6)	1,841.4* (113.0)
1986-87* ..	18,820 (124.5)	2,671.7 (110.1)	1,44,242 (130.3)	1,870.8 (114.8)
1987-88* ..	20,071 (132.8)	2,802.6 (115.5)	1,49,787 (135.3)	1,900.9 (116.6)
1988-89* ..	22,170 (146.7)	3,049.2 (125.6)	1,66,232 (150.2)	2,065.0 (126.7)
1989-90* ..	25,562 (169.1)	3,465.5 (142.8)	1,75,403 (158.5)	2,133.8 (130.9)
1990-91* ..	27,108 (179.4)	3,622.7 (149.2)	1,84,460 (166.7)	2,198.6 (134.9)
1991-92 ..	26,117@* (172.8)	3440.4@ (141.7)	18,6135† (168.2)	2,174.5† (133.4)

*अस्थायी/Provisional

@प्राथमिक/Preliminary

†शीघ्र अंदाज/Quick estimates

३.१२. राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांची चालू व स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार क्षेत्रावर आकडेवारी या प्रकाशनातील भाग-२ तक्ता क्रमांक ६ ते ९ मध्ये दर्शविली आहे.

3.12. The tables giving sectorwise details of State Income and National Income both at current and at constant (1980-81) prices are presented in tables 6 to 9 of Part-II of this publication.

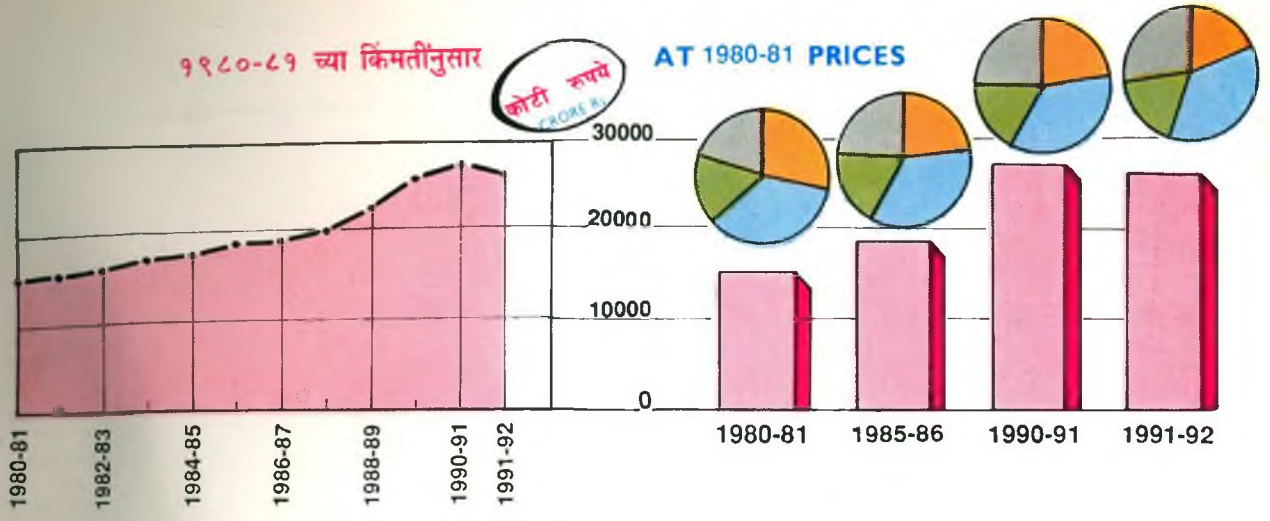
राज्य उत्पन्न STATE INCOME

आलेख क्रमांक 2
CHART NO.

१९८०-८१ च्या किंमतीनुसार

कोटी रुपये
CRORE ₹.

AT 1980-81 PRICES

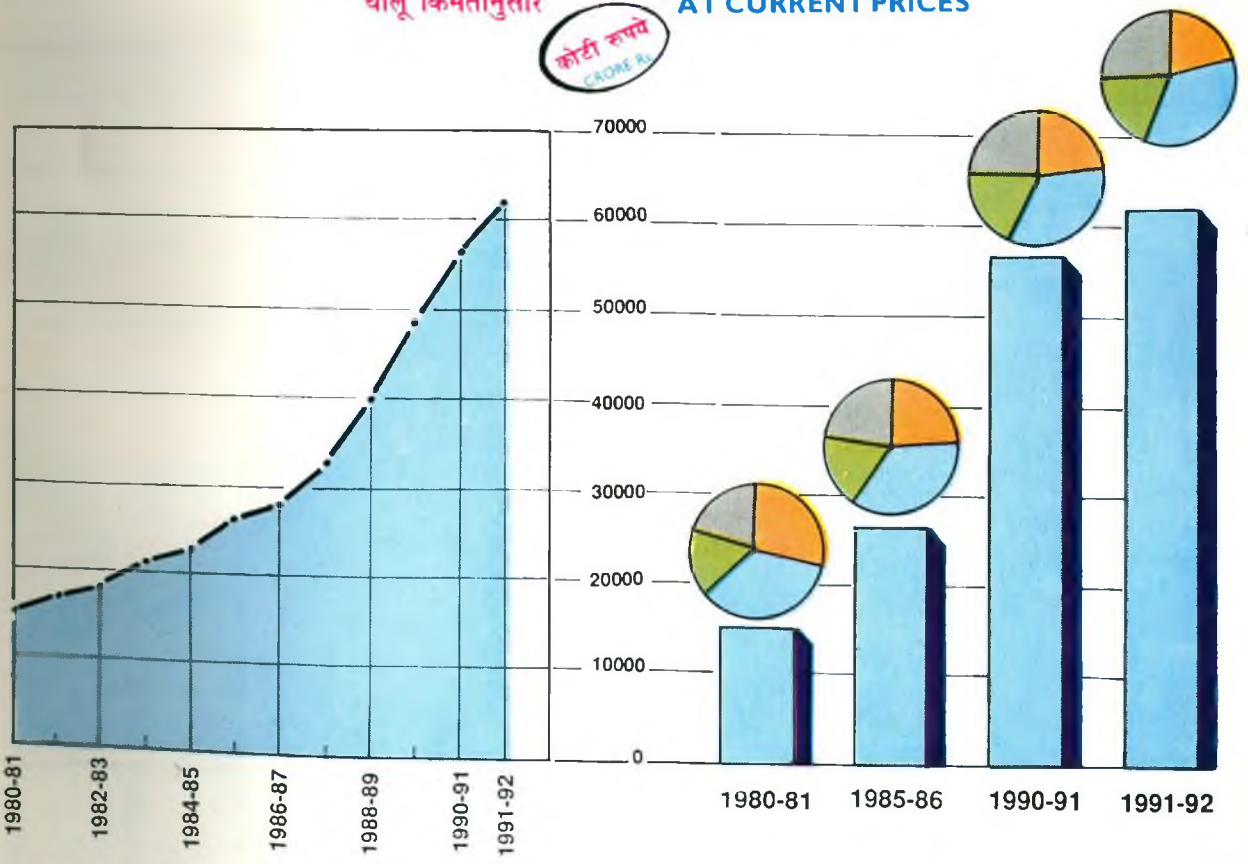

- कृषि, पशुसंवर्धन, खानकाम वगैरे
उद्योग, बांधकाम, वीज वगैरे
परिवहन आणि दळणवळण, व्यापार वगैरे
इतर
- AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, MINING ETC.
INDUSTRY, CONSTRUCTION, ELECTRICITY ETC.
TRANSPORT AND COMMUNICATION, TRADE ETC.
OTHERS

चालू किंमतीनुसार

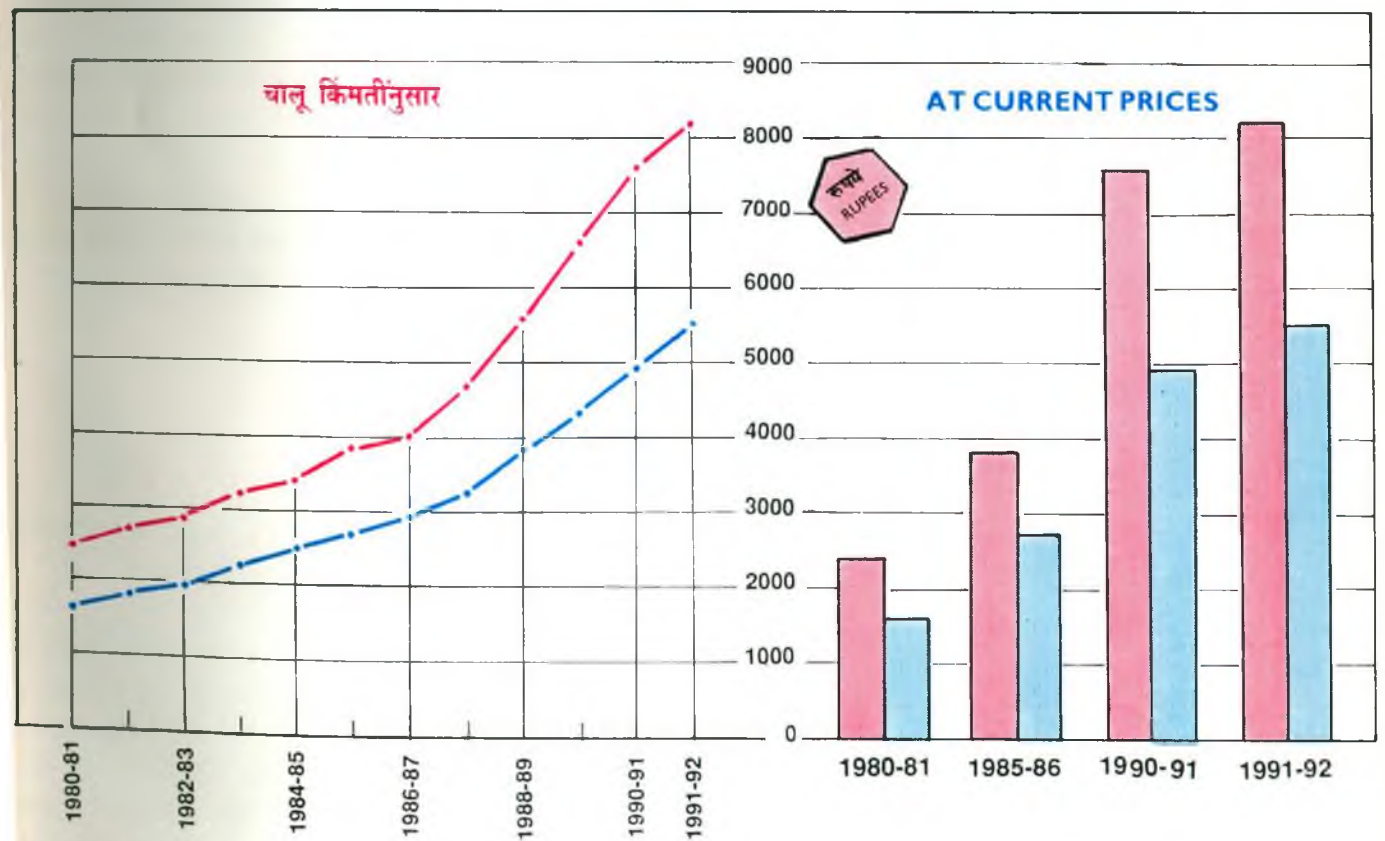
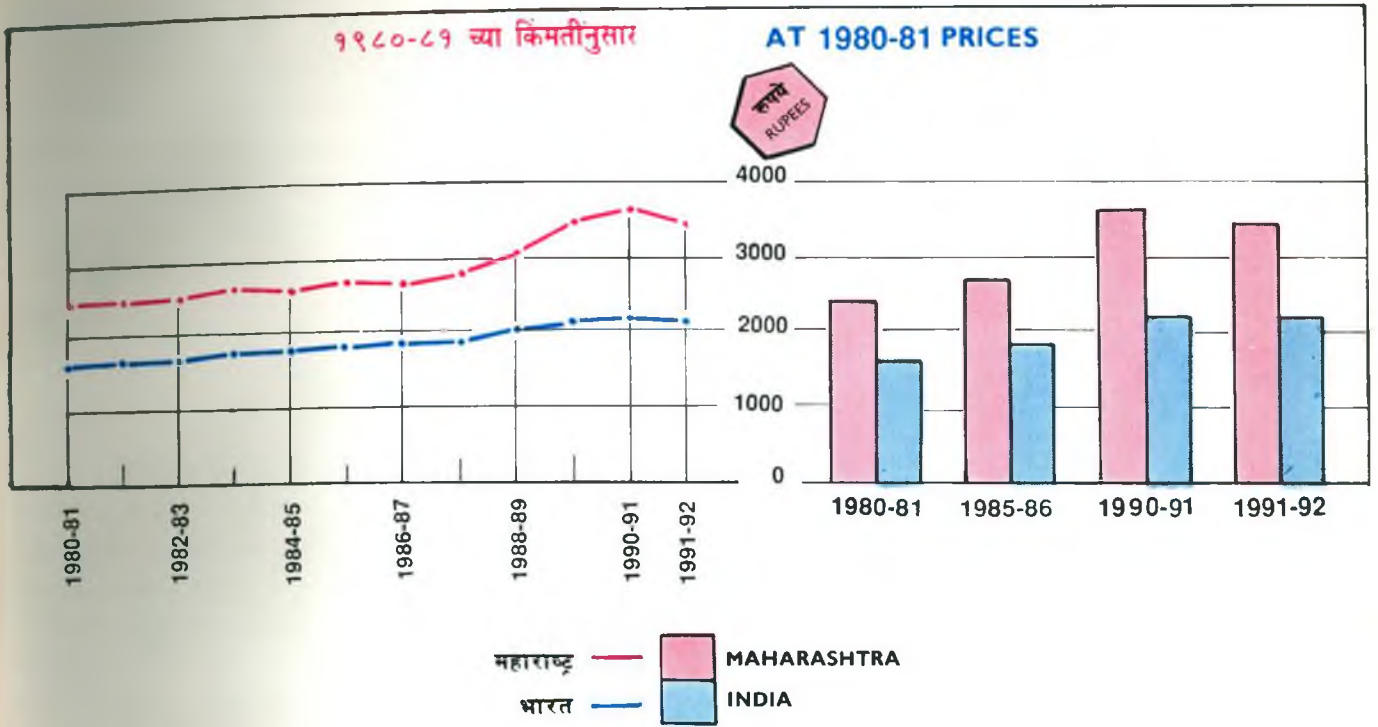
कोटी रुपये
CRORE ₹.

AT CURRENT PRICES

दरडोई उत्पन्न PER CAPITA INCOME

आलेख क्रमांक 3
CHART NO.

४. कृषि व संलग्न व्यवसाय

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र

४.१. महाराष्ट्रामध्ये जमीन, भौगोलिक रचना आणि हवामान हे जास्त किंमत येणाऱ्या पिकांसाठी अनुकूल नसून त्यांच्या परिणामी राज्यामध्ये महत्वाच्या पिकांचे उत्पादन देशाच्या तुलनेत कमी आहे. राज्याचा जवळजवळ एक तृतीयांश भाग पर्जन्यछायेत येतो आणि या भागात पाऊस अपुरा व अनिश्चितही असतो. राज्यातील सिंचना-खालील क्षेत्रांचे प्रमाणशुद्ध राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा बरेच कमी आहे. पिकाखालील एकूण स्थूल क्षेत्रापैकी सिंचनाखालील क्षेत्र राज्यात फक्त १३.३ टक्के आहे. हीच टक्केवारी संपूर्ण देशात ३१.४ टक्के इतकी आहे. त्यामुळे राज्यातील शेती प्रामुख्याने पावसावरच अवलंबून आहे.

४.२. प्राथमिक अंदाजानुसार १९९२-९३ मधील अन्नधान्याचे उत्पादन १३८ लाख टनांचा नवा उच्चांक गाठेल अशी अपेक्षा आहे. हे उत्पादन १९९१-९२ मधील ८४ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत ६४ टक्क्यांनी वाढलेले असेल. १९९२-९३ या वर्षीत आधीच्या दुष्काळ वर्षानंतरचे अन्नधान्याचे उत्पादन बरेच जास्त असून ते १९८९-९० ची विक्रमी पातळी ओलांडेल अशी अपेक्षा आहे. उत्पादनातील ही वाढ खरीप व रब्बी या दोन्ही हंगामात झालेली आहे. चालू वर्षी खरीप अन्नधान्याचे उत्पादन ११२ लाख टन इतके अपेक्षित आहे. मागील वर्षी ते ६४ लाख टन होते. चालू वर्षी तेलवियाचे उत्पादन २० लाख टन इतके अपेक्षित आहे. ते मागील वर्षी गाठलेल्या ११ लाख टनांच्या पातळीपेक्षा ८२ टक्क्याने अधिक आहे. कापसाचे (रूई) उत्पादन देखील ३.२२ लाख टन अपेक्षित आहे. ते १९९१-९२ मध्ये गाठलेल्या १.९६ लाख टनांच्या पातळीपेक्षा ६४ टक्क्याने जास्त आहे. १९९२-९३ मधील कृषि हंगाम आणि खरीप व रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन याबद्दलची तपशीलवार माहिती खाली दिली आहे.

कृषि हंगाम १९९२-९३

४.३. चालू वर्षी राज्यात नैऋत्य मान्सून पाऊस १६ जून, १९९२ रोजी म्हणजे एक आठवड्यापेक्षा जास्त उशिराने आला आणि तो २० जून पर्यंत राज्यात सर्वत्र पोहोचला. जूनच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या आठवड्यात जरी विसृत क्षेत्रात पाऊस पडला. असला तरी ठाणे व रायगड ह्या जिल्हांच्या काही भागांमध्ये आणि नागपूर विभागाच्या पूर्वेकडील भागात त्याची तीव्रता कमी होती. फक्त १८ ते २४ जून ह्या काळात राज्यातील बहुतेक सर्व भागात मुसळधार पाऊस पडला. या पावसाचा खरीप पिकांच्या पेरण्यांना फायदा झाला. परंतु २५ जून ते १० जुलै ह्या काळात राज्यातील बहुतेक सर्व भागात पावसात खंड पडला. या अशा प्रतिकूल हवामानाच्या परिस्थितीमुळे बुलढाणा, अकोला व अमरावती ह्या जिल्हांतील काही भागांमध्ये आणि नागपूर

4. AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Position of Maharashtra in India

4.1. The soil, topography and climate in Maharashtra are not very favourable for high valued crops and have led to the relatively low yields of the important crops in the State as compared to that in India. Nearly one third of the State falls in the rain shadow area where the rains are not only scanty but erratic. Even in regard to irrigation, the State is far below the national average, the percentage of gross irrigated area to gross cropped area in the State being only 13.3 per cent compared to 31.4 per cent for the country as a whole. The agriculture in the State is thus largely dependent on monsoon.

4.2. As per the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State is expected to reach a new peak of 138 lakh tonnes in 1992-93 as against 84 lakh tonnes in 1991-92 showing an increase of 64 per cent. The recovery in foodgrains production in 1992-93 after a drought year is impressive and is expected to surpass the record level of 1989-90. This increase in production is both in *kharif* and *Rabi* seasons. Foodgrains production in *Kharif* is expected to be 112 lakh tonnes as against 64 lakh tonnes during the previous year. The oilseed production during the current year is expected to be 20 lakh tonnes which is 82 per cent more than the level of 11 lakh tonnes reached in the previous year. Cotton (Lint) production is expected to be 3.22 lakh tonnes which is also higher by 64 per cent than the level of 1.96 lakh tonnes reached in 1991-92. The details about the agricultural season 1992-93 and area and production under principal *kharif* and *rabi* crops are given below.

Agricultural Season 1992-93

4.3. During the current year, the south-west monsoon which was delayed by more than a week, arrived on 16th of June, 1992 and spread over the entire State by 20th June. Though the rainfall during the second and third week of June was widespread, its intensity was feeble in parts of Thane and Raigad districts and in eastern parts of Nagpur region. Only during the period 18th to 24th June most parts of the State experienced heavy to very heavy rains. These rains facilitated sowing of *Kharif* crops. There was, however, a break in the rains in most parts of the State from

विभागातील काही भागात पुन्हा पेरण्या कराव्या लागल्या. बऱ्याच प्रतीक्षे नंतर ११ जुलै पासून राज्यातील वेगवेगळ्या भागात पाऊस पुन्हा पडू लागला आणि तो खरिपाच्या उभ्या पिकांस, त्याचप्रमाणे पेरण्या पुन्हा सुरू करण्यास फायद्याचा ठरला. राज्यातील बहुतेक सर्व भागात ऑगस्टमध्ये विस्तृत व चांगला पाऊस झाला व तो ९ सप्टेंबरपर्यंत चालू राहिला. हा पाऊस उभ्या खरीप पिकांची स्थिती सुधारण्यासाठी आणि ठाणे व रायगड या जिल्ह्यांमध्ये भाताचे प्रतिरोपण करण्यास अत्यंत उपयुक्त ठरला. त्यानंतर पुन्हा १० सप्टेंबर ते २७ सप्टेंबर ह्या काळात राज्यातील बहुतेक सर्व भागात उघडीप पडल्यामुळे खरीप पिकांचा फायदा झाला. ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यात हवा अधूनमधून दगाळ होती आणि राज्यातील बहुतेक सर्व भागात हलका ते मध्यम स्वल्पाचा पाऊस पडला. राज्यातील बहुतेक सर्व भागात ऑक्टोबरच्या दुसऱ्या आठवड्यात हलका ते जास्तीत पाऊस पडला आणि तो राज्याच्या बहुतेक सर्व भागात रबी पिकांच्या पेरणीस लाभदायक ठरला. मान्सून उर्ध्वागामी नंतरची मान्सूनमधील नंतरच्या टप्प्यामध्ये अगदी वेळेवर आणि विस्तृत पावसांमुळे खरीप पिकांची स्थिती समाधानकारक झाली.

खरीप पिके

४.४. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १९९२-९३ मध्ये खरीप ज्वारी या पिकांखालील क्षेत्रामध्ये ४.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. भात या पिकांखालील क्षेत्रामध्ये २ टक्क्यांनी घट झाली. खरीप तृणधान्य पिकांखालील क्षेत्रात २.३ टक्क्यांनी वाढ झाली. कडधान्य गटातील पिकांखालील क्षेत्रात ४.३ टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण खरीप अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात १९९२-९३ मध्ये २.८ टक्क्यांनी वाढ झाली. तथापि या कालावधीत अन्नधान्याच्या उत्पादनात १९९१-९२ च्या तुलनेत ७६ टक्क्यांनी इतकी अधिक वाढ झाली. खरीप ज्वारीचे उत्पादन दुप्पटीपेक्षा जास्त झाले. ते १९९१-९२ (दुष्काळी वर्ष) मधील २३.३ लाख टन उत्पादनाच्या पातळीवरून १९९२-९३ मध्ये ५०.४ लाख टनापर्यंत वाढले. भाताच्या उत्पादनात सुद्धा ९ टक्क्यांनी वाढ होऊन १९९१-९२ मधील २०.५ लाख टनांवरून १९९२-९३ मध्ये २२.३ लाख टनापर्यंत वाढले. तूर उत्पादनात १२५ टक्क्यांनी वाढ होऊन १९९१-९२ मधील ३.६ लाख टनांवरून १९९२-९३ मध्ये ते ८.२ लाख टनापर्यंत वाढले. कपाशी आणि ऊस ह्या महत्त्वाच्या पिकांखालील क्षेत्रात १९९२-९३ मध्ये अनुक्रमे ९ टक्क्यांनी आणि १०.८ टक्क्यांनी घट झाली. परंतु उत्पादनाचा विचार करता कापसाच्या (रई) उत्पादनात ६४ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते ३.२ लाख टन आणि साखर उत्पादनात १०.७ टक्क्यांनी घट होऊन ३२३.२ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. खरीप भुईमुगाखालील क्षेत्र १६.७ टक्क्यांनी घटले तर त्याचे उत्पादन मात्र ४३ टक्क्यांनी वाढले. इतर खरीप तेलबियांच्या बाबतीत त्यांखालील क्षेत्रात

25th June to 10th July. Due to these adverse climatic conditions resowing had to be resorted to in parts of Buldhana, Akola and Amravati districts and few pockets of Nagpur division. The resumption of much awaited rains from 11th July in different parts of the State was beneficial for standing *Kharif* crops as well as resumption of the sowing operations. There were actually widespread and good rains in most parts of the State in August and these continued till 9th September. These rains were most helpful for further improving the conditions of the standing *Kharif* crops and completing the transplanting of paddy crops in Thane and Raigad districts. Again there was a break in the rains from 10th September to 27th September in most parts of the State which was beneficial for the *Kharif* crops. During the first week of October weather was intermittently cloudy and light to medium heavy rains were received in most parts of the State. During the second week of October light to heavy rains were received in most parts of the State which facilitated sowing of *rabi* crops. Though delayed, the timeliness and spread of the rains during the later part of the monsoon year ensured a satisfactory condition of the *Kharif* crops.

Kharif Crops

4.4. During 1992-93 the area under *Kharif* jowar increased by 4.5 per cent as compared to that in the last year. Area under rice decreased by 2 per cent. Area under *Kharif* cereals increased by 2.3 per cent. Under the pulses group, area increased by 4.3 per cent. Overall, there was an increase of 2.8 per cent in the area under *Kharif* foodgrains in 1992-93. The production of *Kharif* foodgrains in this period, however, recorded a higher increase of 76 per cent. Production of *Kharif* jowar more than doubled with its level reaching 50.4 lakh tonnes in 1992-93 from 23.3 lakh tonnes in 1991-92 (a drought year). The production of rice increased by about 9 per cent to 22.3 lakh tonnes in 1992-93 from 20.5 lakh tonnes in 1991-92. Production of tur registered an increase of 125 per cent to 8.2 lakh tonnes in 1992-93 from 3.6 lakh tonnes in 1991-92. In regard to the important crops like cotton and sugarcane, area decreased by 9.0 per cent and 10.8 per cent respectively during 1992-93. On the production side however, cotton (Lint) production increased by 64 per cent to 3.2 lakh tonnes while sugarcane production decreased by 10.7 per cent and is expected to be 323 lakh tonnes. In the case of *Kharif* groundnut, the area

६.३ टक्क्यांनी वाढ झाली तर उत्पादनात ७८ टक्क्यांनी वाढ झाली.

decreased by 16.7 per cent, while the production increased by 43.0 per cent. As regards other *Kharif* oilseeds, area increased by 6.3 per cent while production increased by 78 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.1

महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal *kharif* crops in Maharashtra State

(क्षेत्र '००० हेक्टरात)/(Area in '000 hectares)
(उत्पादन '००० टनात)/(Production in '000 tonnes)

पिक	क्षेत्र/ Area			उत्पादन/Production			Crop
	1991-92 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1992-93 (अस्थायी) (Tentative)	१९९१-९२ च्या मानाने १९९२-९३ मधील बदल (टक्के) Percentage increase(+) or decrease(-) in 1992-93 over 1991-92	1991-92 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1992-93 (अस्थायी) (Tentative)	१९९१-९२ च्या मानाने १९९२-९३ मधील बदल (टक्के) Percentage increase(+) or decrease(-) in 1992-93 over 1991-92	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
सांदूळ	1,546	1,516	(-)-1.9	2,053	2,227	(+)-8.5	Rice
बाजरी	1,911	1,908	(-)-0.2	898	1,771	(+)-97.2	Bajri
खरीप ज्वारी	2,694	2,816	(+)-4.5	2,326	5,036	(+)-116.5	<i>Kharif</i> jowar
इतर खरीप तृणधान्ये	411	470	(+)-14.4	391	523	(+)-33.8	Other <i>Kharif</i> cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये	6,562	6,710	(+)-2.3	5,668	9,557	(+)-68.6	Total <i>Kharif</i> cereals
तूर	1,016	1,018	(+)-0.2	363	815	(+)-124.5	Tur
इतर खरीप कडधान्ये	1,481	1,586	(+)-7.1	345	829	(+)-140.3	Other <i>Kharif</i> pulses
एकूण खरीप कडधान्ये	2,497	2,604	(+)-4.3	708	1,644	(+)-132.2	Total <i>Kharif</i> pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये	9,059	9,314	(+)-2.8	6,376	11,201	(+)-75.7	Total <i>Kharif</i> food- grains
कापूस (रई)	2,724	2,480	(-)-9.0	196	322	(+)-64.3	Cotton (Lint)
भूईमूग (शेंगा)	636	530	(-)-16.7	413	591	(+)-43.1	Groundnut (Pods)
इतर गळितांची घान्ये	840	893	(+)-6.3	315	559	(+)-77.5	Other oil seeds
एकूण खरीप गळितांची घान्ये	1,476	1,423	(-)-3.6	728	1,150	(+)-58.0	Total <i>Kharif</i> oilseeds
ऊस (उसात)	453(H)	404(H)	(-)-10.8	36,187	32,320	(-)-10.7	Sugarcane (cane)
एकूण	13,712	13,621	(-)-0.7	Total

H=तोडणी केलेले क्षेत्र/Harvested area.

इंरी पिके

४.५. आधीच्या वर्षाची तुलना करता रब्बीच्या अन्नधान्या-
लिल क्षेत्रात १९९२-९३ मध्ये १७.७ टक्क्यांनी वाढ झाली.
इंरी ज्वारी पिकाखालील क्षेत्रात १४.७ टक्क्यांनी वाढ झाली तर

Rabi Crops

4.5. The area under *rabi* foodgrains increased by
17.7 per cent in 1992-93 as compared to that of earlier
year. Area under *rabi* jowar increased by 14.7 per cent.

गहू पिकाखालील क्षेत्रात ६.२ टक्क्यांनी वाढ झाली. रब्बी कडधान्य पिकाखालील क्षेत्राच्या बाबतीत ४७ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९१-९२ मधील १९.८ लाख टन रब्बी अन्नधान्याच्या (यात उन्हाळी भाताचा समावेश आहे) उत्पादनाच्या तुलनेने १९९२-९३ मध्ये रब्बी अन्नधान्याचे उत्पादन २६ लाख टन अपेक्षित आहे.

Area under wheat crop increased by 6.2 per cent. In the case of *rabi* pulses there was an increase of 47 per cent in area. The production of *rabi* foodgrains (including summer rice) in 1992-93 is expected to be about 26 lakh tonnes as compared to 19.8 lakh tonnes in 1991-92.

तक्का क्रमांक/TABLE No. 4.2

महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal *rabi* crops in Maharashtra

(क्षेत्र '००० हेक्टरांत)/(Area in '000 hectares)
(उत्पादन '००० टनात)/(Production in '000 tonnes)

पीक	क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast) 1991-92	क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative) 1992-93	१९९१-९२ च्या मानाने १९९२-९३ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1992-93 over 1991-92	उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast) in 1991-92	Crop
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
रब्बी ज्वारी	2,791	3,200	14.7	1,065	<i>Rabi</i> jowar
गहू	628	667	6.2	626	Wheat
इतर रब्बी तुणधान्ये	20	34	70.0	13	Other <i>Rabi</i> cereals
एकूण—रब्बी तुणधान्ये	3,439	3,901	13.4	1,704	Total— <i>Rabi</i> cereals
हरभरा	434	620	42.9	206	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये	77	130	68.8	18	Other <i>Rabi</i> pulses
एकूण—रब्बी कडधान्ये	511	750	46.8	224	Total— <i>Rabi</i> pulses
एकूण—रब्बी अन्नधान्ये	3,950	4,651	17.7	1,928	Total— <i>Rabi</i> foodgrains
उन्हाळी तांदूळ	26	30	15.4	47	Summer rice
एकूण	3,976	4,681	17.7	1,975	Total

फलोद्यान विकास

४.६. महाराष्ट्र राज्यामध्ये विविध प्रकारच्या फळझाडांची लागवड करण्याची क्षमता व भरपूर वाव आहे. त्यामुळे शासनाने फळ रोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि अत्यल्प व अल्प भूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जाती व जमातीचे शेतकरी यांना निवडक फळझाडे वाढविण्यासाठी भांडवली सहाय्य देणे यातून फलोद्यान विकासास चालना देण्यासाठी एक कार्यक्रम हाती घेतला आहे. या कार्यक्रमाखाली शासनाने चांगल्या प्रतीच्या फळझाडांची कलमे व इतर साहित्य निर्माण करून शेतकऱ्यांना पुरविण्यासाठी राज्यात १२९ फळ रोपवाटिकांची स्थापना केली आहे. शासनाने फलोद्यान विकासाची सांगड रोजगार हमी योजनेशी घालण्याचा महत्वाचा निर्णय १९९०-९१ मध्ये घेतला. यामध्ये अत्यल्प व अल्प भूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जाती व जमातीचे शेतकरी यांना १०० टक्के अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते. या कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांचा सुद्धा समावेश करण्यात आला असून या नवीन योजनेखाली त्यांना फक्त मजुरीवरील खर्चाच्या १०० टक्के व साहित्यावरील खर्चाच्या ७५ टक्के अर्थसहाय्य देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ या

Horticulture Development

4.6. Maharashtra has a potential and plenty of scope to grow various horticulture crops. The Government has, therefore, undertaken a programme to promote horticulture development through establishment of nurseries and granting of capital subsidy to small and marginal farmers and scheduled caste and schedule tribe farmers to encourage them to grow selected fruit crops. Under this programme, 129 horticulture nurseries have been established by the Government in the State to produce and supply genuine planting material of various fruit crops to the cultivators. The Government took an important decision in 1990-91 to link up horticulture development with Employment Guarantee Scheme under which 100 per cent subsidy is made available to small and marginal farmers and to the scheduled caste, scheduled tribe farmers. Farmers having larger holding are also covered under this

कालात १.११ लाख हेक्टर जमिनीत फळझाडांची लागवड केली असून त्यामुळे १.४५ लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला आहे. आधीच्या वर्षातील याच कालावधीतील साध्य १.१२ लाख हेक्टर जमीन आणि १.७१ लाख लाभधारक असे होते.

कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक

४.७. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९६७-७०=१००) १९९०-९१ मध्ये १९८.९ होता, तो १९९१-९२ मध्ये १५१.६ इतका कमी झाला. संकीर्ण पिकांसह (ज्यात ऊसाचा समावेश आहे) सर्व उपगटांच्या निर्देशांकात १९९१-९२ मध्ये घट दिसून येते. सर्वात जास्त घट तेलकविया आणि त्या खालोखाल तंतू पिके व कडधान्ये या पिकांच्या गटांमध्ये होती. तरी पण १९९१-९२ च्या तुलनेत १९९२-९३ मध्ये सर्व गटांच्या निर्देशांकात वाढ होईल असा अंदाज आहे. कृषि उत्पादनाच्या पुर्वानुमानानुसार १९९२-९३ मध्ये अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा निर्देशांक २०७.७ होईल असे अपेक्षित आहे. तो १९९१-९२ मधील १२८.६ पेक्षा ६२ टक्क्यांनी वाढ दर्शवितो. तसेच एकूण कृषि उत्पादनाच्या निर्देशांकात ३० ते ३२ टक्के वाढ होईल असे अपेक्षित आहे.

programme who are now allowed 100 percent subsidy only on labour charges and 75 per cent on the cost of material under the new scheme. Under this programme, 1.11 lakh hectares of land was brought under fruit crop from April to December, 1992 benefitting 1.45 lakh farmers. The achievements during the corresponding period of earlier year were 1.12 lakh hectares of land and 1.71 lakh beneficiaries.

Index of Agricultural Production

4.7. The index number of agricultural production (base 1967-70=100) decreased to the level of 151.6 in 1991-92 from 198.9 in 1990-91. The index numbers of all sub-groups including miscellaneous (which includes sugarcane) registered a decrease in 1991-92, the decrease being most steep in the case of oilseeds group followed by fibres and pulses group. The indices of all groups are, however, expected to register an increase in 1992-93 over 1991-92. The advance estimates of agricultural production in 1992-93 indicate that the index of food-grains production is expected to be about 207.7 in this year which shows a rise of about 62 per cent from the level of 128.6 in 1991-92. Similarly, the overall index of agricultural production is expected to increase by 30 to 32 per cent.

तबत्ता क्रमांक/TABLE No. 4 3

प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

Index numbers of agricultural production by broad groups

(पाया : १९६७-७०=१००)

(Base : 1967-70=100)

पिकाचा गट	भार Weight	वर्ष/Year						Group of crops
		1980-81	1983-84	1988-89	1989-90	1990-91	1991-92	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
तृणधान्ये ..	45.05	153.1	166.6	168.0	198.7	187.0	131.7	Cereals
कडधान्ये ..	10.44	101.0	130.3	211.2	214.8	173.7	115.2	Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	143.3	159.8	176.1	201.7	184.5	128.6	Total—Foodgrains
गळितांची धान्ये ..	10.54	106.9	92.7	166.4	159.1	162.9	92.1	Oilseeds
तंतू पिके ..	8.46	89.7	58.4	100.5	161.9	137.7	84.6	Fibres
संकीर्ण ..	25.51	167.5	181.8	180.1	230.2	265.4	248.6	Miscellaneous
एकूण—धान्येतर ..	44.51	138.4	137.2	161.7	200.3	216.8	180.4	Total—Non-foodgrains
सर्व गट ..	100.00	141.1	149.7	169.7	201.2	198.9	151.6	All Groups

जलसिंचन

४.८. ओलिताखालील १९९१-९२ मधील अपेक्षित निव्वळ क्षेत्र २१.१८ लाख हेक्टर होते. ते अगोदरच्या वर्षांच्या २४.३३ लाख हेक्टरच्या तुलनेत १३ टक्क्यांनी कमी होते. १९९१-९२ मध्ये स्थूल अपेक्षित ओलिताखालील क्षेत्र २७.१६ लाख हेक्टर होते व ते भांगील वर्षांच्या ३१.७० लाख हेक्टरच्या तुलनेत १४ टक्क्यांनी कमी होते.

जलसिंचनप्रकल्प

४.९.१. अलिकडील अभ्यासावरून असे दिसून येते की, राज्यातील एकूण १८२ लाख हेक्टर लागवडीयोग्य क्षेत्रापैकी सुमारे ८४ लाख हेक्टर (४६ टक्के) क्षेत्र सर्वसाधनांद्वारे म्हणजे पृष्ठभागावरील पाण्याद्वारे आणि भूगर्भातील पाण्याद्वारे, ओलिताखाली आणता येईल. अंतिमतः प्राप्त करावयाच्या सिंचनक्षमतेपैकी सुमारे तीन-चतुर्थांश सिंचन क्षमता ही भूपृष्ठावरील पाण्यापासून असेल, असा अंदाज आहे. वर उल्लेखिलेल्या सिंचन क्षमते पर्यंत पोहोचण्यासाठी राज्य शासनाने आधीच्या पंचवर्षिक योजनांमध्ये बरेच मोठे, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. सातव्या पंचवर्षिक योजनेच्या अखेरपर्यंत २० मोठे, १६५ मध्यम आणि सुमारे १,५५० लघु पाटबंधारे प्रकल्प (राज्य क्षेत्र) पूर्ण करण्यात आले आहेत. याशिवाय, ३७ मोठ्या आणि ७२ मध्यम प्रकल्पांचे बांधकाम चालू असून त्यापैकी १७ मोठे व १८ मध्यम प्रकल्प बांधकामाच्या प्रगत अवस्थेत आहेत.

४.९.२. मार्च, १९९२ अखेरपर्यंत राज्यात मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे निर्माण झालेली जलसिंचन क्षमता ३०.६३ लाख हेक्टर इतकी होती. त्यापैकी २१.१५ लाख हेक्टर क्षमता मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांद्वारे आणि ९.४८ लाख हेक्टर (राज्य क्षेत्र व स्थानिक क्षेत्र) लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे निर्माण झाली होती. सन १९९१-९२ ह्या वर्षात ०.६१ लाख अतिरिक्त क्षेत्रावर सिंचन क्षमता निर्माण झाली म्हणजे राज्यात मार्च, १९९१ अखेर असलेल्या एकूण सिंचन क्षमतेमध्ये २ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९२-९३ ह्या वर्षात राज्यामध्ये ०.७८ लाख हेक्टर अतिरिक्त सिंचन क्षमता निर्माण होण्याची अपेक्षा आहे. १९९२-९३ मध्ये राज्यक्षेत्रातील एकूण निर्मित २७ लाख हेक्टर सिंचन क्षमते पैकी १० लाख हेक्टर इतक्या सिंचनक्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर करण्यात येईल अशी अपेक्षा आहे.

कृषि गणना

४.१०. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या कृषि गणनेनुसार राज्यात ९४.७० लाख भूधारक खातेदार होते. त्यात आधीच्या १९८५-८६ च्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षात १७ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसते. ही वाढ १९७१-८१ या दशकात झालेल्या ३९ टक्के या लक्षणीय वाढीनंतर आणि १९८१-८६ या पाच वर्षांच्या काळात झालेल्या १८ टक्के वाढीनंतर झाली आहे. ही वाढ १९७५ च्या कमाल जमीन धारणा कायद्यानुसार जमीन धारणेवर घालण्यात आलेल्या मर्यादेमुळे असू शकेल. तथापि एकूण धारण जमीनीचे क्षेत्र १९९०-९१ मध्ये २०९.२५ लाख हेक्टर होते आणि ते १९८५-८६ मधील एकूण २१३.५२ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत २ टक्क्यांनी कमी होते. त्यामुळे १९८५-८६ मध्ये सरासरी प्रत्येक खातेदाराने धारण केलेले २.६४ हेक्टर क्षेत्र १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर इतके कमी झाले. १९७०-७१, १९७६-७७ व १९८०-८१ च्या कृषि गणनेनुसार प्रत्येक खातेदाराकडील सरासरी क्षेत्र अनुक्रमे ४.२८ हेक्टर, ३.६६ हेक्टर व ३.११ हेक्टर होते.

Irrigation

4.8. The estimated net area irrigated in 1991-92 decreased by 13 per cent to 21.18 lakh hectares from 24.33 lakh hectares in the earlier year. The estimated gross irrigated area in 1991-92 was 27.16 lakh hectares showing decrease of 14 per cent over the previous year's area of 31.70 lakh hectares.

Irrigation Projects

4.9.1. The latest studies indicate that out of the total cultivable area of 182 lakh hectares in the State about 84 lakh hectares (46 per cent) can be brought under irrigation from all the sources i.e. through surface water as well as through underground water resources. It is estimated that about three-fourth of the ultimate potential is through surface water resources. A number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government in the earlier Five Year Plans to tap the above irrigation potential in the State. By the end of Seventh Five Year Plan 20 major, 165 medium and about 1550 State sector minor irrigation projects have been completed. Another 37 major and 72 medium projects were under construction, out of which 17 major and 18 medium projects were in the advanced stage of construction.

4.9.2. The total irrigation potential created in the State by the end of March, 1992 through major, medium and minor projects was 30.63 lakh hectares, out of which 21.15 lakh hectares was through major and medium irrigation projects and 9.48 lakh hectares was through minor irrigation projects (State and local sectors). The additional irrigation potential created during 1991-92 was 0.61 lakh hectares showing an increase of two per cent over the cumulative achievement upto March, 1991. During 1992-93 about 0.78 lakh hectares of additional potential is anticipated to be created in the State. The actual utilisation of the irrigation potential created in the State sector is expected to be 10 lakh hectares during 1992-93 as against the potential of 27 lakh hectares.

Agricultural Census

4.10. As per results of the agricultural census held in Maharashtra during 1990-91 there were 94.70 lakh operational holdings in the State showing an increase of 17 per cent during the five year period after the preceding census held in 1985-86. This increase follows the phenomenal 39 per cent increase in the number of holdings in the decade 1971-81 and an 18 per cent increase during the five year period 1981-85. This could be the consequence of the legislation introduced in 1975 in respect of ceiling on the size of holdings. However, total area of the operational holdings which was 209.25 lakh hectares in 1990-91 has decreased by 2 per cent as compared to total area of 213.52 lakh hectares in 1985-86. As a result, the average size of holding decreased from 2.64 hectares in 1985-86 to 2.21 hectares in 1990-91. In the censuses carried out in 1970-71, 1976-77 and

अन्नधान्य उत्पादन

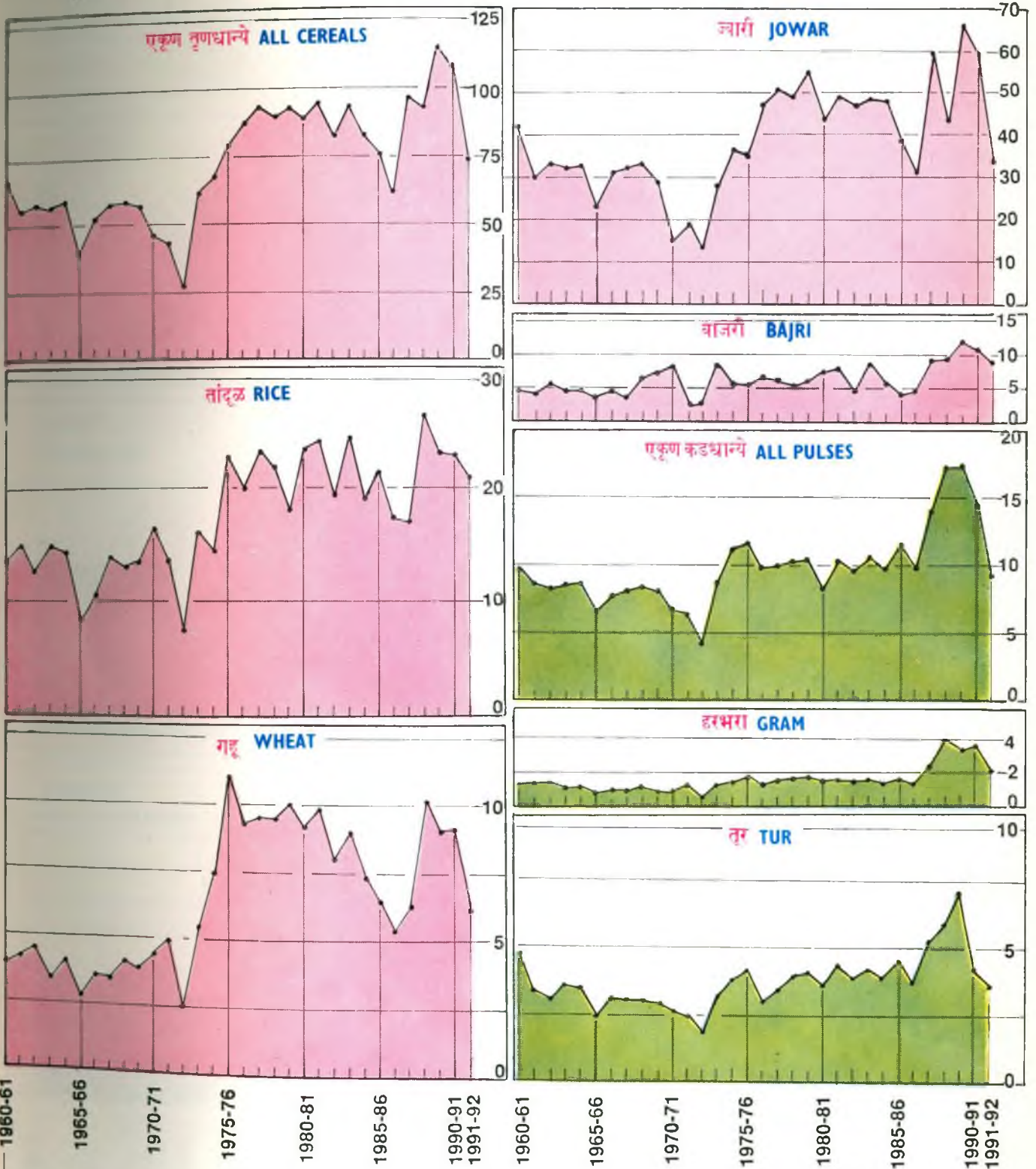
FOODGRAINS PRODUCTION

आलेख क्रमांक
CHART NO. 8

आकृते लक्ष सैद्धिक इकाय
FIGURES IN LAKH TONNES

तृणधान्ये आणि कडधान्ये

CEREALS & PULSES

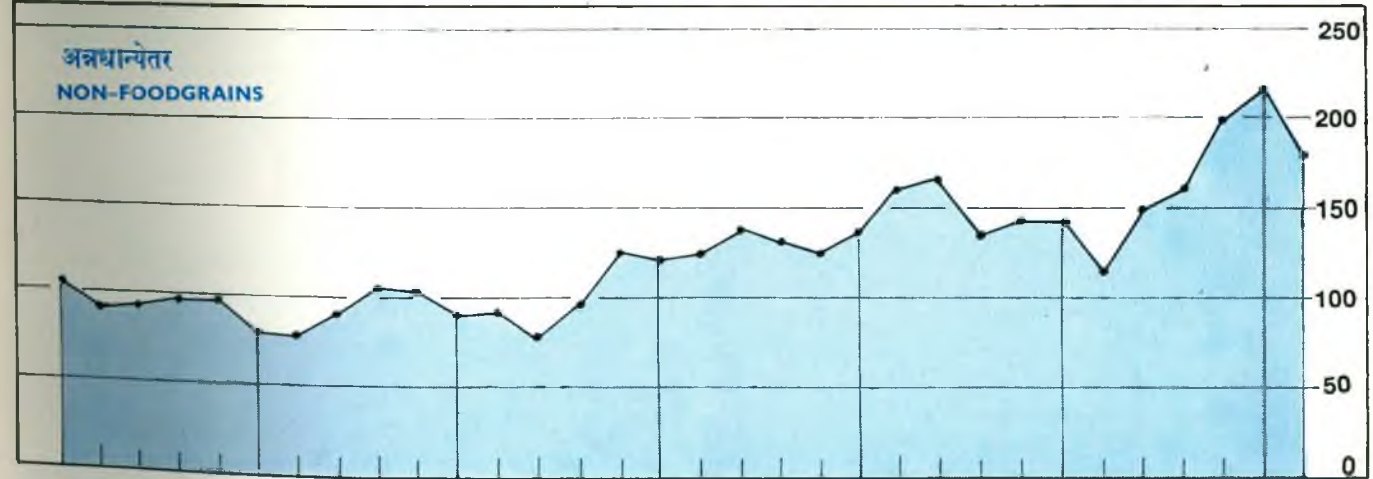
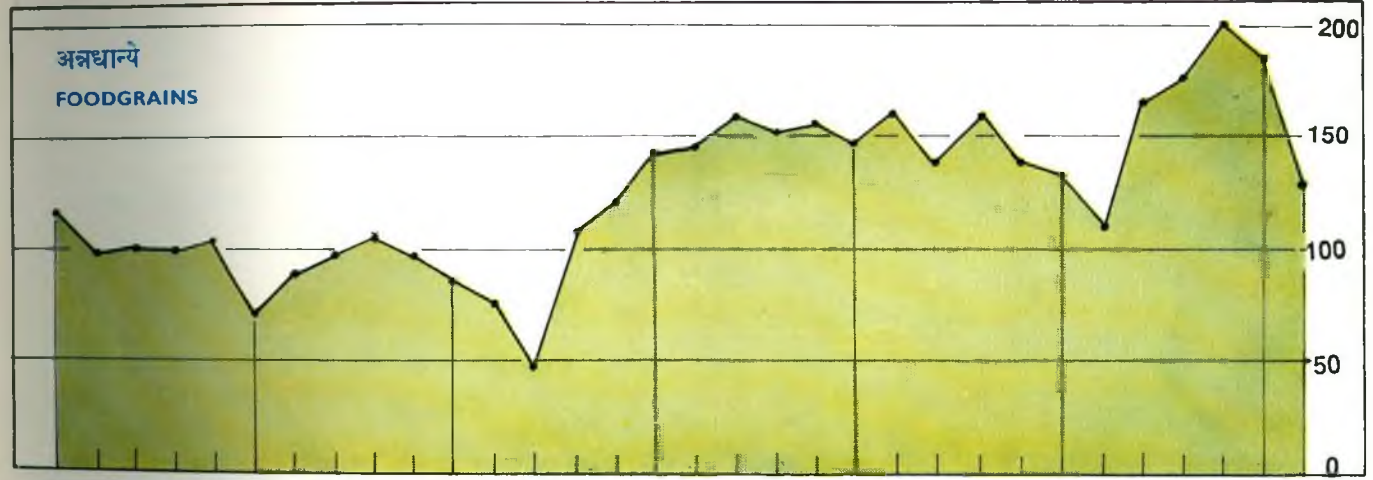
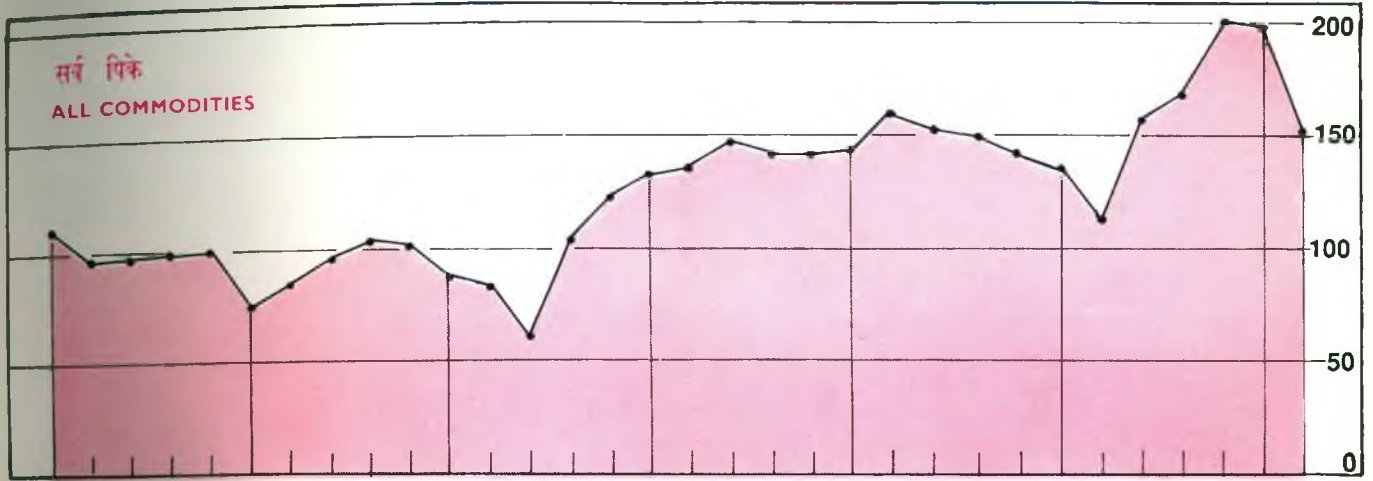
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया / BASE 1967-70:100

४.११. भूधारक खातेदारांच्या संख्येत पाच वर्षांच्या कालावधीत (कृषिगणना १९८५-८६ ते १९९०-९१) झालेली वाढ ही सीमांतिक व अल्प भूधारक खातेदारांच्या बाबतीत अधिक प्रकर्षाने दिसून आली. ज्यांचे क्षेत्र एक हेक्टरपेक्षा कमी आहे अशा सीमांतिक भूधारक खातेदारांच्या संख्येत ३२ टक्के व एक ते दोन हेक्टर क्षेत्र असलेल्या अल्प भूधारकांच्या संख्येत ३० टक्के वाढ झाली. वरील लहान आकाराच्या भूधारक खातेदारांच्या संख्येत झालेल्या ह्या वाढीच्या उलटपक्षी १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या भूधारक खातेदारांच्या संख्येत २८ टक्के घट झाली. परिणामतः खातेदारांच्या व त्यांनी धारण केलेल्या जमिनीच्या स्वरूपात वरील काळात बराच बदल झाला आहे. दोन हेक्टर किंवा त्याहून कमी आकाराच्या जमीनधारक खातेदारांची (म्हणजे सीमांतिक अल्प भूधारकांची) एकूण खातेदारांशी टक्केवारी १९८५-८६ मधील ५७ वरून १९९०-९१ मध्ये ६३ पर्यंत वाढली व त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी १९८५-८६ मध्ये २० होती, ती १९९०-९१ मध्ये २२ झाली. याउलट १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या मोठ्या भूधारक खातेदारांची टक्केवारी १९८५-८६ मधील २.९ वरून १९९०-९१ मध्ये १.८ पर्यंत खाली आली. त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९८५-८६ मधील १७ वरून १९९०-९१ मध्ये ११ पर्यंत खाली आली. १९७०-७१ मध्ये अल्प व सीमांतिक खातेदारांचा (४३ टक्के) एकूण क्षेत्रामधील हिस्सा केवळ ९ टक्के होता. १९७०-७१ मध्ये मोठ्या खातेदारांची संख्या एकूण खातेदारांच्या १० टक्के होती, परंतु त्यांनी धारण केलेले क्षेत्र मात्र एकूण क्षेत्राच्या ४० टक्के इतके होते.

कृषि पतपुरवठा

४.१२. राज्यात प्रत्यक्ष कृषि पतपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्था म्हणजे स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्ज देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्ज देणारी राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प व दीर्घ मुदतीची कर्ज देणाऱ्या व्यापारी व विभागीय ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या पत संस्थांना पुनर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबाई) ह्या होत.

४.१३. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांचे सभासद १९९१-९२ मध्ये ८३ लाख (म्हणजे राज्यातील एकूण खातेदारांच्या अंदाजित संख्येच्या ८५ टक्के) होते. या संस्थांनी १९९१-९२ मध्ये शेतकऱ्यांना ९२४ कोटी रुपयांची कर्ज दिली. ती आधीच्या वर्षापेक्षा १६ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९१-९२ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी १८३ कोटी रुपयांची म्हणजे २० टक्के रकमेची कर्ज लहान भूधारकांना वाटण्यात आली.

४.१४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक शेतकऱ्यांना शेती व संलग्न कार्यासाठी दीर्घ मुदतीची कर्ज देते. ह्या बँकेने १९९१-९२ या आर्थिक वर्षामध्ये १३३.६१ कोटी रुपयांच्या कर्जाचे वाटप केले. हे कर्ज आधीच्या वर्षात दिलेल्या कर्जापेक्षा २०.९७ कोटी रुपयांनी जास्त होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ या कालात या बँकेने ६२.६० कोटी रुपयांचे

1980-81 the average size was 4.28 hectares, 3.66 hectares and 3.11 hectares respectively.

4.11. During the period of five years between the two censuses, viz. 1985-86 and 1990-91, the increase in the number of holdings was more pronounced in the case of marginal and small holdings i.e. holdings of size below 1 hectare and of size between 1-2 hectares respectively. The number of holdings of size upto 1 hectare increased by 32 per cent, while those of size 1-2 hectares increased by 30 per cent. As against the increase in the number of these small holdings, there was a decline of 28 per cent in the number of large holdings with size 10 hectares and above. Consequently, the distribution of holdings and their operated area according to size materially changed over the period. In the case of holdings of size below two hectares (which covers marginal and small holdings), their percentage to total holdings increased from 57 in 1985-86 to 63 in 1990-91, and the percentage of area held by them to total area increased from 20 in 1985-86 to 22 in 1990-91. On the contrary, in the case of large holdings of size 10 hectares and above, the percentage of number of holdings decreased from 2.9 in 1985-86 to 1.8 in 1990-01, and the percentage of the area of these holdings declined from 17 in 1985-86 to 11 in 1990-91. In 1970-71, the small and marginal holdings (43 per cent) accounted for just nine per cent of total area. In 1970-71, the number of large holdings constituted 10 per cent of the total number of holdings while the area of such large holdings was as much as 40 per cent of total area.

Agricultural Finance

4.12. Different financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Societies (PACS) extending short term crop loans to their members, State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank extending term loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short term and long term credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agricultural sector.

4.13. The PACS with a membership of 83 lakhs in 1991-92 covered about 85 per cent of the estimated number of land holders in agriculture in the State. These societies advanced loans to the extent of Rs. 924 crore to the cultivators in 1991-92 which was 16 per cent more than such advances in the previous year. Of the total loans advanced in 1991-92, Rs. 183 crore i.e. 20 per cent, were given to small farmers.

4.14. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advances long term loans to cultivators for agriculture and allied activities. Its loan advances in the financial year 1991-92 were Rs. 133.61 crore which were higher by Rs. 20.97 crore than that in the previous year. During April-

कर्म वाटप केले. आघांच्या वर्षी याच कालावधीतील कर्म वाटप ७९.६८ कोटी रुपये होते.

४.१५. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी शेती व संलग्न व्यवसायांसाठी १९९०-९१ मध्ये प्रत्यक्ष केलेल्या पतपुरवठा १९८९-९० पेक्षा जास्त होता. १९९०-९१ मध्ये तो ३८७ कोटी रुपये होता तर १९८९-९० मध्ये तो ३६५ कोटी रुपये होता. १९९०-९१ मध्ये केलेल्या या पतपुरवठ्यापैकी ३१० कोटी रुपये (८० टक्के) पुरवठा फक्त शेती व्यवसायासाठी होता. मुदतीच्या कर्जापैकी मोठा वाटा (२५ टक्के) लघुसिचन योजनांसाठी होता. बाकीचा पतपुरवठा दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी शेतीसंलग्न व्यवसायांसाठी केला होता. जून, १९९१ च्या शेवटच्या शुक्रवारी ह्या बँकांची १५.२४ लाख कर्जादारांकडे कर्जाची येणे बाकी १,४८४ कोटी रुपये होती. एकूण कर्जाच्या येणे बाकी पैकी फक्त शेती व्यवसायाचा वाटा १,०९१ कोटी रुपये (७४ टक्के) होता. त्यापैकी ७४ टक्के रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. फक्त शेती व्यवसायाच्या एकूण १,०९१ कोटी रुपये येणे बाकी पैकी १७७ कोटी रुपये (१६ टक्के) बाकी एक हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या २.५९ लाख खातेदारांकडे होती, तर २४९ कोटी रुपये (२३ टक्के) येणे बाकी एक ते दोन हेक्टर जमीन धारणकरणाऱ्या २.९२ लाख खातेदारांकडे होती.

४.१५.१. या व्यतिरिक्त खाजगी क्षेत्रातील बँकांनीमुद्दा १९९०-९१ मध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी २०.५१ कोटी रुपयांची कर्ज दिलेली आहेत. जून, १९९१ अखेर या बँकांना कृषि व संलग्न व्यवसायाकडून ६९.९९ कोटी रुपयांची कर्जे येणे बाकी होती.

४.१६. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने (नाबार्ड) राज्यात पुनर्वित्त सहाय्यासाठी मंजूर केलेल्या योजनांची संख्या १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये फार कमी आहे. १९९१-९२ मध्ये मंजूर केलेल्या योजना १,०३६ इतक्या होत्या तर १९९०-९१ मध्ये त्या ४,८५५ होत्या. प्रस्ताव सादर करताना विविध योजना एकत्रित स्वभावात सादर केल्यामुळे असे घडले. परंतु १९९१-९२ मध्ये नाबार्डने राज्यात मंजूर केलेले पुनर्वित्तीय सहाय्य २५१ कोटी रुपये होते आणि ते १९९०-९१ मधील २३२ कोटी रुपयांच्या तुलनेत जास्त असून त्यात ८.२ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसते. नाबार्डने राज्यात १९९१-९२ मध्ये मंजूर केलेले पुनर्वित्तीय सहाय्य हे देशात मंजूर केलेल्या सहाय्याच्या ११.२ टक्के होते. १९९१-९२ मध्ये मंजूर केलेल्या एकूण पुनर्वित्तीय सहाय्यापैकी ३५.७ टक्के लघुसिचन व उपसा जलसिचन योजनांसाठी १७.४ टक्के वनीकरण, फलोद्यान आणि कुक्कुटपालन व शेत्या मंड्या यांचे पालन यासाठी, १६.४ टक्के एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्पांसाठी आणि १०.७ टक्के शेती यंत्रिकीकरणसाठी होते. राज्यामध्ये वाटप केलेल्या सहाय्याच्या रकमेने १९९१-९२ या वर्षात २४६ कोटी रुपये इतकी उच्च पातळी गाठली. ही रक्कम १९९०-९१ मधील २४० कोटी रुपये रकमेच्या तुलनेत २.५ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९१-९२ ह्या वर्षात देशात वाटप केलेल्या एकूण रकमेच्या १२ टक्के वाटप राज्यामध्ये झाले. त्यानंतर नाबार्डने १४३ कोटी रुपये पुनर्वित्तीय सहाय्याच्या ६०८ योजना मंजूर करून एप्रिल, १९९२ ते नोव्हेंबर, १९९२ या कालावधीत ९६ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

४.१७. शेतजमीन धारणेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी (१) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे (२) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे आणि (३) धारण जमिनीचे

December, 1992, it advanced loans to the extent of Rs. 62.60 crore as against Rs. 79.68 crore advanced during the corresponding period of previous year.

4.15. The public sector banks disbursed more, direct finance to agriculture and allied activities in the State in 1990-91 than in 1989-90 (Agricultural year). The disbursements in 1990-91 were of Rs. 387 crore compared to Rs. 365 crore in 1989-90. Out of the total disbursements in 1990-91, agriculture proper accounted for Rs. 310 crore (80 per cent). A major share (25 per cent) of the term lending was for minor irrigation schemes. The rest of the disbursements were to allied activities like dairying, poultry farming, fisheries etc. The outstanding amount of these banks against agriculture and allied activities in the State stood at Rs. 1,484 crore in 15.24 lakh accounts on the last Friday of June, 1991. Out of the total amount outstanding, the share of agriculture proper was Rs. 1,091 crore (74 per cent). Nearly 74 per cent of this outstanding amount on that day was of term loans. Of the total outstanding amount of Rs. 1,091 crore on agriculture proper, Rs. 177 crore (16 per cent) were in 2.59 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs. 249 crore (23 per cent) were in 2.92 lakh accounts with holding size 1-2 hectares.

4.15.1. In addition, private sector banks have also advanced loans for agriculture and allied activities to the extent of Rs. 20.51 crore in the State during 1990-91. The outstanding amount of these banks against agriculture and allied activities at the end of June, 1991 was Rs. 69.99 crore.

4.16. The number of schemes sanctioned for refinance assistance by NABARD in the State was much lower in 1991-92 than in 1990-91. In 1991-92 it was 1,036 as against 4,855 in 1990-91. This is due to clubbing of schemes at the time of submitting proposals. The refinance assistance sanctioned by NABARD in 1991-92 in the State was, however, higher and was Rs. 251 crore as compared to Rs. 232 crore in 1990-91 showing a rise of 8.2 per cent. The refinance assistance sanctioned by NABARD in the State during 1991-92 was 11.2 per cent of the total assistance sanctioned in the country. Minor irrigation schemes accounted for 35.7 per cent of the refinance assistance sanctioned in 1991-92, followed by plantations/horticulture/poultry/sheep/goats schemes (17.4 per cent), IRDP schemes (16.4 per cent), farm mechanisation (10.7 per cent). The amount disbursed in the State during 1991-92 reached a peak level and was Rs. 246 crore compared to Rs. 240 crore disbursed in 1990-91 showing an increase of 2.5 per cent. Disbursements during the year 1991-92 in the State were 12 per cent of all-India disbursements. NABARD has further sanctioned 608 schemes with refinance assistance of Rs. 143 crore and disbursed Rs. 96 crore between April, 1992-November, 1992.

Land Reforms in Maharashtra

4.17. The policy of reforming the agrarian system is continued. Under this policy (a) ownership rights are conferred on tenant cultivators, (b) inequalities in

तुकडे पाडण्यात एकत्रीकरणाद्वारे पायबंद घालणे असे त्रिसूत्री धोरण राबविण्यात येते.

४.१८. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या काळात निरनिराळे कुळकायदे जारी करण्यात आले. त्यांची अंमलबजावणी करून सप्टेंबर १९९२ पर्यंत १३.५६ लाख कुळांना ३२.०१ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी बहाल करण्यात आली. ह्या जमिनींची एकूण खरेदी किंमत ६१.१५ कोटी रुपये इतकी ठरविण्यात आली आणि सप्टेंबर १९९२ पर्यंत त्यापैकी ५६.०४ कोटी रुपये कूळ खरेदीदारांकडून वसूल करण्यात आले.

४.१९. मुंबई जमीन धारणा तुकडीकरण प्रतिबंधक व एकत्रीकरण अधिनियम, १९४७ अन्वये जमीन एकत्रीकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाखाली संबंधित कायद्यातील कलम १५ अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध केलेल्या ३७,६५० महसुली गावांपैकी २९,२६६ गावांत मार्च, १९९२ अखेरपर्यंत एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यात आलेले आहे. उर्वरित ८,३८४ गावांपैकी ४,३८२ गावे डोंगराळ व शहरी भागात असून या गावांमध्ये योजना न राबविण्याचा निर्णय मे, १९९० मध्ये घेण्यात आला. तसेच प्राप्त अनुभवांवरून व अडचणींवरून उर्वरित ४,००२ गावांमध्ये योजनेची अंमलबजावणी करण्याचे काम थांबवावे असा निर्णय घेण्यात आला.

४.२०. कमाल शेती जमीन धारणेवर राज्यात २६ जानेवारी, १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा घालण्यात आल्या या मर्यादा २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून खाली आणण्यात आल्या. मूळच्या कायद्यातील तरतुदीनुसार कमाल जमीन धारणेकरिता व्यक्तिगत खातेदार हा घटक समजण्यात आला होता. त्यामध्येसुद्धा बदल करून पती, पत्नी आणि त्यांची अज्ञान मुले यांचा समावेश असलेल्या कुटुंब या घटकाला कमाल मर्यादा लागू करण्यात आल्या आहेत. मूळ व सुधारित कायद्याखाली एकूण १.०९ लाख प्रकरणे दाखल करण्यात आली. त्यापैकी ९९.६ टक्के म्हणजे १.०८ लाख प्रकरणे जून, १९९२ अखेर निकालात काढण्यात आली व २.९० लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर करण्यात आली. या अतिरिक्त जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळाला (शासनाचा उपक्रम) देण्यात आली. आणि २.२२ लाख हेक्टर जमीन १.३९ लाख भूमिहीन व्यक्तींना व ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटप करण्यात आली. विविध वादांमुळे किंवा लागवडीस अयोग्य जमिनीमुळे उरलेल्या जमिनीचे अद्याप वाटप करण्यात आलेले नाही. जमिनीचे वाटप करताना भूमिहीन मागासवर्गीय व्यक्तींना प्राधान्य देण्यात येते व त्यानुसार, २.२२ लाख हेक्टर वाटप केलेल्या जमिनीपैकी जून, १९९२ पर्यंत १.०३ लाख हेक्टर जमीन ७० हजार भूमिहीन मागासवर्गीय व्यक्तींना वाटप करण्यात आली.

४.२१. भूमिहीन लाभधारकांना जमीन सुधारणेसाठी वा इतर भांडवली खर्चासाठी म्हणून दर हेक्टर २,५०० रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात येते. या योजनेखाली १९९१-९२ मध्ये ३.२ हजार लाभार्थींना ०.८२ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले. १९९०-९१ मध्ये ३.७ हजार लाभार्थींना ०.९४ कोटी रुपयांचे अर्थ सहाय्य करण्यात आले होते. या कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासून ते मार्च, १९९२ अखेरपर्यंत १.३९ लाख व्यक्तींचा या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व जवळपास १५.२७ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले.

respect of land holdings are reduced and (c) fragmentation of holdings is prevented by consolidation.

4.18. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. As a result of their implementation, the right of ownership was conferred on about 13.56 lakh tenants in respect of 32.01 lakh hectares of land by the end of September, 1992. Out of the total purchase price of Rs. 61.15 crore fixed for these lands, Rs. 56.04 crore have been recovered upto September, 1992 from the tenant purchasers.

4.19. The programme of consolidation of holdings is being carried out under the provisions of the Bombay Prevention of Fragmentation and Consolidation of Holdings Act, 1947. Under this programme, till the end of March, 1992, the work of consolidation of fragmented lands has been completed in 29,266 villages out of 37,650 revenue villages where the notification under clause 15 of the Act has been published. Out of the remaining 8,384 villages, 4,382 villages are in Municipal areas and hilly areas and a decision has been taken in May, 1990 not to implement this scheme in these villages. Similarly, on the basis of the experience gained so far and the difficulties it has been decided to stay the implementation of this scheme in the remaining 4,002 villages.

4.20. Ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962. The ceilings then prescribed were lowered from 2nd October, 1975. The unit of application, too, was changed from an individual to a family unit comprising husband, wife and their minor children. Under the original as well as revised Act, 1.09 lakh returns were filed, of which 1.08 lakh (99.6 per cent) were disposed by the end of June, 1992 and 2.90 lakh hectares of land was declared surplus. Of this surplus land, 34.5 thousand hectares have been granted to the State owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd. and 2.22 lakh hectares have been allotted to 1.39 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in various disputes or is found uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of 2.22 lakh hectares allotted so far, 1.03 lakh hectares have been allotted to 70 thousand backward class landless persons, by June, 1992.

4.21. Landless allottees are given financial assistance at the rate of Rs. 2,500 per hectare for developing land or for other capital expenditure. Under the scheme, 3.2 thousand beneficiaries were provided with Rs. 0.82 crore of financial assistance in 1991-92 as compared to 3.7 thousand beneficiaries, with Rs. 0.94 crore of financial assistance in 1990-91. By the end of March, 1992 1.39 lakh allottees were covered under the scheme since inception and this involved financial assistance of about Rs. 15.27 crore.

वन

४.२२ राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९९१-९२ अखेरीस १९९०-९१ इतकेच म्हणजे जवळजवळ ६३.८ हजार चौ. कि.मी. (१ हजार चौ. कि.मी. खाजगी वन क्षेत्र धरून) होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.७ टक्के आहे. यापैकी ५६.५ हजार चौ. कि.मी. क्षेत्र वन विभागाच्या ताब्यात, ५.३ हजार चौ. कि.मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या ताब्यात, तर २.० हजार चौ. कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या ताब्यात होते. एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ४१ टक्के क्षेत्र दाट जंगलाचे आहे, तर खुले जंगल म्हणून वर्गीकृत क्षेत्रात आणखी २८ टक्के क्षेत्र अवनीकरणामुळे तुलनात्मक दृष्ट्या घनता कमी असलेले असे आहे. उर्वरित वनक्षेत्रांपैकी २४ टक्के क्षेत्रात अत्यल्प प्रमाणात जंगल आहे आणि ७ टक्के वन क्षेत्रात गायराने व कुरणे आहेत. वन जमिनीवर तसेच खेड्यातील सार्वजनिक जमिनीवर वन रोपण कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत. १९९२-९३ मध्ये सुमारे १.३५ लाख हेक्टर जमिनीवर विविध वन रोपण कार्यक्रम राबविण्यात येतील अशी अपेक्षा आहे. त्याशिवाय सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमाखाली डिसेंबर, १९९२ अखेर ०.१८ लाख हेक्टर सार्वजनिक जमिनीवर वनरोपण करण्यात आले. १९९१-९२ मध्ये ही क्षेत्रे अनुक्रमे १.३४ लाख हेक्टर आणि ०.१७ लाख हेक्टर अशी होती.

४.२३. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी शासनाने वनक्षेत्रातील वृक्षतोडोवर नियंत्रण आणले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र वन विकासा महामंडळाने १९८७-८८ पासून वृक्ष तोड थांबविली आहे. शासनाच्या वरील धोरणामुळे राज्याच्या प्रमुख वनोत्पादनात (इमारती लाकूड व जळाऊ लाकूड) मोठ्या प्रमाणात घट अपेक्षित आहे. १९९२-९३ मध्ये इमारती लाकूडाचे उत्पादन सुमारे ०.७० लाख घनमीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य ३२ कोटी रुपये आहे. १९९१-९२ मध्ये हे उत्पादन १.६९ लाख घनमीटर होते व त्याचे मूल्य ४७ कोटी रुपये होते. १९९२-९३ मध्ये जळाऊ लाकूडाचे उत्पादन १.८२ लाख घनमीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य २.७२ कोटी रुपये आहे. १९९१-९२ मध्ये हे उत्पादन २.६७ घनमीटर होते व त्याचे मूल्य ४.३९ कोटी रुपये होते. १९९२-९३ मध्ये गौण वन उत्पादनाचे मूल्य ६० कोटी रुपये इतके अपेक्षित आहे. १९९१-९२ मध्ये ते ५४ कोटी रुपये इतके होते. १९९२-९३ मधील गौण वन उत्पादनात तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ४३ कोटी रुपये व १४.५ कोटी रुपये अंदाजिले आहे.

Forests

4.22. The area under forests at the end of 1991-92 was 63.8 thousand sq.kms. (inclusive of one thousand sq.kms. of private forest area), almost the same as in 1990-91. This is 20.7 per cent of the geographical area of the State. Of this, 56.5 thousand sq.kms. were managed by Forest Department, 5.3 thousand sq.kms. by the Revenue Department and 2.0 thousand sq.kms. by the Forest Development Corporation of Maharashtra. Of the total forest area, 41 per cent is under dense forest cover, and another 28 per cent (classified as open forest), is with comparatively less dense cover due to degradation. Of the remaining, 24 per cent has negligible forest cover and 7 per cent is under fodder and pastures. Afforestation programmes have been taken up within forest lands as well as village community lands. During the year 1992-93, about 1.35 lakh hectares of land are expected to be covered under various afforestation programmes by Forest Department. In addition 0.18 lakh hectares were covered upto December, 1992, under Social Forestry Programme. During 1991-92, the corresponding areas covered were 1.34 lakh hectares and 0.17 lakh hectares respectively.

4.23. With a view to maintaining environmental balance, the Government has restricted the clear felling of trees in the forest areas. The Forest Development Corporation of Maharashtra has therefore stopped clear felling of trees since 1987-88. As a result of Government policy there would be reduction in the major forest produce (i.e. timber, firewood) in the State to a large extent. The estimated production of timber in 1992-93 is about 0.70 lakh cubic metres valued at Rs. 32 crore compared with the production of 1.61 lakh cubic meters in 1991-92 valued at Rs. 47 crore. The estimated production of firewood in 1992-93 was 1.82 lakh cubic meters valued at Rs. 2.72 crore compared with 2.67 lakh cubic meters produced in 1991-92 valued at Rs. 4.39 crore. The value of minor forest produce in 1992-93 is estimated at Rs. 60 crore compared with Rs. 54 crore

तबता क्रमांक/TABLE No. 4.4

१९९०-९१, १९९१-९२ व १९९२-९३ मधील वन उत्पादन व त्याचे मूल्य
Production and Value of forest produce in 1990-91, 1991-92 and 1992-93

बाब	परिमाण	1990-91	1991-92 (Provisional)	1992-93* (Estimated)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
इमारतीचे लाकूड—						Timber—
उत्पादन	हजार घनमीटर	147	161	70	'000' cu.m.	.. Quantity
मूल्य	लाख रुपयात	4,133	4,707	3,224	Rs. lakh	.. Value
जळाऊ लाकूड—						Firewood—
उत्पादन	हजार घनमीटर	228	267	182	'000' cu.m.	.. Quantity
मूल्य	लाख रुपयात	397	439	272	Rs. lakh	.. Value
गौण वनोत्पादन—						Minor forest produce—
मूल्य	लाख रुपयात	8,219	5,412	5,962	Rs. lakh	.. Value
त्यापैकी						of which
बांबू		1,422	1,248	1,448	Bamboo
तेंदूची पाने		6,604	3,980	4,312	Tendu leaves

*Does not include data of FDCM.

मत्स्यव्यवसाय

४.२४. महाराष्ट्र राज्यास सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहे व राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि.मी. आहे. राज्यात सागरी मच्छिमारीसाठी १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र, गोड्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी तीन लाख हेक्टर क्षेत्र आणि निसर्गाच्या जलातील मच्छिमारीसाठी १०,००० हेक्टर क्षेत्र यांग्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचे अनन्य सांगरी आर्थिक क्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ.कि.मी. असले तरी त्यातील १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र सांगरी खंडातील उतारभाग (कॉन्टिनेंटल शेल्फ) आहे व तेच सांगरी मच्छिमारीसाठी (१७५ मीटर खोलीपर्यंत) जास्त यांग्य आहे. एकंदर १.१२ लाख चौ.कि.मी. सांगरी मच्छिमारी क्षेत्रांपैकी ५५.५ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र ७० मीटर खोल आहे व त्या सांगरी भागातच अधिक प्रमाणावर मच्छिमारी केली जाते. या क्षेत्राची मत्स्योत्पादन क्षमता दरवर्षी अंदाजे ३.९६ लाख टन आहे. खोल सांगरी क्षेत्रात (७० मीटरपेक्षा जास्त) मत्स्योत्पादनाची ०.९२ लाख टनाची अतिरिक्त क्षमता आहे.

४.२५. सांगरी मच्छिमारी बोटींची संख्या १९९०-९१ मध्ये १५,९८२ इतकी होती, ती वाढून १९९१-९२ मध्ये १६,७९० इतकी झाली. त्यापैकी ७,४८६ यांत्रिकी बोटी होत्या. १९९१-९२ मध्ये अंदाजित सांगरी मत्स्योत्पादन ३.४५ लाख टन होते, ते १९९०-९१ पेक्षा सुमारे ०.६ टक्क्यांनी वाढले.

४.२६. १९९१-९२ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे ६५ हजार टन असून ते १९९०-९१ पेक्षा सुमारे १० टक्क्यांनी कमी आहे. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितके वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. १९६१-६२ मध्ये गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन केवळ ११ हजार टन होते. ते १९९१-९२ मधील ६५ हजार टन इतके वाढले आहे.

४.२७. पूर्वी गोड्या पाण्यात मत्स्यबीजांचा साठा करण्यासाठी कलकत्याहून मत्स्यबीज आणण्यात येत होते. १९६७ पासून मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रम राबविला जात आहे. त्यामुळे स्थानिकरीत्या उत्पादित मत्स्यबीजांची उपलब्धता वाढत असून १९९१-९२ मध्ये एकूण साठ्यामध्ये स्थानिक उत्पादित मत्स्यबीजांच्या संख्येचा (२३.०६ कोटी) हिस्सा १०० टक्के होता. १९९१-९२ मध्ये मत्स्यबीज बाहेरून आणण्यात आले नाही.

पशु संवर्धन

४.२८. कृषीशी संलग्न असलेल्या व्यवसायांमध्ये पशु संवर्धन हा आणखी एक महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. १९८७ च्या पशुगणनेनुसार महाराष्ट्रात ३.४३ कोटी पशुधन आहे, तर अगोदरच्या म्हणजे १९८२ च्या पशुगणनेनुसार पशुधन ३.०९ कोटी इतके होते. अशा तऱ्हेने पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील पशुधनात १०.८ टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण पशुधनामध्ये गाई-बैलांचा वाटा जास्त आहे. १९८७ च्या पशुगणनेत १.७० कोटी गाई बैल होते, तर १९८२ च्या पशुगणनेत ते १.६२ कोटी इतके होते. म्हशी-रेडे १९८७ मध्ये एकूण ०.४८ कोटी होते, तर १९८२ मध्ये ०.४० कोटी होते. १९८७ मध्ये १.२१ कोटी शेळ्या मेढ्या होत्या, तर १९८२ मध्ये त्या १.०४ कोटी इतक्या होत्या. १९८७ मध्ये कोंबड्या, बदके इत्यादी प्रकारचे पक्षी २.४८ कोटी होते, तर ते १९८२ मध्ये १.९८ कोटी इतके होते. या पाच वर्षांच्या कालावधीत त्यांच्या संख्येत २५

in 1991-92. Tendu leaves accounted for Rs. 43 crore and bamboo for Rs. 14.5 crore in the value of the minor forest produce in 1991-93.

Fisheries

4.24. Maharashtra has a coast-line of about 720 km. and rivers of about 3.2 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fisheries is 1.12 lakh sq.km., for inland fisheries three lakh hectares and for brackish water fisheries 10,000 hectares. Although the area of exclusive economic zone of Maharashtra is 1.32 lakh sq.km., only 1.12 lakh sq.km. in the continental shelf up to 175 metres depth is being exploited for marine fisheries. Of the 1.12 lakh sq.km. of area for marine fisheries, 55.5 thousand sq.km. is upto 70 metres in depth and is being harvested at optimum level. The potential of fish catch from this area has been estimated at 3.96 lakh tonnes per year. The deep sea area (i.e. more than 70 metres depth) has an additional potential of about 0.92 lakh tonnes.

4.25. The number of boats used for marine fishing was 15,982 in 1990-91 which increased to 16,790 in 1991-92. Of these, 7,486 were mechanised boats. The estimated marine fish catch in 1991-92 was 3.45 lakh tonnes, 0.6 per cent more than that in 1990-91.

4.26. The estimated inland fish catch in 1991-92 was 65 thousand tonnes, 10 per cent less than that in 1990-91. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The inland fish production in 1961-62 was only 11 thousand tonnes and it has now increased to 65 thousand tonnes in 1991-92.

4.27. In the past the fish seed was being brought from Calcutta for stocking in inland waters. The implementation of fish seed production programme from 1967 gradually raised the availability of locally produced fish seed and in 1991-92, the number of local seed produced (23.06 crore) contributed to 100 per cent of the total stocking. There was no import of fish seed in 1991-92.

Animal Husbandry

4.28. Amongst the allied activities related to agriculture, animal husbandry is another important sector. The total livestock population in Maharashtra as per 1987 Livestock Census is about 3.43 crore. In the earlier livestock census of 1982, the livestock population was 3.09 crore. Thus in the five year period there was an increase of 10.8 per cent in the livestock population of the State. Cattle accounted for the major share in the livestock population. In 1987 the cattle population was 1.70 crore compared to 1.62 crore in 1982. The total number of buffaloes was 0.48 crore in 1987 compared to 0.40 crore in 1982. Sheep and Goat population in 1987 was 1.21 crore compared to 1.04 crore in 1982. The total poultry population in 1987 was 2.48 crore

टक्के एवढी भरीव वाढ झाली. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे सुधारीत जातीच्या पक्ष्यांच्या संख्येत झालेली लक्षणीय वाढ हे हाय.

४.२९. दूध, अंडी, मांस व लोकर ही पशुधनापासून मिळणारी मुख्य उत्पादने आहेत. १९९१-९२ मध्ये राज्यात एकूण अंदाजित दुग्ध उत्पादन ३,९५५ हजार टन होते. ते १९९०-९१ मधील ३,७३५ हजार टन अंदाजित दुग्ध उत्पादनापेक्षा ५.९ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९१-९२ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन २१५ कोटी इतके होते. १९९०-९१ मधील २१० कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते २.४ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९१-९२ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १४६ हजार टन इतके होते, ते १९९०-९१ मधील अंदाजित १३६ हजार टन उत्पादनापेक्षा ७.४ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९१-९२ मध्ये लोकरांचे अंदाजित उत्पादन १,४६४ टन इतके होते, ते १९९०-९१ मधील १,४३५ टन उत्पादनापेक्षा केवळ दोन टक्क्यांनी अधिक होते.

compared to 1.98 crore in 1982 showing an impressive increase of 25 per cent in five years, mainly due to significant increase in improved poultry population.

4.29. The main livestock products are milk, egg, meat and wool. The estimated total milk production in the State in 1991-92 was 3,955 thousand tonnes. This was 5.9 per cent more than the estimated production of 3,735 thousand tonnes in the year 1990-91. The egg production, in number, in 1991-92 was estimated at 215 crore showing an increase of 2.4 per cent over the production level of 210 crore in 1990-91. The meat production in 1991-92 was estimated at 146 thousand tonnes which was more than the production level of 136 thousand tonnes in 1990-91 by 7.4 per cent. The estimated wool production in 1991-92 was 1,464 tonnes which was only two per cent more than the level of production of 1,435 tonnes during 1990-91.

दृष्टीक्षेपात महाराष्ट्रातील उद्योग

५.१. नोंदणीकृत कारखान्यांच्या क्षेत्रासंबंधी घेण्यात येणाऱ्या वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित अगदी अलिकडचे उपलब्ध अखिल भारतीय स्तरावरील निष्कर्ष १९८८-८९ चे आहेत. त्या निष्कर्षाप्रमाणे औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य भारतात अजूनही आघाडीवर आहे. देशातील संघटीत औद्योगिक क्षेत्रातील एकूण उत्पादन मूल्यात व मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा अनुक्रमे २१ व २४ टक्के होता. एकूण २३ मुख्य (दोन अंकी) उद्योग गटांपैकी २१ उद्योग गटांमध्ये उत्पादन मूल्याचा विचार करता देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी महाराष्ट्र राज्य एक आहे. या २१ उद्योग गटांपैकी १५ उद्योग गटांत महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक लागतो. देशातील एकूण उत्पादन मूल्यात खालील सहा उद्योग गटांत राज्याचा वाटा एक चतुर्थांश पेक्षा जास्त होता. ते गट म्हणजे (१) लोकर व रेशीम कापड (२८ टक्के), (२) कापडाच्या वस्तू (२६ टक्के), (३) रसायने व रसायनिक पदार्थ (२७ टक्के), (४) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (३८ टक्के), (५) यंत्रसामग्री आणि यांत्रिक अवजारे (२५ टक्के) आणि (६) परिवहन सामग्री (३३ टक्के) हे होत. नोंदणीकृत कारखाने क्षेत्रातील दरडोई मूल्यवृद्धी सर्व राज्यांच्या तुलनेत या राज्यात सर्वात जास्त (१,१३० रुपये) होती, तर देशातील दरडोई मूल्यवृद्धी ४३३ रुपये होती. दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील रोजगार विचारात घेता, १९८८ मध्ये महाराष्ट्र (१,६४३), पंजाब (१,७५३) व गुजरात (१,७०९) यांच्यानंतर तिसऱ्या क्रमांकावर होते.

५.२. अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाचा वस्तू निर्माण क्षेत्राकरिताचा निर्देशांक (पाया १९८०-८१=१००) ऑक्टोबर, १९९२ (अलिकडचा उपलब्ध) मध्ये १९६.८ होता, तो ऑक्टोबर, १९९१ च्या निर्देशांकापेक्षा ५.१ टक्क्याने जास्त होता. तथापि ऑक्टोबर, १९९१ चा निर्देशांक ऑक्टोबर, १९९० च्या पातळीवर होता. १९९२-९३ च्या पहिल्या सात महिन्यांचा सरासरी निर्देशांक १९९१-९२ च्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ३.७ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९१-९२ चा निर्देशांक १९९०-९१ च्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा २.५ टक्क्यांनी कमी होता. १९९१-९२ चा संपूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९९०-९१ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा १.६ टक्क्यांनी कमी होता.

५.३. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात (१) खाद्य वस्तू, (२) पेये, तंबाखू व तंबाखूची उत्पादने, (३) सूती कापड, (४) कापडाच्या वस्तू, (५) कागद, कागदाच्या वस्तू आणि मुद्रण, (६) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, (७) मूलभूत रसायने व रसायनिक पदार्थ, (८) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री सोडून, (९) यंत्रसामग्री, विद्युत सामग्री सोडून, (१०) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने व उपकरणे आणि (११) परिवहन सामग्री व सुटे भाग या ११ उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. देशात ह्या उद्योगगटांत झालेल्या मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा बराच मोठा वाटा आहे. ह्या उद्योग गटांच्या १९९२-९३ च्या पहिल्या सात महिन्यातील व १९९१-९२ च्या याच कालावधीतील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या सरासरी निर्देशांकाच्या आधारे असे अनुमान काढता येते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तू निर्माण क्षेत्रातील) १९९२-९३ च्या पहिल्या सात महिन्यात १९९१-९२ च्या त्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा जवळजवळ ४.९ टक्क्यांनी

Industrial scenario in Maharashtra

5.1. The latest available results of Annual Survey of Industries (ASI) at all-India level pertains to 1988-89, which cover the registered factory sector. According to the results, Maharashtra continues to be in the leading position on the industrial scene in India. The State accounted for 21 and 24 per cent of gross value of output and value added respectively in the organised industrial sector of the country during 1988-89. Out of the 23 major (two digit level) industry groups, in 21 industry groups Maharashtra State was one among the first three leading States in the country in respect of value of output. Out of these 21 industry groups it occupied first position in 15 industry groups. The State has more than one fourth share in the value of output for the country in respect of each of the six industry groups viz. (i) Wool & Silk textiles (28 per cent), (ii) Textile products (26 per cent), (iii) Chemical and chemical products (27 per cent), (iv) Metal products and parts (38 per cent), (v) Machinery and machine tools (25 per cent) and (vi) Transport equipment (33 per cent). The per capita value added by the registered factories sector in the state was the highest (Rs. 1,130) amongst all States. The corresponding figure for the country as a whole was Rs. 433. Considering factory employment per lakh population Maharashtra (1,643) ranked third in India next to Punjab (1,753) and Gujarat (1,709) during 1988.

5.2. The all-India index number of industrial production for manufacturing sector (base 1980-81=100) for the month of October, 1992 was 196.8, showing an increase of 5.1 per cent over that for October, 1991. The latter was however, at the same level as that for October, 1990. The average index number for the first seven months of 1992-93 was higher by 3.7 per cent than that for the corresponding period of 1991-92. The latter was lower by 2.5 per cent than that for the corresponding period of 1990-91. The average index number for the full year of 1991-92 was also lower by 1.6 per cent than that for 1990-91.

5.3. The eleven industry groups viz. (i) food products, (ii) beverages, tobacco and tobacco products, (iii) cotton textiles, (iv) textile products, (v) paper and paper products and printing, (vi) rubber, plastic, petroleum and coal products, (vii) basic chemical and chemical products, (viii) metal products and parts except machinery and equipment, (ix) machinery except electrical machinery, (x) electrical machinery, apparatus and appliances and (xi) transport equipments and parts contribute substantially to the industrial production in the State. These industry groups in the State also contribute sizeably to the value added by them at the all-India level. Based on the average all-India index numbers in respect of these industry groups for the first seven months of 1992-93 and those for the same period of 1991-92,

जास्त होते. तर १९९१-९२ मधील त्याच काळातील उत्पादन त्याच्या आधीच्या म्हणजे १९९०-९१ वर्षातील संबंधीत कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ४.२ टक्क्यांनी कमी होते.

५.४. मुंबई, ठाणे, पुणे या औद्योगिक दृष्ट्या पुढारलेल्या विभागाच्या पट्ट्याबाहेर उद्योग स्थापन करण्यात उत्तेजन देण्यावर शासकिय प्रयत्नांचा भर आहे. राज्याच्या एकूण कारखान्यातील रोजगारात मुंबई, ठाणे व पुणे हे तीन जिल्हे वगळता इतर जिल्ह्यांचा वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के होता तो १९९१ मध्ये ३८ टक्के इतका वाढला आहे. मुंबईतील संपाचा परिणाम झालेले सूती कापड उद्योग वगळता १९७५ ते १९९१ या काळात कारखान्यातील रोजगारात झालेल्या निव्वळ वाढीत सुद्धा या इतर जिल्ह्यांचा हिस्सा बराच मोठा म्हणजे ८४ टक्के होता.

५.५. वार्षिक उद्योग पाहणी १९८९-९० व १९९०-९१ मध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाने केलेल्या तक्तीकरणावर आधारित राज्यातील औद्योगिक विभागाची ठळक वैशिष्ट्ये तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दर्शविली आहेत. गेल्या तीन दशकांत महाराष्ट्रातील संघटीत उद्योगांच्या घटक रचनेत लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगास महत्वाचे स्थान होते, आणि संघटीत उद्योगांच्या एकूण मूल्यवृद्धीत त्यांचा वाटा ५२ टक्के होता. या उद्योग गटांचे महत्व हळूहळू कमी होऊन भांडवली वस्तू उद्योग व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्व वाढत आहे. भांडवली वस्तू उद्योग व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग ह्या उद्योग गटांचा (एकत्रित) एकूण मूल्यवृद्धीत हिस्सा १९६० मध्ये ४८ टक्के होता, त्यात १९९०-९१ मध्ये वाढ होऊन तो ८० टक्के झाला आहे.

it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State was higher by about 4.9 per cent in the first seven months of 1992-93 than that for the corresponding period in 1991-92. The latter was lower by 4.2 per cent than that in 1990-91.

5.4. The thrust of the Government policies is on encouraging the industries in areas other than the industrially advanced Bombay-Thane-Pune belt. The total share of districts other than Greater Bombay, Thane and Pune, in the factory employment went up to 38 per cent in 1991 from 23 per cent in 1975. These districts also accounted for a large proportion viz. 84 per cent of the total net additional factory employment between 1975 and 1991 excluding cotton textile industry which was affected by strikes in Bombay.

5.5. The salient features of industrial sector in the State for 1989-90 and 1990-91 based on data collected in Annual Survey of Industries (ASI) and tabulated by the Directorate of Economics and Statistics, are shown in Table No. 5.1. The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last three decades. In 1960 the consumer goods industries were predominant and the value added by these industries was then about 52 per cent of total value added by all the organised industries together. The relative importance of these industries has gradually declined with shift towards the capital goods industries and intermediate goods industries. The contribution, in terms of value added, of the capital goods and the intermediate goods industries together has increased to 80 per cent in 1990-91 from 48 per cent in 1960.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.1

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
Important characteristics of industries in Maharashtra State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed.	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group
						मूल्य Value	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(1) खाद्य वस्तू	.. 1989-90 1990-91	1,139 1,088	517 587	391 415	160.5 189.0	5,336 6,291	10.7 10.2	4,152 5,041	4,562 5,547	651 612	6.5 5.0	Food products.
(2) पेये, तंबाखू व संबंधित उद्योग	.. 1989-90 1990-91	100 129	84 125	185 203	42.1 51.5	652 739	1.3 1.2	358 418	465 521	173 203	1.7 1.7	Beverages, tobacco and related products.
(3) सुती कापड	.. 1989-90 1990-91	551 641	10 (—)11	532 542	282.9 328.7	1,957 2,348	3.9 3.8	1,038 1,122	1,386 1,548	493 711	4.9 5.8	Cotton textiles
(4) शोकर, रेशीम व मनुष्य निर्मित संतुचे कापड.	1989-90 1990-91	510 487	68 215	223 210	134.4 140.7	1,917 1,987	3.8 3.2	1,145 1,137	1,460 1,507	384 408	3.8 3.3	Wool, silk and man-made fibre textiles.
(5) कापडाच्या वस्तू	.. 1989-90 1990-91	104 112	93 125	70 71	31.0 37.2	828 917	1.7 1.5	531 534	671 710	142 191	1.4 1.6	Textile products.
(6) लाकडाच्या वस्तू, फनिचर इत्यादी.	1989-90 1990-91	12 13	9 13	15 11	4.5 4.2	78 68	0.2 0.1	53 44	64 54	12 13	0.1 0.1	Wood products, furniture and fixtures.
(7) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	1989-90 1990-91	433 565	249 222	174 163	111.4 103.9	1,327 1,414	2.7 2.3	702 773	915 1,049	352 286	3.5 2.3	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(8) कातडी व कातड्याच्या, केसाळ कातड्याच्या व कातड्याच्या पर्यायी वस्तू.	1989-90 1990-91	15 23	25 29	14 14	7.1 9.4	114 150	0.2 0.2	65 89	80 110	32 37	0.3 0.3	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather.

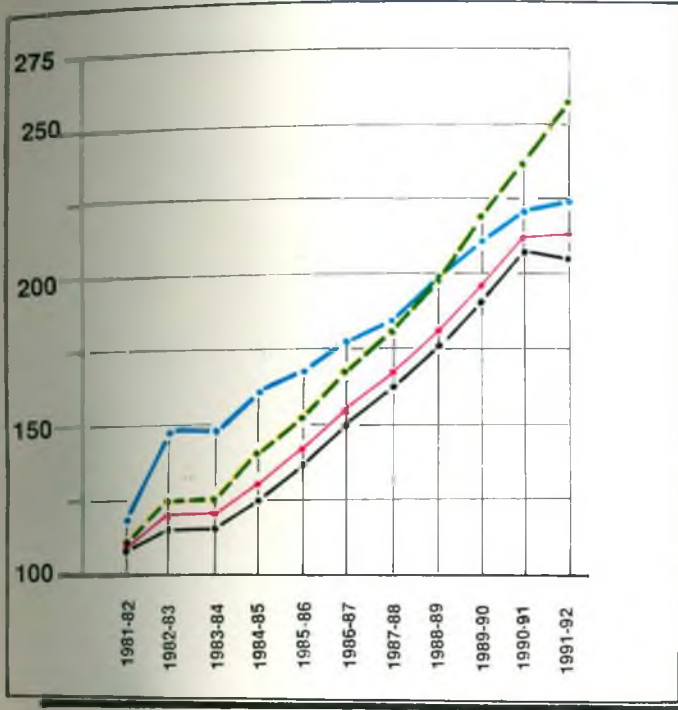
तबता क्रमांक/TABLE No. 5.1—contd.

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group
						मूल्य Value	बेरजेगी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	बेरजेगी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(9) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ	1989-90 1990-91	3,539 4,182	1,770 2,477	428 425	356.3 407.8	9,644 10,910	19.3 17.6	5,579 6,144	7,060 8,029	2,129 2,312	21.2 18.9	Basic Chemicals and chemical products.
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणु इंधनाची प्रक्रिया.	1989-90 1990-91	1,027 1,362	436 732	145 136	89.4 95.7	4,997 10,146	10.0 16.3	4,037 8,276	4,349 8,699	532 1,253	5.3 10.3	Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel.
(11) अघातू खनिज पदार्थ	1989-90 1990-91	445 422	544 232	131 124	57.2 61.9	1,007 1,104	2.0 1.8	394 461	671 778	258 261	2.6 2.1	Non-metallic mineral products
(12) मूलभूत धातू व मिश्रधातू	1989-90 1990-91	1,278 1,548	360 458	201 198	120.1 129.4	4,107 4,740	8.2 7.6	2,890 3,168	3,482 3,945	528 678	5.2 5.5	Basic metal and alloys industries.
(13) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री सोडून.	1989-90 1990-91	256 462	209 297	153 178	92.8 117.6	1,449 1,895	2.9 3.1	890 1,199	1,097 1,474	316 372	3.1 3.0	Metal products and parts except machinery and equipment
(14) परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्र सामग्री	1989-90 1990-91	1,407 1,721	1,104 1,236	544 553	412.4 465.8	6,910 8,172	13.8 13.2	4,186 4,938	5,005 5,914	1,715 2,049	17.0 16.7	Machinery and equipment other than transport equipment
(15) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	1989-90 1990-91	1,190 1,205	639 388	281 283	254.0 285.3	3,823 4,625	7.6 7.5	2,554 3,050	2,951 3,528	688 822	6.8 6.7	Transport equipment and parts
(16) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1989-90 1990-91	94 81	182 116	64 60	36.4 36.4	783 549	1.6 0.9	525 353	627 421	141 116	1.4 0.9	Other manufacturing industries.
(17) इतर	1989-90 1990-91	6,851 8,177	424 908	528 547	362.1 441.0	5,099 5,920	10.1 9.5	1,753 1,908	3,371 3,774	1,531 1,930	15.2 15.8	Others
एकूण	{ 1989-90 1990-91	18,951 22,218	6,723 8,149	4,079 4,133	2,554.6 2,905.5	50,028 61,975	100.0 100.0	30,852 38,655	38,216 47,608	10,077 12,254	100.0 100.0	Total

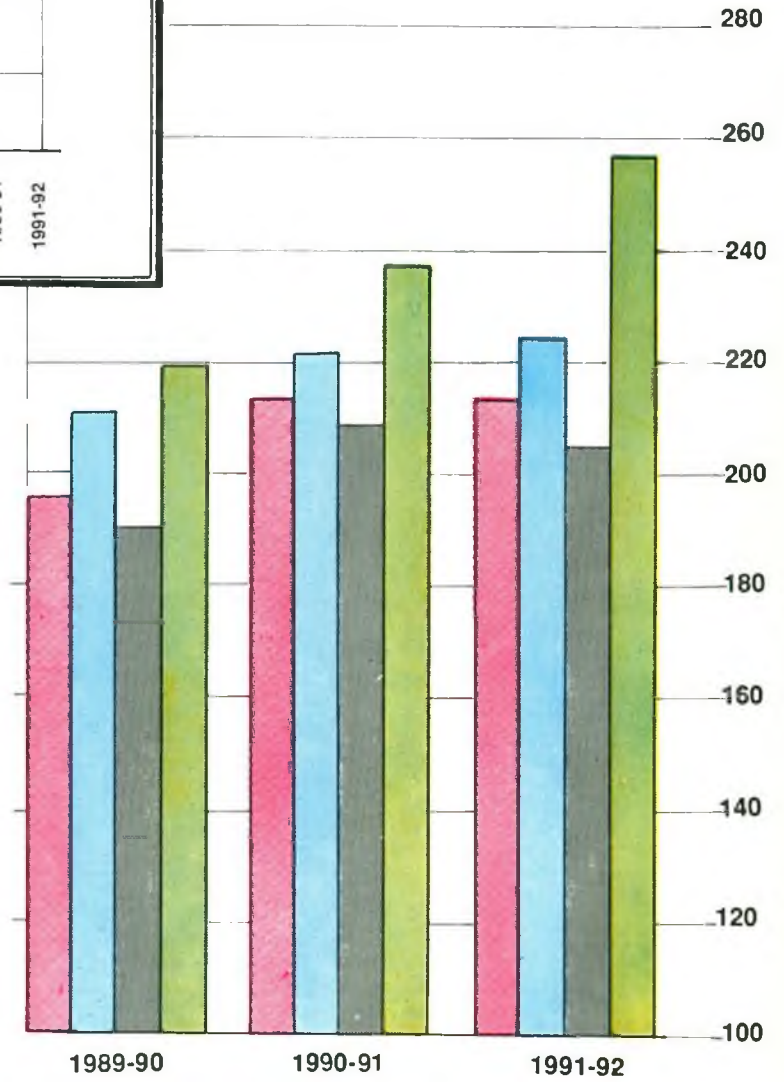
१९९०-९१ चे आकडे अस्थायी आहेत/1990-91 Figures are Provisional.

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1980-81 = 100.

- सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX
- खानकाम व दगडखानकाम
MINING & QUARRYING
- वस्तू निर्माण
MANUFACTURING
- विद्युत
ELECTRICITY

५.६. १९९०-९१ मध्ये सर्व उद्योगातील मूल्यवृद्धी १२,२५४ कोटी रुपये होती ती १९८९-९० पेक्षा २२ टक्क्यांनी जास्त होती. या बाबीस प्रामुख्याने (१) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, (२) उत्पादन करणारे इतर उद्योग (विद्युत सह) (३) परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्र सामग्री, (४) सुती कापड, (५) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ, (६) मूलभूत धातू व मिश्र धातू, (७) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (८) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून), व (९) कापडांच्या वस्तू ह्या उद्योग गटांचा वाटा आहे.

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे संघटनांच्या प्रकाराप्रमाणे वर्गीकरण

५.७. वार्षिक उद्योग पाहणी, १९९०-९१ वर आधारित संघटनांच्या प्रकाराप्रमाणे उद्योगांची ठळक वैशिष्ट्ये उदा. कारखान्यांची संख्या, उत्पादक भांडवल, रोजगार, एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धी तक्ता क्र. ५.२ मध्ये दिली आहे. व्यक्तिगत स्वामित्व व भागिदारी कारखाने यांचा राज्यातील एकूण कारखान्यांच्या संख्येत हिस्सा जरी ६३ टक्के असला तरी एकूण मूल्यवृद्धीत तो फक्त ९ टक्केच होता. या उलट निगम क्षेत्रातील कारखान्यांचा एकूण कारखान्यांच्या संख्येतील वाटा ३३ टक्के असूनही त्यांचा मूल्यवृद्धीत मात्र वाटा ८७ टक्के होता. निगम क्षेत्रातील कारखाने जास्त भांडवलप्रधान असून त्यामुळे या कारखान्यांत दर कर्मचाऱ्यांमार्गे उत्पादक भांडवल (२९५ हजार रुपये) व्यक्तिगत स्वामित्व व भागिदारी क्षेत्रातील कारखान्यांपेक्षा (६७ हजार रुपये) चारपट होते. निगम क्षेत्रातील उत्पादकता (म्हणजे दर कामगारामार्गे मूल्यवृद्धी) खाजगी क्षेत्रापेक्षा बरीच चांगली म्हणजे दुपटीपेक्षा जास्त होती. तथापि दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामार्गे मूल्यवृद्धी व्यक्तिगत स्वामित्व व भागिदारी क्षेत्रात सर्वात जास्त म्हणजे (६९,८३७ रुपये) आहे.

5.6. The value added by all industries during 1990-91 was Rs. 12,254 crore, which was higher by 22 per cent than that in 1989-90. Main industry groups contributing to this increase were (i) Rubber, Plastic, Petroleum and Coal products, (ii) Other manufacturing (includes electricity) (iii) Machinery and equipments other than transport equipment, (iv) Cotton Textiles, (v) Basic Chemicals and chemical products, (vi) Basic metal and alloys, (vii) Transport equipment and parts, (viii) Metal products and parts (excluding machinery), and (ix) Textile products.

Important Characteristics of industries according to type of Organisation

5.7. Salient features of industries e.g. number of factories, productive capital, employment, value of output and value added according to type of organisation based on Annual Survey of Industries 1990-91 are given in Table No. 5.2. Even though the individual proprietorship and partnership factories accounted for 63 per cent of the total factories, they accounted for only 9 per cent of the total value added in the State. As against this the corporate sector accounted for 33 per cent of the total factories but its contributions in value added was about 87 per cent. The factories in corporate sector are more capital intensive, and hence per employee investment in productive capital of corporate sector factories was more than four times (Rs. 295 thousand) than that in individual proprietorship/partnership (Rs. 67 thousand). The productivity (i.e. per employee value added) of corporate sector is also far better (more than twice). However, value added per lakh of rupee of productive capital is highest (Rs. 69,837) for individual proprietorship /partnership.

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 5.2

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे संघटनांच्या प्रकाराप्रमाणे वर्गीकरण (१९९०-९१) Important Industrial Characteristics By Type of Organisation (1990-91).

संघटना प्रकार	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of					दर कर्मचाऱ्यांमार्गे मूल्य (हजार रुपये) Value per employee (Rs. 000)				Type of Organisation
	कारखान्यांची संख्या No. of factories	रोजगार Employment	उत्पादक भांडवल Productive capital	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of output	मूल्यवृद्धी Value added	एक लाख रुपये उत्पादक भांडवलामार्गे मूल्यवृद्धी (हजार रुपये) Value added per lakh Rs. of productive capital Rs. (000)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
व्यक्तिगत स्वामित्व/भागिदारी	62.8	17.8	5.0	11.2	8.7	67.3	303.8	47.0	69.8	Individual Proprietorship/Partnership
निगम क्षेत्र	33.3	73.0	90.8	83.1	87.4	295.4	552.3	114.7	38.8	Corporate sector
सहकारी संस्था, विरवस्त, इत्यादी	3.9	9.2	4.2	5.7	3.9	109.1	302.9	41.0	37.6	Co-operative Society, trusts, etc
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	237.7	485.2	95.9	40.3	Total

रोजगार आकारमानाप्रमाणे ठळक वैशिष्ट्ये

५.८. रोजगाराच्या विविध आकारमान वर्गाप्रमाणे कारखान्यांच्याबाबतची १९९०-९१ मधील ठळक वैशिष्ट्ये उदा. कारखान्यांची संख्या, उत्पादक भांडवल, रोजगार, उत्पादन मूल्य आणि मूल्यवृद्धी यांची तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दिली आहे.

Salient features according to Employment Size

5.8. Salient features of the factories during 1990-91 viz. number of factories, productive capital, employment, value of output and value added by size class of employment of the factories are given in Table No. 5.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.3

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे रोजगारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९९०-९१)* Important Industrial Characteristics By Size Class Of Employment (1990-91)*

रोजगार आकारमान वर्ग	कारखान्यांची संख्या Number of factories	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of				दर कर्मचार्याप्रमाणे मूल्य (हजार रुपये) Value per employee (Rs. '000)				Size class of employment
		रोजगार Employment	उत्पादक भांडवल Productive capital	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of output	मूल्यवृद्धी Value added		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)	
२० पेक्षा कमी	.. 52.2	8.1	3.1	4.7	3.3	71.2	275.3	35.8	Below 20	
२०-४९	.. 25.9	11.7	5.6	8.0	5.9	88.7	324.8	44.1	20-49	
५०-९९	.. 10.6	10.6	5.6	7.9	6.9	98.1	357.2	57.3	50-99	
१००-१९९	.. 5.0	10.3	7.7	8.8	8.7	140.3	409.6	75.0	100-199	
२००-४९९	.. 3.7	17.0	20.3	18.1	18.9	223.9	507.4	97.8	200-499	
५०० आणि जास्त	.. 2.6	42.3	57.7	52.5	56.3	254.9	591.9	116.8	500 and above.	
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	186.9	477.0	87.9	Total	

*बहुशाखीय १५२ एकवित्त कारखाने या विश्लेषणातून वगळण्यात आलेले आहेत.

*Excluding 152 joint factories having multiple units.

५.९. राज्यात जवळजवळ ७८ टक्के कारखान्यात ५० पेक्षा कमी कामगार होते व ५०० व त्यापेक्षा अधिक कामगार असणारे मोठ्या आकाराचे कारखाने फक्त २.६ टक्के होते. १०० व त्यापेक्षा अधिक कामगार असलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण तुलनात्मक दृष्ट्या कमी (जवळजवळ ११ टक्के) असले तरी एकूण कारखान्यांतील रोजगारात (७० टक्के), उत्पादक भांडवलात (८६ टक्के), उत्पादन मूल्यात (७९ टक्के) आणि मूल्यवृद्धीत (८४ टक्के) ते बरेच जास्त म्हणजे दोनतृतीयांशा पेक्षा अधिक होते.

5.9. About 78 per cent of the factories (in the State) were employing less than 50 workers. Only 2.6 per cent factories in the State were large sized factories employing 500 and more workers. Though the proportion of factories with employees 100 and above was relatively small (about 11 per cent) their contribution in total employment (70 per cent), productive capital (86 per cent), value of output (79 per cent), and value added of all the factories taken together (84 per cent) was substantially high i.e. more than two-third.

५.१० रोजगाराच्या आकारमानाप्रमाणे महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे वर्गीकरण भाग २ मधील तक्ता क्र. १८ मध्ये दिले आहे. २० पेक्षा कमी कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ५२ टक्के होते. तथापि काही उद्योग गटाकरिता ही टक्केवारी जास्त होती, उदा. धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (७१ टक्के), कागद व कागदाच्या वस्तू (६२ टक्के), रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ (६२ टक्के), कापडाच्या वस्तू (६० टक्के) आणि खाद्य पदार्थ (५५ टक्के) होते. मोठ्या कारखान्यांचे म्हणजे ५०० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे सर्वसाधारण प्रमाण २.६ टक्के होते. ज्या उद्योग गटात अशा मोठ्या कारखान्यांचे प्रमाण (म्हणजेच ५०० व त्यापेक्षा अधिक कामगार) २.६ टक्क्यांपेक्षा जास्त होते असे उद्योग गट म्हणजे सुती कापड (८.० टक्के), खाद्य पदार्थ (६.२ टक्के), परिवहन सामग्री (५.६ टक्के), रसायने व रासायनिक पदार्थ (४.० टक्के) आणि पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ (३.६ टक्के) हे होत.

5.10 The distribution of factories by employment size for important industry groups is shown in Table No. 18 of Part II. The percentage of factories with employment less than 20 was 52. However for some industry groups this percentage was higher viz. Metal products and parts (71 per cent), Paper and Paper Products (62 per cent), Rubber, plastic, petroleum and coal products (62 per cent), Textile Products (60 per cent) and Food products (55 per cent). The industry groups wherein the percentage of large factories (i.e. 500 and more workers) was higher than the overall proportion of 2.6 per cent were Cotton textiles (8.0 per cent), Food Products (6.2 per cent), Transport equipments and parts (5.6 per cent), Chemicals and chemical products (4.0 per cent) and Beverages, tobacco and related products (3.6 per cent).

यंत्रसामग्रीत गुंतवलेल्या भांडवल आकारमानाप्रमाणे ठळक वैशिष्ट्ये

५.११. यंत्र सामग्रीत गुंतवलेल्या भांडवल आकारमान वर्गाप्रमाणे कारखान्यांची ठळक वैशिष्ट्ये तक्ता क्र. ५.४ मध्ये दर्शविलेली आहेत. कारखान्यांच्या एकूण संख्येत, १० लाख रुपयांपेक्षा कमी भांडवल गुंतविलेल्या, कारखान्यांचे प्रमाण ६६.५ टक्के होते, तर १ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवल अतः कारखान्यांचे प्रमाण ८.५ टक्के होते. तरी सुद्धा १ कोटी रुपये आणि जास्त भांडवल गुंतवलेल्या कारखान्यांचा उत्पादक भांडवलात, उत्पादनात आणि मूल्यवृद्धीत तीन चतुर्थांशापेक्षा जास्त हिस्सा होता. एकूण रोजगारात मात्र तो हिस्सा थोडासा कमी म्हणजे ५७ टक्के होता. दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे रोजगार, उत्पादन आणि मूल्यवृद्धी यांचे प्रमाण भांडवल गुंतवणूक कमी असणाऱ्या कारखान्यांत भांडवल गुंतवणूक मोठी असणाऱ्या कारखान्यांपेक्षा जास्त होते. भांडवल आकारमानाप्रमाणे महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे वर्गीकरण भाग दोनमधील तक्ता क्र. १९ मध्ये दिले आहे.

Salient features according to size class of investment in plant and machinery

5.11. Salient features of the factories according to the size class of investment in plant and machinery, are given in Table No. 5.4. Factories with investment upto Rs. 10 lakh were 66.5 per cent of the total factories while those with investment above Rs. 1 crore were 8.5 per cent. However, the factories with investment of Re. 1 crore and above contributed more than three-fourth in the total productive capital, value of output and value added while their contribution was 57 per cent in total employment. In terms of per lakh rupees of productive capital, the factories with relatively lower investment showed relatively better performance than those having large investment for all the three indicators like employment, value of output and value added. The distribution of factories by size class of investment for important industry groups is shown in Table No. 19 of Part II.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.4

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९९०-९१)*
Important Industrial Characteristics By Size Class of Investment in Plant and Machinery (1990-91)*

यंत्रसामग्रीत गुंतवलेले भांडवल आकारमान वर्ग (रुपयांत)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of					दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे Per lakh Rs. of productive capital				Size class of Investment in Plant and Machinery (in Rs.)
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	रोजगार Employment	उत्पादक भांडवल Productive capital	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	कर्मचारी संख्या No. of employees	एकूण उत्पादन मूल्य (लाख रुपये) Gross Value of output (Lakh Rs.)	मूल्यवृद्धी (लाख रुपये) Value added (Lakh Rs.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)	
० ते २.५ लाख	36.6	11.1	1.6	2.7	3.0	3.7	4.26	0.90	0 to 2.5 lakh	
२.५ लाख ते ५.० लाख	16.4	5.4	1.1	2.2	2.1	2.6	5.20	0.90	2.5 lakh to 5.0 lakh	
५.० लाख ते ७.५ लाख	8.0	3.5	0.8	1.7	1.4	2.4	5.53	0.86	5.0 lakh to 7.5 lakh	
७.५ लाख ते १० लाख	5.5	2.4	0.7	1.4	1.3	1.7	4.94	0.85	7.5 lakh to 10 lakh	
१० लाख ते १५ लाख	6.8	3.6	1.1	1.9	1.6	1.8	4.47	0.71	10 lakh to 15 lakh	
१५ लाख ते २० लाख	4.2	2.6	0.9	1.8	1.5	1.6	5.07	0.75	15 lakh to 20 lakh	
२० लाख ते ५० लाख	10.4	9.0	4.0	7.5	6.2	1.2	4.78	0.72	20 lakh to 50 lakh	
५० लाख ते १ कोटी	3.6	5.4	3.1	5.2	4.7	0.9	4.26	0.71	50 lakh to 1 crore	
१ कोटी ते ५ कोटी	5.3	19.4	13.2	15.5	16.2	0.8	2.99	0.57	1 crore to 5 crore	
५ कोटी व त्याहून जास्त	3.2	37.6	73.5	60.1	62.0	0.3	2.09	0.40	5 crore and above	
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	0.5	2.55	0.47	Total	

* बहुशाखीय १५२ एकत्रित कारखाने या विश्लेषणातून वगळण्यात आलेले आहेत.

* Excluding 152 joint factories having multiple units.

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

५.१२. कारखाने अधिनियम, १९४८ खाली सन १९९१ मध्ये १,८४३ नवीन कारखाने नोंदले गेले. या कारखान्यांत ४१ हजार कामगार होते. नवीन कारखान्यांपैकी ८९ टक्के कारखाने लहान आकाराचे म्हणजेच ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन कारखान्यांत सर्वात जास्त प्रमाण खाद्य पदार्थ (१२.२ टक्के), सुती कापड (११.९ टक्के), लाकडाच्या वस्तू (१०.२ टक्के), मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ (८.० टक्के), धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री सोडून (७.६ टक्के), रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ (७.३ टक्के) आणि कापडाच्या वस्तू (६.० टक्के) यांचे होते.

५.१३. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९०-९१ ची आकडेवारी असे दर्शविते की, राज्यातील १७ टक्के कारखाने ग्रामीण भागात होते. उत्पादक भांडवलात त्यांचा हिस्सा २७ टक्के आणि उत्पादन मूल्यांत २९ टक्के व मूल्यवृद्धीत २३ टक्के होता. राज्यातील ४३ टक्के कारखाने प्राधिकरण विभागात असून त्यांचा उत्पादक भांडवलात हिस्सा ५१ टक्के, उत्पादन मूल्यांत ४३ टक्के व मूल्यवृद्धीत ४८ टक्के होता. ग्रामीण भागातील बहुतेक कारखाने "खाद्य वस्तू साखर कारखान्यासहित" (१८ टक्के), "अधातू खनिज पदार्थ" (१५ टक्के), "परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री" (१२ टक्के) आणि "मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ" (११ टक्के) या उद्योग गटांतील होते. तथापि ग्रामीण भागातील मूल्यवृद्धीच्या दृष्टीने मोठा हिस्सा मूलभूत रसायने (२९ टक्के), रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ (२२ टक्के) व खाद्य वस्तू (१४ टक्के) या कारखान्यांचा होता.

नवीन औद्योगिक धोरण

५.१४. भारत सरकारने जुलै १९९१ मध्ये जाहीर केलेल्या नवीन औद्योगिक धोरणाचा देशातील व राज्यातील उद्योगांच्या वाढीवर दूरगामी परिणाम होईल अशी अपेक्षा आहे. नवीन औद्योगिक धोरणाचा मुख्य भर, देशात उद्योजकता वाढीला व तांत्रिक प्रगतीला पोषक वातावरण निर्माण करणे, त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत उतरण्याकरिता क्षमता निर्माण करणे हा आहे. नवीन धोरणानुसार भारत सरकारने अनेक उपाय योजिले असून त्यामध्ये, काही थोडे उद्योग वगळता इतर उद्योगांसाठी औद्योगिक परवाने पद्धती रद्द करणे, महानगरपालिका क्षेत्रे वगळता उद्योगांकरिता जागेची निवड करण्यावरील निर्बंध उठविणे, निवडक प्राधान्य उद्योगांकरिता परकीय भाग-भांडवला-संबंधीच्या निर्बंधांचे शिथिलीकरण, एम. आर. टी. पी. कायद्यात व्यापक दुस्तती, इत्यादी प्रमुख उपाय आहेत.

औद्योगिक परवाने

५.१५. राज्यात नवीन उद्योग स्थापण्याकरिता भारत सरकारने जानेवारी ते डिसेंबर १९९२, या काळात २३४ इरादापत्रे व २९ औद्योगिक परवाने दिले. १९९१ मध्ये डिसेंबर अखेर याच कालावधी-करिता हे आकडे अनुक्रमे १८८ व ५० असे होते. १९९२ मध्ये नोव्हेंबर अखेरपर्यंत आलेली इरादापत्रे ही प्रामुख्याने अन्न प्रक्रिया उद्योग (३२), विद्युत

New registered factories

5.12. The number of factories newly registered under Factory Act, 1948 during 1991 was 1843. Employment in these factories was 41 thousand. Amongst newly registered factories 89 per cent were small sized i.e. employing less than 50 workers. Amongst the newly registered factories higher proportion is accounted for by Food products (12.2 per cent), Cotton Textiles (11.9 per cent), Wood and wood products (10.2 per cent), Basic chemical and chemical products (8.0 per cent), Metal products and parts except machinery and equipment (7.6 per cent), Rubber, Plastic, Petroleum and Coal Products (7.3 per cent), and Textile products (6.0 per cent).

5.13. The data on ASI, 1990-91 reveals that, about 17 per cent of the factories in the State were located in rural areas. Their contribution was 27 per cent in productive capital, 29 per cent in value of output and 23 per cent in value added. The Metropolitan areas accounted for 43 per cent of the factories in the State and these account for 51 per cent of the productive capital, 43 per cent of value of output and 48 per cent of value added in the State. Most of the factories in the rural areas belonged to the groups "Food product including Sugar factories" (18 per cent), "Non-metallic mineral products" (15 per cent), "Machinery and equipment other than Transport equipment" (12 per cent) and "Basic chemicals and chemical products" (11 per cent). However, from the point of view of value added in rural areas, the major share was of the "Basic chemical factories" (29 per cent) and "Rubber, plastic, petroleum and coal products" (22 per cent) and "Food products" (14 per cent).

New Industrial Policy

5.14. The new industrial policy announced by the Government of India in July, 1991 is expected to have far reaching impact on the growth of industry in the country as well as in the State. The main thrust of this new policy is towards creating an atmosphere conducive to the development of entrepreneurship and technological progress as well as to attain competitiveness in international market. Under the new policy, the Government of India has taken a series of initiatives. They broadly relate to dispensing of industrial licensing except for a short list of industries, removal of restrictions on location of industries except in metropolitan centres, liberalisation of foreign equity participation in selected high priority industries, comprehensive amendment to MRTTP Act, etc.

Industrial Licenses

5.15. Between January to December 1992, Government of India issued 234 letters of intent and 29 industrial licenses for establishing industries in the state. Corresponding figures for the period upto end of December in the year 1991 were 188, and 50

उपकरणे (२०), कापड उद्योग (२१) आणि औषध उद्योग (२०) या उद्योगांकरिता देण्यात आली. ज्या उद्योगांना इरादापत्रे दिली ते उद्योग प्रामुख्याने बृहन्मुंबई, ठाणे, रायगड, पुणे आणि नाशिक या जिल्ह्यांतील होते.

उद्योगांना सहाय्य

५.१६. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी व उद्योगांच्या विकेंद्रीकरणासाठी विकसनशील भागातील उद्योगांना आवश्यक त्या मूलभूत सुविधा व आर्थिक प्रोत्साहने उपलब्ध करून देण्याचे महाराष्ट्र शासनाचे धोरण आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी खास स्थापन केलेल्या वित्तीय संस्था उदा. राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ (सिकॉम), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त) इत्यादी व उद्योगांकरिता मूलभूत सुविधा पुरविणाऱ्या संस्था उदा. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग विकास महामंडळ इत्यादी मार्फत शासन उद्योगांना सहाय्य करित असते. राज्य शासनाच्या वरील संस्थाव्यतिरिक्त अखिल भारतीय वित्तीय संस्था, उदा. भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आय.डी.बी.आय.), भारतीय औद्योगिक पत महामंडळ (आय.सी.आय.सी.आय.), इत्यादी संस्था सुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य करतात. या निर-निराळाचा संस्थांद्वारे राज्यातील उद्योगांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील खालील परिच्छेदांत दिला आहे.

एकत्रित प्रोत्साहन योजना

५.१७. उद्योगांचे विकेंद्रीकरण करण्याकरिता एकत्रित प्रोत्साहन योजना राज्यात १९६४ पासून राबविण्यात येत आहे. राज्यातील मागास भागात उद्योगांचा विकास घडविणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. या योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या असून अगदी अलिकडे म्हणजे सप्टेंबर, १९८८ मध्ये करण्यात आलेल्या सुधारणांसह योजना चालू वर्षी राबविण्यात येत आहे. या सुधारित योजनेअंतर्गत उद्योगांना विक्रीकर, विद्युत कर, जकात कर आणि भांडवल गुंतवणूक यामध्ये अधिक सवलती देण्यात आल्या आहेत. ही योजना सिकॉम व चार विभागीय विकास मंडळामार्फत राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत १९९१-९२ या वर्षात या संस्थांनी पात्र उद्योग घटकांना ५२.३ कोटी रुपये वितरित केले. ही रक्कम १९९०-९१ मध्ये वितरित केलेल्या रकमेच्या जवळजवळ दुप्पट होती. या योजने-खाली पात्र उद्योग घटकांना सहाय्य करण्यासाठी या संस्थांना शासनाने १९९२-९३ मध्ये नोव्हेंबर, १९९२ अखेर पर्यंत २८.९५ कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले होते.

राज्यस्तरीय संस्था

५.१८. राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ, महाराष्ट्र (सिकॉम)

राज्यातील मागास व विकसनशील भागांचा औद्योगिक दृष्ट्या विकास करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे व प्रत्यक्ष सहाय्य करणे हे सिकॉमचे उद्दिष्ट आहे. त्या दृष्टीने राज्यातील या भागात उद्योगधंदे उभारण्यासाठी सिकॉम उद्योजकांना वित्तीय, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते. महाराष्ट्र शासनाची उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची एकत्रित सहाय्य योजना सुद्धा सिकॉम राबविते. बीज भांडवलासाठी भारतीय औद्योगिक विकास बँकेची "अर्थ सहाय्य" ही योजना सुद्धा सिकॉम राबविते. तसेच भारतीय औद्योगिक विकास बँकेमार्फत दिल्या जाणाऱ्या मुदतीच्या कर्जाच्या पुनर्वितरणासाठी सिकॉमला मान्यता देण्यात आली आहे. सिकॉमने केलेल्या प्रयत्नांचा परिणाम म्हणून, ऑक्टोबर १९९२ अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यांत राज्याच्या विकसनशील भागात एकूण ७,२१२ कोटी रुपये भांडवली गुंतवणूक असलेले नियोजित ४३१ प्रकल्प उभारण्यात येणार होते. आधीच्या वर्षातील तशाच कालावधीतील २,४५९ कोटी रुपये भांडवली गुंतवणूक असलेल्या ३६४ नियोजित

respectively. During 1992, among the letters of intents issued, up to the end of November sizeable number was for Food processing (32), Electrical equipments (20), Textile (21) and Drug and Pharmaceuticals (20) The industries for which letters of intents were issued were mainly from Greater Bombay, Thane, Raigad, Pune and Nashik districts.

Assistance to Industries

5.16. Government of Maharashtra has adopted a policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The Government achieves its objectives through specially created State Financial Institutions such as SICOM, MSFC, etc. and other infrastructure development institutions such as MIDC, MSSIDC etc. In addition to the above, State Government Organisations, Central Financing Agencies such as IDBI, ICICI, etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by these agencies to the industries in the State are presented, in brief, in the following paragraphs.

Package Scheme of Incentives

5.17. The package scheme of incentives to industries is in operation in the State since 1964 and is aimed at development of industries in backward areas of the State. This scheme is modified from time to time and the latest modification made during September 1988 is in operation during the current year. Under modified scheme, incentives in respect of sales tax, electricity duty, octroi and capital investment are liberalised. The scheme is implemented through SICOM and four Regional Development Corporations. Under this scheme an amount of Rs. 52.3 crore was disbursed during 1991-92 by these institutions to the eligible units. This was nearly twice that in 1990-91. During 1992-93 upto end of November, 1992 the amount made available by the Government to these institutions for disbursement to eligible units was Rs. 28.95 crore.

State Level Institutions

State Industrial And Investment Corporation of Maharashtra (SICOM)

5.18. The objective of SICOM is to encourage and actively promote industrial development of the backward and developing areas of the State. Towards this end, SICOM offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs for setting up industries in these areas of the State. It also acts as an agent for the operation of the Package Scheme of Incentives of the State Government. SICOM also implements the IDBI Scheme of Seed Capital Assistance and has been notified as an eligible institution for the purpose of refinance of the term loans from the IDBI. As a result of efforts made by SICOM, 431 projects with an aggregate capital investment of Rs. 7,212 crore were committed to set up industries in the developing areas of the State in the

प्रकल्पांच्या तुलनेत सिकॉमचे हे साध्य खूपच अधिक आहे. सिकॉमच्या सहाय्याने ऑक्टोबर १९९२ अखेर पर्यंत नियोजित करण्यात आलेल्या प्रकल्पांची एकूण संख्या ७,०२७ होती. त्यापैकी ४,४३७ प्रकल्प कार्यान्वित झाले होते व १९८ प्रकल्पांच्या उभारणीची कामे चालू होती. १९९१ व १९९२ ऑक्टोबर अखेर पर्यंतची सिकॉमची साध्य खालील तक्त्यांत दिली आहेत.

12 months period ending October 1992. These achievements were significantly higher when compared with 364 projects with capital investment of Rs. 2,459 crore committed in the corresponding period of earlier year. The cumulative number of projects committed by the end of October, 1992 was 7,027 of which 4,437 projects have gone into production and another 198 projects were under construction. Achievements of SICOM at the end of October, 1991 and 1992 are given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.5

त्रिविध योजनांखाली सिकॉमचे साध्य
Achievement of SICOM under the different Schemes

बाब (1)	परिमाण (2)	१२ महिन्यांतील साध्य/ Achievement in the 12 months ending		ऑक्टोबर १९९२ अखेरचे साध्य Cumulative achievement at the end of October 1992 (5)	Unit (2)	Item (1)
		ऑक्टोबर October 1991 (3)	ऑक्टोबर October 1992 (4)			
नियोजित घटक	संख्या	364	431	7,027	No.	Units committed ..
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	2,459	7,212	24,885	Rs. crore	Their Project cost
उत्पादन सुरू झालेले घटक	संख्या	142	77	4,437	No.	Units gone into production
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	538	728	5,858	Rs. crore	Their project cost ..
उभारणी चालू असलेले घटक*	संख्या	205	198*	198*	No.	Units under construction*
त्यांचा प्रकल्प खर्च*	कोटी रुपये	1,004	932*	932	Rs. crore	Their project cost* ..
मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	108	124	869	Rs. crore	Total effective sanctions
घाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	70	98	734	Rs. crore	Total disbursements ..
प्रोत्साहनाची सहाय्य योजना—						Package Scheme of Incentives—
(अ) मंजूर केलेली रक्कम घटक	कोटी रुपये संख्या	44 189	64 199	488 2,739	Rs. crore No.	(a) amount sanctioned to units,
(ब) वाटप केलेली रक्कम घटक	कोटी रुपये संख्या	16** 106	21** 105	236** 1,855	Rs. crore No.	(b) Amount disbursed to units
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेकडून अर्थसहाय्य						Refinance from IDBI—
(अ) प्रस्ताव	संख्या	120	121	1,299	No.	(a) Proposals ..
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	68	68	515	Rs. crore	(b) Amount sanctioned
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	40	44	389	Rs. crore	(c) Amount availed ..
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेची बीज भांडवल योजना						Seed Capital Scheme of the IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	2	..	126	No.	(a) Proposals
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.13	0.01	7.0	Rs. crore	(b) Assistance sanctioned
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.31	0.10	6.3	Rs. crore	(c) Availed

**देय रक्कम लांबणीवर टाकण्याबाबत दिलेली प्रमाणके वगळून. कोटी रुपये

13.91 0.32 82.47 .. Rs. crore

**Exclusive by way of deferral through issue of vouchers.

*अखेरपर्यंत/As at the end of

महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त)

५.१९. महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त) राज्यातील लहान व मध्यम उद्योग घटकांना स्थिर भांडवली गुंतवणुकीसाठी मुदतीची कर्जे मंजूर करते. महावित्तने १९९१-९२ मध्ये ३,३६१ उद्योग घटकांना २३७ कोटी रुपयाची मुदतीची कर्जे मंजूर केली. आधीच्या वर्षातील कामगिरीच्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये मंजूर केलेल्या कर्जांमध्ये ४२ टक्के व उद्योग घटकांच्या संख्येमध्ये २९ टक्के वाढ झाली. १९९०-९१ मध्ये प्रत्यक्ष वाटप करण्यात आलेल्या ९९ कोटी रुपये कर्जांच्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये वाटप करण्यात आलेल्या रकमेत सुमारे ६० टक्के एवढी भरवी वाढ होऊन ती रक्कम १५८ कोटी रुपये झाली. एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९९२ या काळात महावित्तने १६७ कोटी रुपयाची २,१९८ कर्जे मंजूर केली आणि ८१ कोटी रुपयाचे वाटप केले. १९९१ वर्षातील त्याच काळावधीत महावित्तने १२३ कोटी रुपयाची १,६९९ कर्जे मंजूर केली आणि ६८ कोटी रुपयाचे वाटप केले होते. १९९१-९२ मध्ये महावित्तने मंजूर केलेल्या एकूण रकमेमध्ये विकसनशील भागाचा वाटा ७५ टक्के इतका होता. १९९१-९२ मध्ये मंजूर केलेल्या एकूण कर्जांपैकी लघुउद्योग घटकांचा वाटा ८६ टक्के इतका होता. मार्च १९९२ अखेरपर्यंत महावित्तने राज्यातील उद्योगांकरिता एकूण १,३२२ कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर केली व ८७५ कोटी रुपयाचे वाटप केले होते.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

५.२०. राज्यातील उद्योगांची वाढ व विकास शीघ्र व सुनियोजित पद्धतीने होण्याकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे उद्योजकांना विकसित भूखंड, तसेच आवश्यक त्या मूलभूत सोयी, उदा. अंतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतात. काही निवडक औद्योगिक विभागांत महामंडळाने गाळे देखील बांधले आहेत. महामंडळाकडे मार्च, १९९२ अखेर २५० औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचे काम सोपविण्यात आले होते, तर मार्च, १९९१ अखेर २४३ औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास करण्याचे काम सोपविले होते. या २५० औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये ७४ मोठी क्षेत्रे, ६७ विकास केंद्रे व १०९ लघुऔद्योगिक क्षेत्रे आहेत. महामंडळाचे एकूण नियोजित क्षेत्र ५५.३ हजार हेक्टर इतके होते व त्यापैकी २७.५ हजार हेक्टर क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात होते. वाटप करण्यात आलेल्या भूखंडाचे क्षेत्र १२.७५ हजार हेक्टर होते. १९९१-९२ अखेरपर्यंत एकूण ३२,९०६ भूखंड महामंडळाच्या क्षेत्रात पाडण्यात आले होते. त्यापैकी २८,३२५ (६१ टक्के) भूखंड उद्योजकांना वाटण्यात आले होते. १९९१-९२ अखेर महामंडळाच्या क्षेत्रातील १४,३१२ घटकांत उत्पादन सुरू होते, त्याशिवाय ४,३९९ घटकांची उभारणी चालू होती. मार्च १९९२ अखेर महामंडळाची एकूण गुंतवणूक ८,६०० कोटी रुपये होती. महामंडळाने १९९०-९१ व १९९१-९२ या काळात केलेल्या कार्याची स्थिती खालील तक्त्यांत दर्शविली आहे.

Maharashtra State Financial Corporation (MSFC)

5.19. The MSFC sanctions term loans for acquisition of fixed assets to small and medium sized industrial units. During 1991-92, the MSFC sanctioned term loans of Rs. 237 crore to 3,361 units. The achievement during 1991-92 was higher by 42 per cent in terms of loans sanctioned and 29 per cent in terms of units covered as compared to the achievements in the previous year. The amount of loans actually disbursed to the units in the State was Rs. 158 crore in 1991-92, as against Rs. 99 crore disbursed during 1990-91, registering impressive increase of nearly 60 per cent. During April to November, 1992 MSFC sanctioned loans to the tune of Rs. 167 crore to 2,198 units and disbursed Rs.81 crore as against sanctions of Rs. 123 crore to 1,699 units and disbursal of Rs. 68 crore during the corresponding period of the year 1991. Out of total amount sanctioned in 1991-92 by MSFC, the share of developing areas was 75 per cent. The share of small scale units in total loans sanctioned in 1991-92 was 86 per cent. Cumulative sanctions and disbursals by MSFC to the units in Maharashtra till the end of March 1992, were of the order of Rs. 1,322 crore and Rs. 875 crore respectively.

Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC)

5.20. The MIDC provide entrepreneurs with developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and internal services in the industrial areas to promote rapid, orderly growth and development of industries in the State. The MIDC has also constructed sheds in selected industrial areas. The number of areas entrusted for development to the MIDC was 250 at the end of March, 1992 as against 243 areas at the end of March, 1991. Of these 250 industrial areas, 74 were large, 67 were growth centres and 109 were mini industrial areas. The total planned area of MIDC was 55.3 thousand hectares of which 27.5 thousand hectares was in its possession. The area of allotted plots was 12.75 thousand hectares. By the end of 1991-92, 32,906 plots were carved out in MIDC areas of which 28,325 were allotted (61 per cent) to entrepreneurs. At the end of 1991-92, the total number of units in production in MIDC areas was 14,312 and another 4,399 units were under construction. At the end of March, 92 the total investment by MIDC was Rs. 8,600 crores. The table below gives the performance of MIDC in 1990-91 and 1991-92.

Administrative
Aurobindo Marg,
New Delhi-110016
DOC, No. 5-7897
Date 2-2-94

तक्ता क्रमांक/TABLE No . 5.6

महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाचे कार्य/Performance of MIDC

नाव (1)	कार्य/Performance		As at the end of 1991-92 च्या अखेरपर्यंत (4)	Item (1)
	1990-91 (2)	1991-92 (3)		
तयार केलेले भूखंड	2,732	3,456	32,906	Plots carved out
वाटप केलेले भूखंड	2,664	2,660	28,325	Plots allotted
बांधलेले गाळे	413	135	3,552	Sheds constructed
वाटप केलेले गाळे	341	151	3,381	Sheds allotted
उत्पादन मुरू असलेले घटक (नवीन)	527	678	14,312	Units in production
उभारणी चालू असलेले घटक	2,217*	4,399*	4,399	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल (रुपये कोटीत).	200	4,300	8,600	Total investment in units (Rs. crore.)

*अखेर पर्यंत/As at the end of.

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

५.२१. लघुउद्योग क्षेत्रातील उद्योगांना सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची राज्यात स्थापना करण्यात आली. महामंडळाच्या कार्यामध्ये राज्यातील लघुउद्योगासाठी कच्चा माल प्राप्त करून त्यांचे त्यांना वितरण करणे, लघु उद्योग क्षेत्रातील तयार मालाकरिता पणन सहाय्य देणे आणि आवश्यकता भासेल तेव्हा मालाच्या साठवणीकरिता गोदामाची व्यवस्था करणे, इत्यादी कार्यांचा समावेश होतो. महामंडळाच्या १९९०-९१ मधील १८४ कोटी रूपयांच्या उलाढालीत १९९१-९२ मध्ये थोडी म्हणजे २ टक्के वाढ होऊन ती १८७ कोटी रूपये झाली. एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९९२ या कालावधीत महामंडळाची एकूण उलाढाल ९९ कोटी रूपयांची झाली. त्यापैकी ४० कोटी रूपये कच्चा माल मिळवून वितरण करणे याद्वारे व ५५ कोटी रूपये तयार मालाच्या विक्रीबाबत मरत करून मिळाले होते.

महाराष्ट्र खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

५.२२. राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योगातील कार्यांचे संघटन, वाढ आणि अंमलबजावणी करणे ही खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. ही उद्दिष्टे साध्य करण्याकरिता पारंपारिक ग्रामीण कारागिरांना आधुनिक अवजारांच्या वापरासंबंधी प्रशिक्षण देणे, खादी व इतर ग्रामोद्योगांना अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देणे, तसेच सहकारी संस्थांना कच्चा माल मिळवून पुरवठा करणे आणि तयार मालाच्या विक्री बाबत मरत करणे, इत्यादी कामे मंडळ करते. महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने खादी आयोगाकडून मिळणाऱ्या निधीमधून १९९१-९२ मध्ये राज्यातील ग्रामोद्योग व ग्रामीण कारागिरांना १३.९४ कोटी रूपयांची कर्जे व २६ लाख रूपयांचे अनुदान यांचे वाटप केले. या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये मंडळाने ११.९२ कोटी रूपयांची कर्जे व २६ लाख रूपयांचे अनुदान मंजूर केले होते. १९९१-९२ मध्ये कर्जे व अनुदान वाटप केलेल्या एकूण रकमेमध्ये ग्रामीण तेल उद्योग (२.३२ कोटी), खादी (२.०० कोटी) आणि सुतार व लोहार काम (१.५८ कोटी) या उद्योगांचा महत्वाचा वाटा होता. १९९२-९३ मध्ये ऑक्टोबर, १९९२ अखेर कर्जे व अनुदान

Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC)

5.21. The MSSIDC was incorporated with the objective of assisting the development of small scale industries in the State. MSSIDC's activities cover procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, assistance in marketing their product and to make available facilities for warehousing and handling of material to small scale industries wherever required. The total turnover of the MSSIDC marginally increased by about 2 per cent to Rs.187 crore in 1991-92, from Rs. 184 crore in 1990-91. Between April-November, 1992 its total turnover was about Rs. 99 crore, of which about Rs. 40 crore was through procurement and distribution of raw materials and Rs. 55 crore was through marketing of the products.

Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (KVIB)

5.22. The main objectives of the Board are to organise, expand and execute the Khadi and Village Industries activities in the State. To fulfill these objectives, Board undertakes the functions such as training of the traditional artisans in the use of improved equipments, extending financial assistance to KVI units and rendering assistance to the co-operative societies in procurement of raw materials and marketing their finished products etc. The loans and grants disbursed from Khadi Commission fund by the Maharashtra State KVIB to the village industries and rural artisans in the State during 1991-92 were Rs. 13.94 crore and Rs. 26 lakh respectively compared to Rs. 11.92 crore of loans and Rs. 26 lakh of grants sanctioned during 1990-91. Of the loans and grants disbursed in 1991-92, the prominent share was of village oil industry (Rs. 2.32 crore), Khadi (2.00 crore)

रुपाने वाटप केलेली एकूण रक्कम १७.८१ लाख रुपये होती. खादी आयोगाकडून निधीचा पुरवठा उशीरा झाल्यामुळे ही रक्कम आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील मंडळाने वाटप केलेल्या ५९.४५ लाख रकमेपेक्षा खूपच कमी होती. खादी आयोगाकडून देण्यात येणाऱ्या सहा-याखेरीज इतर वित्तीय संस्था व राज्य सरकार यांकडून देखील खादी व ग्रामोद्योग घटकांकरिता आर्थिक सहाय्य मंडळाकडून उपलब्ध करून देण्यात येते. १९९१-९२ मध्ये मंडळाने वित्तीय संस्थांकडून १६.२ कोटी रुपये व राज्य सरकारकडून ४.५ कोटी रुपये आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून दिले.

औद्योगिक विकासासाठी कार्यक्रम

५.२३. राज्यातील औद्योगिक करणाला अधिक गती प्राप्त व्हावी या हेतूने राज्य सरकारने खालील दोन महत्त्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे करण्याचे ठरविले आहे.

(१) संपूर्ण राज्यात ६५ विकास केंद्रांची स्थापना करणे, आणि

(२) राज्यातील सर्व तालुक्यांत लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करणे.

विकास केंद्रे

५.२४. या सर्व ६५ विकास केंद्रांकरिता जागा निश्चित केल्यानंतर या ठिकाणी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचा प्रस्ताव शासनाकडे सादर करण्यात आला होता. यांपैकी दहा औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे काम पूर्ण झाले असून ५३ ठिकाणी जागा मिळविण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे.

लघु औद्योगिक वसाहती

५.२५. ज्या तालुक्यांत औद्योगिक विकासासाठी इतर कोणतीही जागे नाहीत अशा प्रत्येक तालुक्यामध्ये लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे राज्य शासनाने जाहीर केले होते. याप्रमाणे राज्यात १४२ लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे प्रस्तावित आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने १३४ ठिकाणांकरिताचे प्रस्ताव राज्य शासनाकडे सादर केले असून उर्वरित ८ तालुक्यांकरिता जागा निश्चित करण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे. राज्य शासनाकडे प्रस्ताव सादर केलेल्या १३४ ठिकाणांपैकी १२२ ठिकाणांना शासनाची मान्यता मिळालेली आहे. उर्वरित १२ ठिकाणांकरिता प्रस्ताव मान्यतेची प्रक्रिया सुरू आहे.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

५.२६. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रातिरिक्त इतर औद्योगिक वसाहतींचा प्रामुख्याने सहकारी तत्वावर विकास करण्याचा कार्यक्रम मुंबई राज्य शासनानेही घेतला आहे. या कार्यक्रमाखाली मार्च १९९२ पर्यंत राज्यात १५३ सहकारी तत्वावरील औद्योगिक वसाहती (यात १५ औद्योगिक वस्तू सहकारी संस्थांचा समावेश आहे) नोंदणीत झाल्या इत्यादी या नोंदी झालेल्या संस्थांपैकी ४ सहकारी वसाहतींना सरकारी औद्योगिक वसाहती हस्तांतरीत केल्या असून ८० वसाहतींना राज्य सरकारकडून यांनाकृत आर्थिक सहाय्य देण्यात आले आहे. या सर्व औद्योगिक वसाहतींमध्ये १९९१-९२ मध्ये ३०० गाळे बांधण्यात आले. या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये १५३ गाळे बांधण्यात आले होते. मार्च १९९२ अखेर एकूण ४,९३६ गाळे बांधण्यात आले होते. १९९१-९२ मध्ये या वसाहतींत ३०० घटकांना उत्पादनास सुरुवात केल्या असून मार्च १९९२ अखेर या वसाहतीत एकूण ४,९४७ घटकाने उत्पादनास सुरुवात केली होती. या वसाहतीतील उद्योगांकरिता १९९१-९२ मध्ये

and carpentry and blacksmithy (Rs 1.58 crore). During 1992-93, upto the end of October, 1992 the amount of loan and grant together disbursed was Rs. 17.81 lakh which was substantially lower than Rs. 59.45 lakh during corresponding period of earlier year due to late receipt of funds from Khadi Commission. In addition to Khadi Commission fund, the Board is also making available financial assistance through financial institutions and State Government to KVI units. During 1991-92, the Board has made available assistance of Rs. 16.2 crore from financial institutions and Rs. 4.5 crore from State Government.

Programmes for Industrial Development

5.23. To accelerate the process of industrialisation in the State, the State Government is implementing following two important programmes through MIDC.

(1) Establishment of 65 Growth Centres covering entire State ; and

(2) Establishment of Mini Industrial Areas to cover all the talukas in the State.

Growth Centres

5.24. The lands for all 65 Growth Centres have already been identified. The proposals for setting up Industrial Areas at all these Growth Centres was submitted to Government. Out of these, 10 Industrial Areas have already been set up and the land acquisition is in progress at 53 locations.

Mini Industrial Areas

5.25. The State Government also announced setting up of Mini Industrial Areas in those tahsils wherever there is no other industrial activity. Accordingly 142 Mini Industrial Areas are proposed to be set up. MIDC has already submitted proposals to State Government for 134 locations and the process for finalising locations for remaining 8 talukas is in progress. Out of the 134 locations, for which proposal was submitted, Government has approved 122 locations and approval for remaining 12 areas is under process.

Co-operative Industrial Estates

5.26. Other than MIDC areas, the State Government has also undertaken a programme of developing Industrial estates, primarily on co-operative basis and 153 co-operative industrial estates (including 15 industrial premises of co-operative societies) have been registered in the State till the end of March 1992. Out of these, 4 estates are transferred Government Industrial estates and 80 Estates are financially assisted under schematic pattern by the State Government. The number of sheds constructed in all these co-operative industrial estates in 1991-92 was 300 as against 153 sheds constructed in 1990-91. By the end of March, 1992 the total number of shed

शासनाने समान वाटा उचलून ९१ लाख रुपयांचे भागभांडवल दिले. या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये १०१ लाख रुपयांचे भागभांडवल देण्यात आले होते.

केंद्रीय वित्तीय संस्था

भारतीय औद्योगिक विकास बँक

५.२७. लघु उद्योगाचे क्षेत्र दिनांक २ एप्रिल, १९९० पासून भारतीय औद्योगिक विकास बँकेकडून नव्याने स्थापन करण्यात आलेल्या भारतीय लघु उद्योग विकास बँकेकडे हस्तांतरित करण्यात आले. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने १९९१-९२ मध्ये महाराष्ट्रातील प्रकल्पांना घेत सहाय्य, पुनर्वित्तसहाय्य व हुंडी पुनर्वटवणी या योजनेखाली मंजूर केलेले १,३३१ कोटी रुपये अर्थसहाय्य हे मागील वर्षाच्या १,३४९ कोटी रुपयांपेक्षा थोडे कमी होते. तथापि, १९९१-९२ या वर्षात वाटप केलेल्या रकमेत आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५३ टक्के एवढी भरिव वाढ झाली. आधीच्या वर्षात वाटप केलेल्या ६७९ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये १,०४० कोटी रु. रक्कम वाटप करण्यात आली. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने १९९१-९२ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या एकूण रकमेत महाराष्ट्राचा वाटा जवळजवळ २० टक्के होता. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने १९९२-९३ मध्ये एप्रिल १९९२ ते डिसेंबर १९९२ या कालावधीत महाराष्ट्रातील प्रकल्पांना मंजूर व वाटप केलेल्या एकूण रकमा अनुक्रमे १,४७४ व ६९५ रुपये इतक्या होत्या. १९९१-९२ मध्ये याच कालावधीत बँकेने मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे ८८० कोटी रुपये व ६५३ कोटी रुपये इतक्या होत्या.

भारतीय लघु उद्योग विकास बँक

५.२८. भारतीय लघु उद्योग विकास बँकेने पुनर्वित्तसहाय्य व हुंडी पुनर्वटवणी या योजनेखाली महाराष्ट्रातील लघुक्षेत्रातील उद्योगांना १९९१-९२ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या अर्थसहाय्यत मोठ्या प्रमाणात वाढ होऊन ते अनुक्रमे ३२९ कोटी रु. व २३१ कोटी रुपये झाले. १९९०-९१ मध्ये हेच आकडे अनुक्रमे २९१ कोटी रुपये व २११ कोटी रुपये होते. १९९१-९२ मध्ये मंजूर केलेल्या रकमेत १३ टक्के व वाटप केलेल्या रकमेत ११ टक्के वाढ झाल्याचे दिसून आले. चालू आर्थिक वर्षात एप्रिल-सप्टेंबर १९९२ या कालावधीत भारतीय लघुउद्योग विकास बँकेने मंजूर व वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे १३७ कोटी रुपये व १०१ कोटी रुपये होती. १९९०-९१ मधील याच कालावधीमध्ये मंजूर व वाटप केलेली रक्कम जवळजवळ या रकमे-इतकीच होती. बँकेने देशात १९९१-९२ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या रकमेत महाराष्ट्राचा वाटा १३ टक्के होता.

भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ

५.२९. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने महाराष्ट्रातील औद्योगिक घटकांना १९९१-९२ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे ४३६ कोटी रुपये व २९३ कोटी रुपये होत्या. त्या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये मंजूर केलेली रक्कम ६२६ कोटी रुपये व वाटप केलेली रक्कम २५२ कोटी रुपये होती. एप्रिल ते नोव्हेंबर १९९२ या कालावधीत भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने राज्यात मंजूर व वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे १३६ कोटी रुपये व १४३ कोटी रुपये होती. या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये याच कालावधीत मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे २०८ कोटी रुपये व १४४ कोटी रुपये होत्या. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने १९९१-९२ मध्ये एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमेत महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे १५ टक्के व १८ टक्के होता.

constructed was 4,936. During 1991-92, 300 units in these estates started production. The progressive total of units that went into production by the end of March 1992 was 4,947. During 1991-92, Government gave matching share capital contribution of Rs. 91 lakh. The corresponding figure for 1990-91 was Rs. 101 lakh.

Central Financial Institutions

Industrial Development Bank of India (IDBI)

5.27. With effect from 2nd April 1990, IDBI's operation in respect of small scale industries sector has been transferred to newly constituted Small Industries Development Bank of India (SIDBI). Aggregate financial assistance sanctioned by IDBI under direct finance, refinance and bills financing scheme to the projects in Maharashtra during the year 1991-92, was marginally lower at Rs. 1,331 crore as compared Rs. 1,349 crore in 1990-91. However, the amount disbursed during 1991-92 recorded significant increase of about 53 per cent to Rs. 1,040 crore from Rs. 679 crore in the preceding year. The share of Maharashtra in both total assistance sanctioned and disbursed during 1991-92 was about 20 per cent. IDBI's sanctions and disbursements to the projects in Maharashtra during April 1992 to December 1992 amounted to Rs. 1,474 crore and Rs. 695 crore respectively. Sanctions and disbursements in the corresponding period of the year 1991-92 were at Rs. 880 crore and Rs. 653 crore respectively.

Small Industries Development Bank of India (SIDBI)

5.28. During 1991-92, aggregate financial assistance sanctioned and disbursed by SIDBI under refinance and bills rediscounting schemes to small sector units in Maharashtra increased to Rs. 329 crore and to Rs. 231 crore respectively from Rs. 291 crore and Rs. 211 crore respectively in 1990-91, thereby showing an increase of about 13 per cent in sanctioned amount and 11 per cent in disbursement. Sanctions and disbursements during current financial year between April to September 1992, by SIDBI were at Rs. 137 crore and Rs. 101 crore respectively and were almost at the same level as compared to the sanctions and disbursements in the corresponding period of 1990-91. The share of Maharashtra in both total sanctions and disbursements was about 13 per cent.

Industrial Finance Corporation of India (IFCI)

5.29. The sanctions and disbursements by the IFCI to industrial units in Maharashtra during 1991-92 were at Rs. 436 crore and Rs. 293 crore respectively, as against sanction of Rs. 626 crore and disbursement of Rs. 252 crore in 1990-91. Between April to November, 1992 the IFCI sanctioned Rs. 136 crore and disbursed Rs. 143 crore in the State as compared with Rs. 208 crore sanctioned and Rs. 144 crore disbursed in the corresponding period of the year 1990-91. The share of Maharashtra in total sanctions and disbursements by IFCI during 1991-92 was about 15 per cent and 18 per cent respectively.

भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ

५.३०. भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळाने १९९१-९२ मध्ये महाराष्ट्रातील औद्योगिक घटकांना मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे ८९० कोटी रुपये व ४९८ कोटी रुपये होत्या. या रकमा १९९०-९१ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या अनुक्रमे ७३४ कोटी रुपये व ३७९ कोटी रुपये या रकमांच्या तुलनेत जास्त होत्या. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ ह्या कालावधीत भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळाने मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे, १,१९८ कोटी रुपये व ६२१ कोटी रुपये होत्या. या रकमा आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील मंजूर व वाटप केलेल्या अनुक्रमे ३०७ कोटी रुपये व २४६ कोटी रुपये या रकमांपेक्षा खूपच जास्त होत्या. डिसेंबर १९९२ अखेरपर्यंत महामंडळाने राज्यात मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे ६,३१८ कोटी रुपये व ४,०७६ कोटी रुपये होत्या. १९९१-९२ मध्ये भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळाने एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमांमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा अनुक्रमे २६ टक्के व २८ टक्के होता.

आयुर्विमा महामंडळ

५.३१. आयुर्विमा महामंडळाने (शेअर बाजारातील खरेदी सोडून) १९९१-९२ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटक, वित्तीय महामंडळे व राज्य विद्युत मंडळ यांमध्ये एकूण ३३७ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. महामंडळाने आधीच्या वर्षात यामध्ये केलेल्या १९६ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या तुलनेत ही रक्कम बरीच जास्त होती. १९९१-९२ मधील गुंतवणुकीपैकी ३०० कोटी रुपये स्वायत्त मंस्या मध्ये आणि ३६ कोटी रुपये राज्य विद्युत मंडळ व राज्य वित्तीय महामंडळांमध्ये गुंतविले होते. १९९१-९२ मध्ये आयुर्विमा महामंडळाने गुंतविलेल्या एकूण रकमेमध्ये महाराष्ट्रातील गुंतवणुकीचा हिस्सा १९९०-९१ मधील अशा प्रकारच्या हिश्यापेक्षा (१५ टक्के) अधिक, म्हणजे २१.५ टक्के इतका होता. चालू आर्थिक वर्षात एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९२ ह्या कालावधीमध्ये राज्यात आयुर्विमा महामंडळाने १४३ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती. आयुर्विमा महामंडळाच्या स्थापनेपासून मार्च १९९२ अखेरपर्यंत महामंडळाने राज्यातील औद्योगिक घटकांत, राज्य वित्तीय महामंडळात व विद्युत मंडळात एकूण १,७०४ कोटी रुपये गुंतविले होते. ही रक्कम महामंडळाच्या देशातील एकूण गुंतवणुकीच्या १६ टक्के होती.

सर्वसाधारण विमा महामंडळ

५.३२. सर्वसाधारण विमा महामंडळाने १९९१-९२ मध्ये राज्यात मंजूर केलेले व वाटप केलेले अर्थसहाय्य अनुक्रमे २२५ कोटी रुपये व ९० कोटी रुपये होते. या रकमा १९९०-९१ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या १०८ कोटी रुपये व ५२ कोटी रुपये रकमांच्या तुलनेत बऱ्याच जास्त होत्या. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ या कालावधीत महामंडळाने राज्यात १४१ कोटी रुपये अर्थसहाय्य मंजूर केले व २५८ कोटी रुपयांचे वाटप केले. या तुलनेत एप्रिल-डिसेंबर, १९९१ मध्ये मंजूर व वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे ८७ कोटी रुपये व ५९ कोटी रुपये होती. १९९१-९२ मध्ये सर्वसाधारण विमा महामंडळाने देशात एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमेमध्ये महाराष्ट्रातील औद्योगिक घटकांचा वाटा अनुक्रमे ३४ टक्के व ३७ टक्के होता.

महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

५.३३. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ ही संपूर्णतः राज्य सरकारच्या मालकीची संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाने १९९१-९२ मध्ये ९ कापड गिरण्यांचे अधिनियमन केले. यापैकी काही गिरण्या महामंडळाने ताब्यात घेण्यापूर्वी आजारी होत्या. १९९१-९२ मध्ये महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांत मिळून साधारणपणे १८ हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांमध्ये ३.१३

Industrial Credit and Investment Corporation of India (ICICI)

5.30. Both the sanctions and disbursements to industrial units in the State by ICICI in 1991-92 were higher at Rs. 890 crore and Rs. 498 crore respectively as against Rs. 734 crore and Rs. 379 crore in 1990-91. Sanctions and disbursements by ICICI during April to December 1992, were much higher of Rs. 1,198 crore and Rs. 621 crore respectively as compared to Rs. 307 crore and Rs. 246 crore during the corresponding period of earlier year. At the end of December, 1992 its cumulative sanctions and disbursements in the State were Rs. 6,318 crore and Rs. 4,076 crore respectively. The share of Maharashtra in total sanctions and disbursements by ICICI during 1991-92 was 26 per cent and 28 per cent respectively.

Life Insurance Corporation of India (LIC)

5.31. The investment of LIC (excluding market purchases) in industrial units, financial Corporations and electricity board in the State during 1991-92 increased significantly to Rs. 337 crore as compared to Rs. 196 crore during the earlier year. Of this, Rs. 300 crore were in corporate bodies and Rs. 36 crore in the Electricity Board and State Financial Corporations. The share of investment in Maharashtra in the total investment by LIC during 1991-92, was 21.5 per cent and was higher compared to 15 per cent during 1990-91. During current financial year, between April to September, 1992 the LIC invested Rs. 143 crore in the State. Since inception of the Corporation, upto end of March, 1992 LICs' total investment in the industrial units, state financial corporation and electricity board in the State was Rs. 1,704 crore and this was 16 per cent of total investment in the country.

General Insurance Corporation of India (GIC)

5.32. The financial assistance sanctioned and disbursed by GIC and its subsidiaries in the State was considerably higher at Rs. 225 crore and Rs. 90 crore respectively in 1991-92 as against Rs. 108 crore and Rs. 52 crore respectively in 1990-91. Between April-December, 1992, it had sanctioned Rs. 141 crore and disbursed Rs. 258 crore in the State as against sanctions and disbursements of Rs. 87 crore and Rs. 59 crore respectively in April-December, 1991. During 1991-92, the share of industrial units in Maharashtra in amount sanctioned and disbursed by GIC in India was 34 per cent and 37 per cent respectively.

Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

5.33. The MSTC is a fully owned company of State Government. The MSTC continued to manage nine textile mills in 1991-92 some of which were sick mills before take-over. In 1991-92 labour complement of MSTC group of mills taken together was about 18 thousand. MSTC group of mills together had

लाख चात्या होत्या व ५.४ हजार माग होते. महामंडळाची १९९०-९१ मधील उलाढाल १२९ कोटी रुपये होती. या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये महामंडळाच्या उलाढालीत वाढ होऊन ती १४५ कोटी रुपये झाली. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९९२ या काळावधीत महामंडळाची उलाढाल (उत्पादन मूल्य) ९१ कोटी रुपये (अस्थायी) होती. ही उलाढाल आधीच्या वर्षाच्या याच काळावधीतील उलाढालीच्या तुलनेत (८० कोटी रुपये) जास्त होती.

खनिजे

५.३४. राज्यात खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ३८ हजार चौरस कि.मी. (राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १२ टक्के) आहे. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, रायगड, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यात केंद्रित झाले आहे. राज्यात कच्चे लोखंड, मँगनीज, सिलिका वाळू, डोलामाईट, बॉक्साईट, सिलिमानाईट व चुनखडी ही महत्वाची खनिजे मिळतात.

५.३५. खनिज उत्पादनाचा निर्देशांक (पाया १९८०-८१ = १००) महाराष्ट्र राज्याकरिता १९९०-९१ मधील २६० वरून ११ टक्क्यांनी वाढून १९९१-९२ मध्ये तो २८९ इतका झाला. गौण खनिजे वगळता १९९० मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या, खनिजांचे मूल्य ४९१ कोटी रुपये होते. १९९१ मध्ये काढण्यात आलेल्या अशा खनिजांचे मूल्य ५८७ कोटी रुपये म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत बरेच अधिक होते. राज्यात काढलेल्या मुख्य खनिजांच्या एकूण मूल्यांपैकी ९२ टक्के वाटा (५४१ कोटी रुपये) एकट्या कोळशाचाच होता.

५.३६. जानेवारी ते ऑक्टोबर, १९९२ हा काळावधीत काढण्यात आलेल्या खनिजांचे उत्पादन १९९१ मध्ये त्याच काळावधीत काढण्यात आलेल्या उत्पादनापेक्षा कमी होते. १९९१ मधील त्याच काळावधीतील उत्पादनाच्या तुलनेत मुख्यत्वे कोळशाचे उत्पादन १५७ लाख टनावरून १२६ लाख टन एवढे कमी झाले व चुनखडीचे उत्पादन ४७ लाख टनावरून २० लाख टन एवढे कमी झाले. जानेवारी ते ऑक्टोबर, १९९१ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या महत्वाच्या खनिजांचे मूल्य ४७७ कोटी रुपये होते. त्या तुलनेत जानेवारी ते ऑक्टोबर, १९९२ मध्ये काढण्यात आलेल्या महत्वाच्या खनिजांचे मूल्य कमी असून ते ४३३ कोटी रुपये इतके होते.

3.13 lakh spindles and 5.4 thousand looms. The turnover of MSTC group of mills together during the year 1991-92 increased to Rs 145 crores as against Rs 129 crore in 1990-91. Its turnover (production value) between April-October, 1992 was higher at Rs 91 crore (provisional) as compared to Rs 80 crore in the corresponding period of the previous year.

Minerals

5.34. The potential mineral bearing area in the State is about 38 thousand sq. km. (i.e. about 12 per cent of the total area of the State) and is concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Raigad, Sindhudurg and Thane. The important mineral deposits in the State are iron ore, coal, manganese ore, silica sand, dolomite, bauxite, kyanite, sillimanite and limestone.

5.35. The index number of mineral production (base 1980-81 = 100) for Maharashtra increased by 11 per cent points to 289 in 1991-92 from 260 in 1990-91. The value of minerals extracted in 1991 in the state, excluding minor minerals, was significantly higher at Rs. 587 crore as against Rs. 491 crore in 1990. Coal alone accounted for 92 per cent (Rs. 541 crore) of the total value of major mineral extracted in the state.

5.36. The quantity of minerals extracted between January to October, 1992 was less as compared to that extracted during corresponding period of 1991. Especially the quantity of coal extracted has gone down from 157 lakh tonnes to 126 lakh tonnes, and limestone from 47 lakh tonnes to 20 lakh tonnes as compared to the corresponding period of 1991. The value of important minerals extracted between the period January-October, 1992 decreased to Rs. 433 crore as against Rs. 477 crore during the corresponding period of 1991.

६. वीज

६.१. महाराष्ट्रातील विजेच्या उत्पादनाची स्थापित क्षमता एका वर्षात ५.० टक्क्यांनी वाढून १९९१-९२ मध्ये ती ९,३१५ मेगॅवॅट झाली. आधीच्या वर्षी ही वाढ ६.१ टक्के होती. स्थापित क्षमतेमधील ही वाढ मुख्यत्वे औष्णिक निर्मितीशी संबंधित होती. १९९१-९२ या वर्षी चंद्रपूर औष्णिक शक्ती केंद्राचे ५०० मेगॅवॅट युनिट (युनिट क्रमांक ६) कार्यरत झाल्याने ही वाढ झाली. शिवाय त्यात कण्हेर (४ मे.वॅ.), वरसगाव (८ मे.वॅ.), भातसा (१५ मे.वॅ.) आणि धोम (२ मे.वॅ.) या केंद्रांतील २९ मेगॅवॅट जलक्षमतेची अतिरिक्त भर पडली. ९० मे.वॅ. क्षमतेच्या खापरखेडा औष्णिक विद्युत केंद्राची सेवा १९९१-९२ मध्ये संपुष्टात आली. महाराष्ट्रातील सर्व विद्युत निर्मिती संचांची अवधारित क्षमता ३१ मार्च १९९२ रोजी ८,५९२ मेगॅवॅट होती.

६.२. राज्यातील १९९१-९२ मधील विजेच्या एकूण उत्पादनात औष्णिक वीज निर्मितीचा वाटा ७६ टक्के होता. १९९१-९२ मध्ये औष्णिक वीज उत्पादनात त्या आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ८.४४ टक्के वाढ झाली. त्या मानाने जलजन्म व नैसर्गिक वायुजन्म वीज निर्मितीत अनुक्रमे ३.५३ व ६.९६ टक्के वाढ झाली. यामुळे १९९१-९२ मधील राज्यातील एकूण वीज उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा ७.१० टक्क्यांनी वाढून ३९,९५९ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले. एप्रिल ते डिसेंबर १९९२ या कालावधीतील विजेचे उत्पादन १९९१ मधील याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा १.७७ टक्क्यांनी कमी होऊन ते २९,२६२ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले.

६.३. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाचा संयंत्र भार ६०.६४ टक्के होता. तो १९९१-९२ मध्ये ६१.३४ टक्क्यांपर्यंत वाढला. १९९१-९२ वर्षातील ५३.३० टक्के ह्या राष्ट्रीय सरासरीशी तुलना करता ही वाढ ८.०४ ने जास्त दिसते. १९९१-९२ मध्ये ६,८२८ मेगॅवॅटची अत्युच्च मागणी पूर्ण करण्यात आली.

६.४. विजेच्या आंतरराज्य देवाणघेवाणीचा विचार करता १९९१-९२ मध्ये महाराष्ट्र हे गुजरात, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश आणि गोवा या राज्यांना विजेची निव्वळ विक्री करणारे राज्य होते. १९९१-९२ मध्ये महाराष्ट्राने या राज्यांना १,११३ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेची निव्वळ विक्री केली तर महाराष्ट्राला राष्ट्रीय औष्णिक शक्ती महामंडळाकडून (एन.टी.पी.सी.) ५,०३२ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली. विजेच्या आंतरराज्य देवाणघेवाणीमध्ये चालू वर्षात महाराष्ट्र राज्याने एप्रिल ते डिसेंबर १९९२ पर्यंत निव्वळ २२७ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेची विक्री इतर राज्यांना केली होती. १९९२-९३ मध्ये राज्यास एन.टी.पी.सी. कडून डिसेंबर १९९२ पर्यंत ४,२४५ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज मिळाली.

६.५. १९९०-९१ मधील ३०,७७५ दशलक्ष किलोवॅट तास इतक्या वापराशी तुलना करता १९९१-९२ मध्ये विजेचा वापर ८.३८ टक्क्यांनी वाढून ३३,३५४ दशलक्ष किलोवॅट तास झाला. १९९१-९२ मध्ये त्या आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत वापरातील सर्वाधिक वाढ जलसिंचन व कृषि जलापनयन वापराबाबत २७.२९ टक्के इतकी आढळली. त्या खालोखाल घरगुती वापर ९.९७ टक्के, सार्वजनिक दिवाबत्ती वापर ७.९० टक्के, रेल्व कर्षण ७.५२ टक्के व वाणिज्यिक वापर ७.४० टक्के अशी वाढ दिसून आली.

६.६. १९९१-९२ मधील एकूण वीज वापरापैकी औद्योगिक कारणासाठी विजेचा वापर हा ४३.९ टक्के होता. त्या खालोखाल

6. ELECTRICITY

6.1. The installed capacity of electricity generation in Maharashtra has increased by 5.0 per cent during 1991-92 to 9,315 MW as against the increase of 6.1 per cent during the previous year. The increase in the installed capacity was mainly in thermal units due to the commissioning of 500 MW unit (Unit No. 6) at Chandrapur Thermal Power Station during 1991-92. Besides there was an addition of 29 MW Hydro capacity from Kanher (4 MW), Varasgaon (8 MW) Bhatsa (15MW) and Dhom (2MW) units. The 90 MW unit at Khaperkheda Thermal Power Station was retired in 1991-92. The derated capacity of all generation plants in the State as on 31st March 1992 was 8,592 MW.

6.2. The electricity generated during 1991-92 by thermal power plants which accounted for 76 per cent of total electricity generation in the State, increased by 8.44 per cent over the preceding year. In comparison, the electricity generation by hydro-electric units and gas units increased by 3.53 per cent and 6.96 per cent respectively. As a result, the total generation of electricity in 1991-92 increased by 7.10 per cent over the preceding year to 39,959 million KWH. Between April-December 1992, the generation of electricity was 29,262 million KWH, which was 1.77 per cent lower than that in the corresponding period of 1991.

6.3. The average plant load factor of MSEB thermal plants in 1991-92 increased to 61.34 per cent as compared to 60.64 per cent in 1990-91. This is higher by 8.04 points as compared to the national average of 53.30 per cent for the year 1991-92. During 1991-92 the peak demand of 6,828 MW was satisfactorily met.

6.4. As regards exchange of power with other States during 1991-92, Maharashtra was a net seller of power to the States viz. Gujarat, Karnataka, Madhya Pradesh Andhra Pradesh and Goa. The net sale to these States during 1991-92 was 1,113 million KWH. However, the State received 5,032 million KWH power from National Thermal Power Corporation (NTPC) during 1991-92. In Inter-state transactions during the current year from April 1992 to December 1992, the net sale of electricity by Maharashtra to other states was 227 KWH. During 1992-93, the state received 4,245 million KWH of electricity upto December 1992 from NTPC.

6.5. The overall consumption of electricity in 1991-92 increased by 8.38 per cent to 33,354 million KWH as compared to 30,775 million KWH consumed during 1990-91. The highest increase in consumption of 27.29 per cent over the previous year was observed in irrigation and agricultural dewatering followed by 9.97 per cent in domestic, 7.90 per cent in public lighting, 7.52 per cent in railways and 7.40 per cent in commercial lighting and small power.

6.6. Out of the total consumption of electricity in 1991-92, industrial consumption accounted for 43.9

शेतीसाठी २५.२ टक्के व घरगुती दिवाबत्ती इत्यादींसाठी १६.७ टक्के वापर होता.

६.७. ३१ मार्च १९८९ अखेर महाराष्ट्र राज्याने १०० टक्के गावांचे विद्युतीकरणाने उद्दिष्ट साध्य केले. १९९१-९२ वर्षात ८८ हजार शेतीपंपांना वीजपुरवठा करण्यात आला. त्यामुळे राज्यातील वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची संख्या मार्च १९९२ अखेर १७.०३ लाख इतकी झाली. १९९१-९२ वर्षांअखेर शेतीपंपांसाठी वीज पुरविण्यासंबंधीच्या प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.१२ लाख होती. तर त्या-आधीच्या वर्षांअखेर ती २.९८ लाख इतकी होती.

६.८. महाराष्ट्रात १९९१-९२ मध्ये विजेच्या प्रसारण व वितरणातील हानी १५.७७ टक्के होती. अगदी अलिकडील म्हणजे १९८९-९० वर्षांच्या राष्ट्रीय स्तरावरील आकडेवारीनुसार देशाच्या हानीशी (२२.९९ टक्के) तुलना करता महाराष्ट्रातील हानी (१५.६९ टक्के) कमी प्रमाणात होती.

६.९. १९९१-९२ मध्ये एकूण ३९४ हरिजन वस्त्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. त्यामुळे मार्च १९९२ अखेरपर्यंत एकूण ३३,८३४ हरिजन वस्त्यांचे विद्युतीकरण झालेले आहे.

per cent, followed by agricultural consumption 25.2 per cent and domestic consumption 16.7 per cent.

6.7. Maharashtra State has achieved 100 per cent village electrification on as 31st March 1989. During the 1991-92, 88 thousand agricultural pumps were energised bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 17.03 lakh by the end of March, 1992. The number of pending applications for energisation of pump sets was 3.12 lakh at the end of 1991-92 compared to 2.98 lakh applications pending at the end of the previous year.

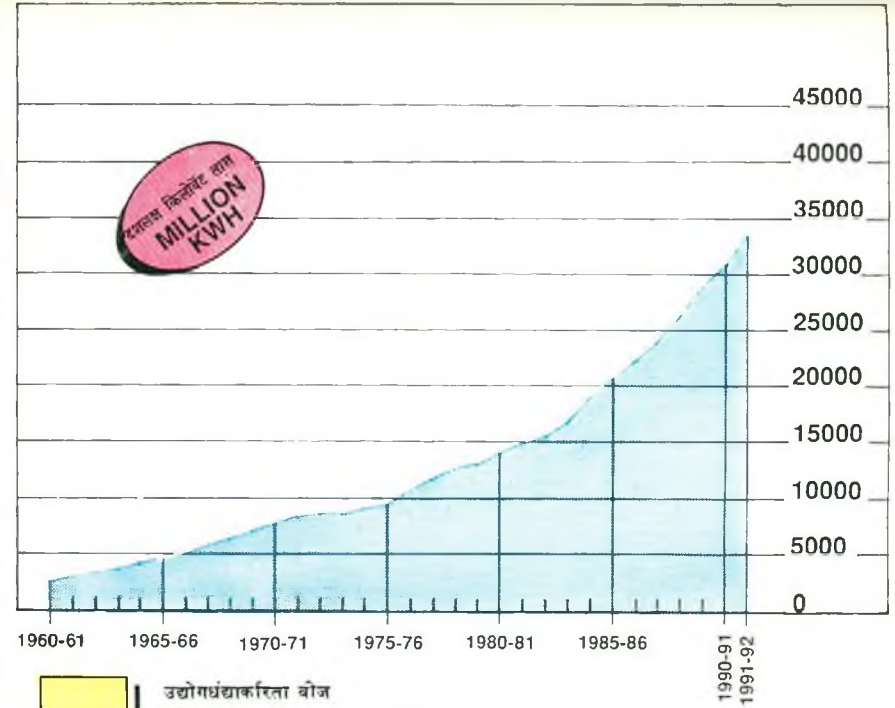
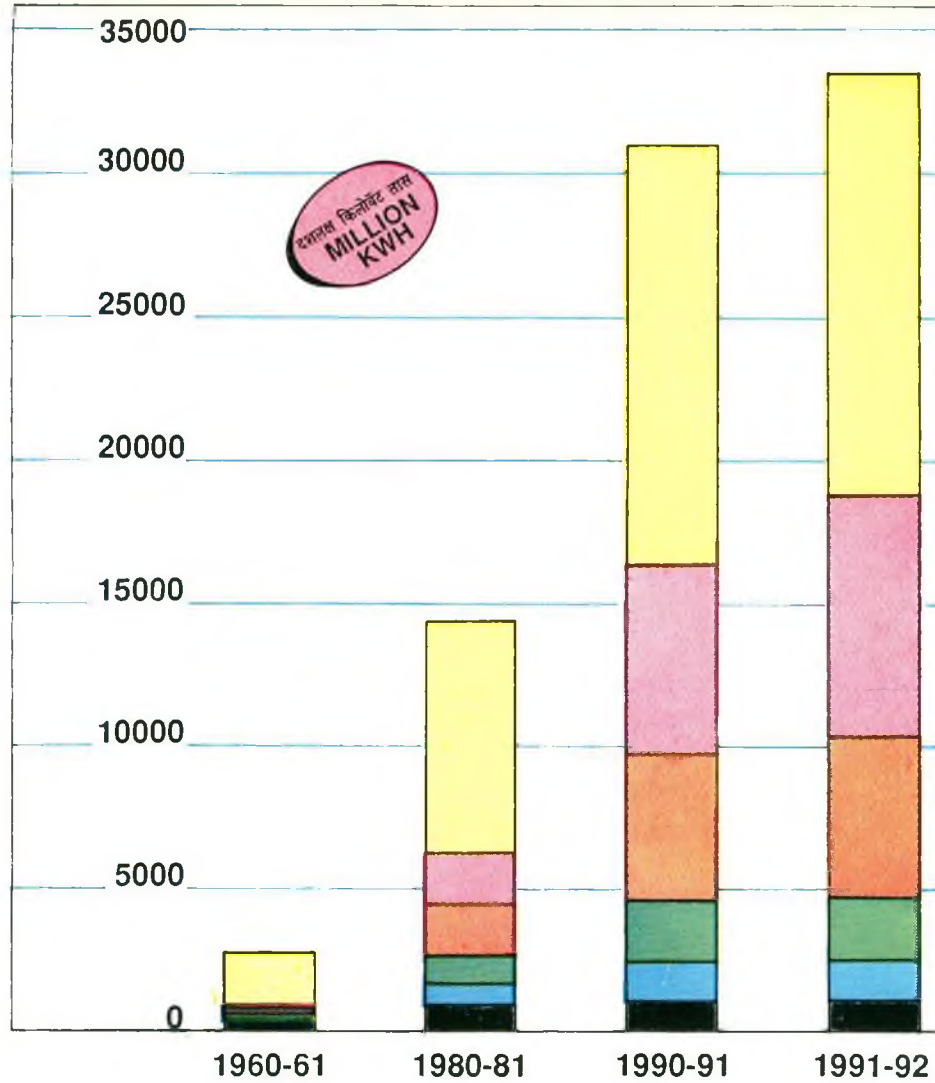
6.8. The Transmission and Distribution losses of electricity in Maharashtra during the 1991-92 amounted to 15.77 per cent. As per the latest available data at the national level which pertains to 1989-90, the losses for Maharashtra (15.69 per cent) were on the lower side as compared to the losses for all-India (22.99 per cent).

6.9. During the year 1991-92, 394 Harijan Basties were electrified bringing the cumulative number of Harijan Basties electrified in the State to 33,834 as at the end of March, 1992.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.1

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
Electricity Supply in Maharashtra

वर्ष Year	वर्ष Year		१९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये टक्केवारीत झालेली वाढ Percentage increase in 1991-92 over 1990-91	Item (1)
	1990-91 (2)	1991-92 (अस्थायी) (Provisional) (3)		
(अ) स्थापित क्षमता (मेगॅवॉट)---				(A) Installed capacity (MW)---
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	6,462	6,872	6.34	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य ..	1,552	1,581	1.87	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू ..	672	672	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	190	190	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	8,876	9,315	4.95	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॉट तास)---				(B) Generation (in million kwh)---
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	28,085	30,456	8.44	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य ..	5,615	5,813	3.53	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायू ..	2,730	2,920	6.96	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	881	770	(-)12.60	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	37,311	39,959	7.10	Total
(क) वापर (दशलक्ष किलोवॉट तास)---				(C) Consumption (in million kwh)---
(१) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती ..	5,065	5,570	9.97	(1) Domestic light and small power
(२) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती ..	2,068	2,221	7.40	(2) Commercial light and small power
(३) उद्योगधंद्याकरिता वीज ..	14,706	14,655	(-)0.35	(3) Industrial power
(४) जलसिंचन व कृषि जलापनयन ..	6,604	8,406	27.29	(4) Irrigation and agricultural dewatering.
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	291	314	7.90	(5) Public lighting
(६) रेल्वे कर्षण ..	970	1,043	7.52	(6) Railway traction.
(७) संकीर्ण ..	1,071	1,145	6.91	(7) Miscellaneous
एकूण ..	30,775	33,354	8.38	Total

- उद्योगधंद्याकारिता वीज
INDUSTRIAL POWER
- जलसिंचन व जलापनयन
IRRIGATION & DEWATERING
- घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
DOMESTIC LIGHT & SMALL POWER
- वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
COMMERCIAL LIGHT & SMALL POWER
- संकीर्ण
MISCELLANEOUS
- कर्षण (वाहनांसाठी)
TRACTION

७. रोजगार

जनगणना १९९१ अनुसार कामकरी

७.१. जनगणना १९९१ नुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये एकूण काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ४३ टक्के असून ते प्रमाण १९८१ च्या जनगणनेच्या असणाऱ्या प्रमाणाच्या अगदी जवळपास होते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (४९.७ टक्के) तुलनेने नागरी भागातील काम करणाऱ्यांच्या अशा प्रमाणापेक्षा (३२.३ टक्के) जास्त होते. राज्यातील हे प्रमाण संपूर्ण देशातील अशा प्रमाणापेक्षा (३७.७ टक्के) जास्त होते.

एकूण काम करणारे पुरुष

७.२. राज्यातील पुरुष लोकसंख्येमध्ये एकूण काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ५३.७ टक्के होते ते १९९१ मध्ये थोडे कमी होऊन ५२.२ टक्के झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (५३.२ टक्के) नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (५०.६ टक्के) जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांच्या संख्येत ६२.८ टक्के पुरुष होते.

एकूण काम करणाऱ्या स्त्रिया

७.३. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्या पुरुषांच्या प्रमाणात घट आढळली असली तरी राज्यातील एकूण स्त्रियांपैकी एकूण काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १९८१ मधील ३०.६ टक्क्यावरून वाढून १९९१ मध्ये ३३.१ टक्के इतके झाले. राज्यामध्ये ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण ४६.०१ टक्के होते. हे प्रमाण काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (११.२ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३७.२ टक्के होते.

मुख्यतः व सीमांतिक काम करणारे

७.४. राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी "मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे" (ज्यांनी वर्षात जास्त काळ म्हणजे १८३ दिवसांपेक्षा अधिक दिवस काम केले आहे असे) प्रमाण १९८१ मध्ये ३८.७ टक्के होते. त्यात थोडीशी वाढ होऊन ते १९९१ मध्ये ३९.३ टक्के झाले. तथापि १९९१ मध्ये "सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे" (ज्यांनी वर्षात १८३ दिवसांपेक्षा कमी दिवस काम केले आहे असे) प्रमाण १९८१ मधील अशा प्रमाणाच्या अगदी जवळ म्हणजेच ३.७ टक्के होते.

७.५. सीमांतिक कामाचे प्रमाण स्त्रियांच्या तुलनेत पुरुषांमध्ये बरेच कमी आढळले. राज्यात फक्त ०.९२ टक्के पुरुष सीमांतिक काम करणारे होते, तर ६.६४ टक्के स्त्रिया. सीमांतिक काम करणाऱ्या ह्या त्या. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण नागरी भागापेक्षा (०.८२ टक्के) ग्रामीण भागात (५.५ टक्के) तुलनेने बरेच जास्त आढळले.

मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे वर्गीकरण

७.६. १९८१ व १९९१ च्या जनगणनांप्रमाणे मुख्यतः काम करणाऱ्यांची प्रमुख उद्योग गटाप्रमाणे टक्केवारी खालील तक्त्यात दिली आहे.

7. EMPLOYMENT

Workers as per 1991—Population Census

7.1. According to the 1991 population census, the proportion of total workers in the total population of the State was nearly 43 per cent which was almost the same as that in 1981. The proportion of workers was substantially higher in rural areas (49.7 per cent) than that in urban areas (32.3 per cent). This proportion in the State was higher than that for the country as a whole (37.7 per cent).

Total Male Workers

7.2. The proportion of total male workers to the male population in the State marginally declined from 53.7 per cent in 1981 to 52.2 per cent in 1991. This proportion in rural areas (53.2 per cent) of the State was higher than that in urban areas (50.6 per cent). The proportion of male workers in total workers in the State was 62.8 per cent.

Total Female Workers

7.3. Unlike the decline observed in the proportion of male workers the proportion of female workers to the female population in the State increased from 30.6 per cent in 1981 to 33.1 per cent in 1991. The proportion of female workers in the rural areas of the State was 46.01 per cent which was significantly higher than the proportion in urban areas (11.2 per cent). The proportion of female workers to total workers in the State was 37.2 per cent.

Main and Marginal Workers

7.4. The composition of workers in 1991 indicates that the proportion of main workers (persons who worked for a major part of the year i.e. more than 183 days in a year) to total population in the State slightly increased from 38.7 per cent in 1981 to 39.3 per cent in 1991. However, the proportion of marginal workers (those who worked for less than 183 days in a year) to total population which was 3.7 per cent in 1991, remained almost the same as that in 1981.

7.5. The incidence of marginal work among the males was very low as compared to females. Only 0.92 per cent of the males in the State were marginal workers, while, 6.64 per cent females were marginal workers. The incidence of marginal work was comparatively high in the rural areas (5.5 per cent) than that in urban areas (0.82 per cent).

Composition of Main Workers

7.6. The percentage distribution of main workers according to major industry category as per 1981 and 1991 censuses is presented in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7.1

जनगणना १९८१ व १९९१ अनुसार मुख्यतः काम करणाऱ्यांची कामाच्या प्रमुख उद्योग गटानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of main workers according to major industrial category, 1981 and 1991 censuses

प्रमुख उद्योग गटानुसार काम करणाऱ्यांचा वर्ग	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		एकूण Total		Major Industrial Classification of workers (1)
	1981 (2)	1991 (3)	1981 (4)	1991 (5)	1981 (6)	1991 (7)	
1. शेतकरी	47.86	46.26	2.90	2.93	35.12	32.81	Cultivators
2. शेतमजूर	35.14	36.61	5.10	5.04	26.62	26.81	Agricultural labourers
3. पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी इत्यादी	2.20	1.66	1.53	1.21	2.02	1.52	Livestock, forestry, fishery etc.
4. खाणकाम आणि दगड खाण कामात काम करणारे	0.26	0.27	0.29	0.60	0.27	0.37	Mining and quarrying
5. वस्तु निर्माण आणि दुरु- स्तीचे उद्योगधंदे करणारे							Manufacturing and repairs
(a) घरगुती उद्योगधंद्यात काम करणारे	2.22	1.47	3.41	1.92	2.55	1.61	Household industry
(b) घरगुती उद्योगधंद्या- व्यतिरिक्त इतर उद्योग- धंद्यात काम करणारे	3.55	3.86	31.35	28.79	11.43	11.60	Other than household Industry.
6. बांधकाम करणारे	1.44	1.13	3.76	5.82	2.09	2.59	Construction
7. व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात काम करणारे	2.22	2.73	19.70	21.53	7.18	8.57	Trade and commerce
8. वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रातील काम करणारे	0.89	1.16	9.39	9.48	3.30	3.74	Transport, storage and communications.
9. इतर कामे करणारे	4.22	4.85	22.57	22.68	9.42	10.38	Other services
10. एकूण मुख्यतः काम करणारे	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total main workers

७.७. राज्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ३५.१२ टक्के होते. ते १९९१ मध्ये कमी होऊन ३२.८१ टक्के इतके झाले. ही घट मुख्यतः ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे झाली. तथापि त्याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांच्या प्रमाणात अल्पशी वाढ होऊन ते २६.६२ टक्क्यांवरून २६.८१ टक्के झाले. राज्यात शेती क्षेत्रामध्ये (शेतकरी, शेतमजूर, पशुधन, जंगलकाम, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी) काम करणाऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मधील ६३.७६ टक्क्यांवरून १९९१ मध्ये ६१.१४ टक्के इतके कमी झाले. यावरून शेती क्षेत्रातील काम करणारे बिगर-शेती क्षेत्राकडे वळल्याचे दिसून येते.

रोजगार कार्यक्रम

रोजगार हमी योजना (रो. ह. यो.)

७.८. रोजगार हमी योजना राज्यात मे, १९७२ पासून कार्यान्वित असून या योजनेखाली राज्यातील ग्रामीण भाग व "क" वर्गीय नगरपालिका येतात. रोजगार हमी विधेयक, १९७७ अनुसार या भागातील अकुशल शारीरिक कामे शोधणाऱ्या प्रौढांना तसे काम रोजंदारीवर देणे शासनावर बंधनकारक आहे. शासनाने २२ जून १९८९ पासून "श्रम-शक्तीद्वारे ग्राम विकास" हा विशेष कार्यक्रम रोजगार हमी योजनेची

7.7. The proportion of cultivators among all main workers in the State declined from 35.12 per cent in 1981 to 32.81 per cent in 1991. This decline was mainly due to decline in proportion of cultivators in rural areas. However, in the same period, the proportion of agricultural labourers in the State slightly increased from 26.62 per cent to 26.81 per cent. The proportion of workers engaged in agricultural sector (Cultivators, Agricultural labourers, Livestock, Forestry, Fishing etc.) declined from 63.76 per cent in 1981 to 61.14 per cent in 1991 showing shift in workers from Agriculture to Non-agriculture sector.

Employment Programmes

Employment Guarantee Scheme (E.G.S)

7.8. The Employment Guarantee Scheme is in force in the State since May 1972 and covers rural areas and "C" class Municipal areas. Under the Employment Guarantee Act, 1977, it is obligatory on the part of the Government to provide unskilled manual wage employment to adults seeking the same from these areas. The

उपयोजना म्हणून कार्यान्वित केला आहे. या योजनेतर्गत खेड्यातील विकासाची सर्व कामे एकत्रित पद्धतीने करावयाचे योजिले आहे. त्याच-प्रमाणे या योजनेद्वारे जवाहर रोजगार योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना इत्यादींसारख्या इतर विकास योजनांमध्ये समन्वय साधण्याचे योजिले आहे. या कार्यक्रमाचे उद्देश ग्रामीण लोकांना त्यांच्याच गावात रोजगार पुरवून शेतीवरील भार कमी करणे व खेडेगावचा विकास करणे हे आहेत. राज्य शासनाने २१ जून, १९९० पासून " फ्लोद्यान विकास कार्यक्रम " हा आणखी एक रोजगाराभिमुख कार्यक्रम रोजगार हमी योजनेशी संलग्न करून सुरू केला आहे. या कार्यक्रमाद्वारे रोजगार हमी योजनेतील मजुरांच्या मदतीने शेतकऱ्यांच्या शेतावर फळ झाडांची लागवड करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेद्वारे १९९१-९२ या वर्षात ११.९४ कोटी मनुष्यदिनांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले. १९९०-९१ मध्ये ८.९४ कोटी मनुष्यदिनांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले होते. १९९१-९२ मध्ये पुरविण्यात आलेले काम आधीच्या वर्षापेक्षा ३४ टक्क्यांनी जास्त होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ या काळात ९.२४ कोटी मनुष्यदिनांचे काम पुरविण्यात आले. या तुलनेत १९९१ मध्ये याच कालावधीत ६.५८ कोटी मनुष्यदिनांचे काम पुरविण्यात आले होते. या योजनेच्या आरंभापासून डिसेंबर १९९२ अखेरपर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारची २.६१ लाख कामे सुरू करण्यात आली व त्यापैकी २.२४ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली होती. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ६६ टक्के कामे ही मृदसंधारण व भूविकासाची आणि १३ टक्के कामे जलसिंचनाची होती.

जवाहर रोजगार योजना (ज.रो.यो.)

७.९. ही योजना राज्यात १ एप्रिल, १९८९ पासून सुरू करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य हेतू ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना रोजगार मिळवून देणे व अंशकालीक बेरोजगारांना अतिरिक्त लाभ देणारा रोजगार मिळवून देणे हा आहे. या योजनेद्वारे, सामाजिक, आर्थिक, टिकाऊ, व उत्पादक मालमत्ता निर्माण करून ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे हाही योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेखाली निर्माण होणाऱ्या एकूण रोजगारापैकी ३० टक्के रोजगार स्त्रियांकरिता पुरविण्याची अट घालण्यात आली आहे. या योजनेद्वारे १९९१-९२ मध्ये ७.७१ कोटी मनुष्यदिन रोजगार उपलब्ध करण्यात आला, तर १९९०-९१ मध्ये ८.५० कोटी मनुष्यदिन रोजगार उपलब्ध करण्यात आला होता. या योजनेखाली १९९२-९३ मध्ये ९.८८ कोटी मनुष्यदिन रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट ठरविले असून त्यापैकी ३१ डिसेंबर १९९२ पर्यंत ३.१६ कोटी मनुष्यदिन रोजगार पुरविण्यात आला. या तुलनेत एप्रिल ते डिसेंबर, १९९१ मध्ये ३.४२ कोटी मनुष्यदिन रोजगार पुरविला होता. या रोजगारापैकी ३१ टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्यात आला होता.

७.१०. वर उल्लेखिलेल्या रोहयो व जरयो या दोन्ही ग्रामीण रोजगार योजनांतर्गत १९९१-९२ मध्ये पुरविण्यात आलेला १९.६५ कोटी मनुष्यदिन रोजगार हा १९९०-९१ मध्ये पुरविण्यात आलेल्या १७.४४ कोटी मनुष्यदिन रोजगारापेक्षा जास्त होता. रोजगार हमी योजना व जवाहर रोजगार योजना या योजनांतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ या कालावधीत १२.४० कोटी मनुष्यदिन रोजगार पुरविण्यात आला.

नेहरू रोजगार योजना

७.११. नागरी भागातील गरीब कुटुंबांच्या उत्पादनात वाढ व्हावी या हेतूने केंद्र शासनाने १९८९-९० मध्ये नेहरू रोजगार योजना सुरू

Government has introduced a special programme viz. " Shram Shaktidware Gram Vikas " as a sub-scheme of EGS from 22nd June, 1989. Under this programme, it is proposed to take up all the developmental works in a village in an integrated manner. The programme also envisages coordination of the other development activities such as Jawahar Rojgar Yojana, Integrated Rural Development Programme etc. The objectives of this programme are to reduce the pressure on land by providing employment to rural people in their own village, and thereby to bring about development of village. The Government has launched from 21st June 1990, another employment oriented programme viz. Horticulture Development Programme linked up with EGS. Under this programme, plantation of fruit crops is undertaken on cultivator's land with the help of EGS labour. Under EGS, work of 11.94 crore mandays was provided during 1991-92 which was higher by 34 per cent than the work of 8.94 crore mandays provided in 1990-91. Between April-December 1992, the work of 9.24 crore mandays was provided as compared to 6.58 crore mandays provided in the corresponding period of the year 1991. Since the inception of the EGS programme till the end of December 1992, 2.61 lakh works of various types were started, of which 2.24 lakh works were completed by that time. Out of the completed works, soil conservation and land development together accounted for 66 per cent of the works and 13 per cent were irrigation works.

Jawahar Rojgar Yojana (JRY)

7.9. This scheme was introduced in the State from 1st April 1989. The main objective of this scheme is to provide gainful employment to unemployed and additional gainful employment to under-employed persons in rural areas. It also envisages creation of durable productive and socio-economic assets so as to improve overall quality of life in rural areas. The scheme stipulates provision of 30 per cent of the total employment opportunities to be created for women. Under this scheme, 7.71 crore mandays of employment were provided during 1991-92 as against 8.50 crore mandays of employment provided during 1990-91. The target fixed for 1992-93 is to provide 9.88 crore mandays of employment, of which 3.16 crore mandays have been provided upto 31st December 1992 as compared to 3.42 crore mandays provided between April-December 1991. Of this, female component was 31 per cent.

7.10. During 1991-92, the total employment generated under above mentioned two rural employment programmes viz. EGS and JRY was higher at 19.65 crore mandays as compared to 17.44 crore mandays generated during 1990-91. Between April to December 1992, 12.40 crore mandays of employment was generated under EGS and Jawahar Rojgar Yojana together.

Nehru Rojgar Yojana (NRY)

7.11. The Government of India introduced Nehru Rojgar Yojana during 1989-90 for increasing the

केली. महानगरपालिका व नगरपरिषदा यांच्या क्षेत्रात या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. नागरी भागातील गरीबांना खालील कार्यक्रमाद्वारे स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा हेतू आहे.

(अ) सर्व नागरी भागातील कुटुंबांना नागरी भागात लहान उद्योगधंदे सुरू करण्यासाठी कर्ज व अनुदान रूपाने आर्थिक सहाय्य देणे. नागरी भागातील बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगार मिळण्याकरिता व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे हाही या कार्यक्रमांचा हेतू आहे.

(ब) एक लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरातील गरिबांना रस्ते, जलनिःसारण, पाणी पुरवठा इत्यादी नागरी विकास कामाद्वारे रोजंदारीवर रोजगार पुरविणे.

(क) एक लाख ते २० लाख लोकसंख्येच्या शहरी भागात घरबांधणी व निवास सुधार कार्यक्रमाद्वारे रोजगार उपलब्ध करणे. या कार्यक्रमाखाली कमी उत्पन्न गटातील कुटुंबांना घर बांधणीसाठी कर्ज व अनुदान या रूपात आर्थिक सहाय्य दिले जाते. तसेच या कार्यक्रमाद्वारे शहरातील गरिबांना गवंडीकाम, सुतारकाम, नळकाम इत्यादी कार्यांचे प्रशिक्षणही दिले जाते.

७.१२. नेहरू रोजगार योजना सुरू झाल्यापासून सप्टेंबर १९९२ अखेर या योजनेद्वारे झालेली प्रगती खालीलप्रमाणे आहे. "शहरात छोटे उद्योग सुरू करण्याकरिता सहाय्य" या कार्यक्रमाखाली ४३,४६६ गरीब नागरी व्यक्तींना १९.६६ कोटी रुपये कर्ज व ६.११ कोटी रुपये अनुदान देऊन सहाय्य करण्यात आले. या योजनेतर्गत सप्टेंबर, १९९२ पर्यंत एकूण ३१,३४९ उद्योग सुरू करण्यात आले आणि ११,७७३ गरीब शहरी व्यक्तींना स्वयंरोजगार सुरू करण्यासाठी सक्षम करण्याच्या हेतुने व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात आले. नागरी भागात "रोजंदारीवर रोजगार पुरविणे" या कार्यक्रमाखाली ५,११० कामे मंजूर केली. त्यापैकी ३,९२१ कामे पूर्ण झाली असून २८.५३ लाख मनुष्यदिन रोजगार गरीब शहरी व्यक्तींना पुरविण्यात आला. एकूण रोजगार निर्मित अंश अनुसूचित जाती जमातीच्या लाभार्थींचा हिस्सा २८ टक्के होता तर १९ टक्के हिस्सा स्त्रियांचा होता. "घरबांधणी व निवास सुधार" या कार्यक्रमाखाली सप्टेंबर १९९२ अखेर, १६.१८ कोटी रुपये खर्चाचे ३३,३३६ निवासी घटक समाविष्ट असलेल्या ३४ योजना तयार करून हुडकोला सुपूर्द केल्या. सप्टेंबर, १९९२ अखेर या योजनेखाली हुडकोने २.४६ कोटी रुपये कर्जाचे वाटप केले होते आणि ०.५९ कोटी रुपयांचे अनुदान वाटप केले होते.

कारखान्यातील रोजगार

७.१३. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यातील रोजगारासंबंधी अगदी अलिकडची म्हणजे १९८८ सालाची आकडेवारी उपलब्ध असून त्यानुसार कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगारात देशात राज्याने प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे. तथापि दशकापूर्वी देशातील कारखान्यांच्या रोजगारात राज्याचा हिस्सा १७.७ टक्के होता, त्यात घट होऊन तो १९८८ मध्ये १५.१ टक्के झाला. दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील रोजगाराच्या प्रमाणात भारतातील सर्व राज्यात पंजाब (१,७५३) आणि गुजरात (१,७०९) नंतर तिसरा क्रमांक महाराष्ट्राचा (१,६४३) लागतो.

income of urban poor families. The scheme is to be implemented in the areas of Municipal Corporations and Municipal Councils. The programme envisages creation of self-employment opportunities for the urban poor through following schemes :—

(a) Financial support in the form of loan and subsidy to the urban poor families for setting up of urban micro enterprises in all urban areas. The scheme also envisages training of unemployed urban poor youths for undertaking self-employment ventures.

(b) Provision of wage employment to the urban poor in urban areas with population less than one lakh through civic developmental works such as roads, drainage, water supply etc.

(c) Provision of employment through housing and shelter upgradation in urban areas between one lakh and 20 lakh population. Under this scheme financial assistance by way of loan and subsidy is extended to the families of low income group for housing. The scheme also envisages training of urban poor in the activities such as masonry, carpentry, plumbing, etc.

7.12. The progress made under the NRY upto the end of September 1992, since the inception of the programme is as follows. Under the scheme, support for setting up of urban micro enterprises, 43,466 urban poor persons have been assisted with loans of Rs. 19.66 crore and subsidy of Rs. 6.11 crore. Under this scheme, upto September 1992, total number of units set up are 31,349 and 11,773 urban poor persons have been given vocational training for enabling them to undertake self-employment ventures. Under the provision of Urban Wage Employment scheme 5,110 works have been sanctioned. Out of which 3,921 works have been completed and 28.53 lakh mandays of employment were provided to the urban poor families. Of the total employment generated, the share of SC/ST beneficiaries and female beneficiaries was 28 per cent and 19 per cent respectively. Under Housing and Shelter upgradation scheme, till the end of September 1992, 34 schemes involving 33,336 dwelling units with total cost of Rs. 16.18 crore have been formulated and submitted to HUDCO. Upto the end of September 1992, the amount of loan disbursed by HUDCO under this scheme was Rs. 2.46 crore and the amount of subsidy disbursed was Rs. 0.59 crore.

Factory Employment

7.13. The latest available data on all India factory employment, which relates to the year 1988, indicate that, Maharashtra continued to occupy the first position in respect of average daily factory employment amongst all the states in the country. However, the State's share in the factory employment declined from 17.7 per cent a decade ago to 15.1 per cent in 1988. In respect of factory employment per lakh population, however, Maharashtra (1,643) ranks third amongst all the States in India, next to Punjab (1,753) and Gujarat (1,709).

७.१४. राज्यातील कारखान्यातील रोजगाराबाबतच्या अगदी-अलीकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार १९९१ मध्ये राज्यात कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार ११.६९ लाख होता. १९९० च्या तुलनेत तो अगदी थोडासा (०.५ टक्के) वाढला आहे. उद्योग गटानुसार कारखान्यातील रोजगार तक्ता क्र. ७.२ मध्ये दर्शविला आहे. एकूण १७ प्रमुख उद्योग गटांपैकी (२ अंकी उद्योग गट) १९९१ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १० उद्योग गटांच्या एकत्रित रोजगारात ४० हजारांनी वाढ झाली आणि उरलेल्या ७ उद्योग गटांच्या एकत्रित रोजगारात ३४ हजारांनी घट झाली. ज्या ७ उद्योग गटांच्या रोजगारात १९९१ मध्ये घट झाली ते गट म्हणजे (१) पेये, (२) सुती कापडाचे उत्पादन, (३) कापडाच्या वस्तू, (४) कागद आणि कागदाच्या वस्तू, (५) अघातू खनिज पदार्थ, (६) यंत्र सामग्री व यांत्रिक अवजारे आणि (७) परिवहन सामग्री आणि सुटे भाग हे होत.

७.१५. राज्यातील कारखान्यांच्या रोजगारावरून असे दिसून येते की, १९६१ ते १९९१ या काळात उद्योगांच्या घटक रचनेत बराच बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योग गटाचे प्रभुत्व होते व त्यांचा कारखान्यांतील रोजगाराचा हिस्सा ६७ टक्के इतका होता. तो १९९१ मध्ये ३९ टक्के पर्यंत खाली आला, याउलट या कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग गटात जलद वाढ झाली आणि रोजगारात एकत्रित हिस्सा जो १९६१ मध्ये ३३ टक्के होता, त्यात वाढ होऊन तो १९९१ मध्ये ६१ टक्के झाला.

७.१६. कारखान्यांच्या एकूण रोजगारातील ग्राहक वस्तू उद्योगांमधील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याची महत्त्वाची कारणे म्हणजे (अ) कारखाने क्षेत्रातील सुती कापड उद्योग गटातील (ह्या मध्ये केंद्रीकृत विद्युत मागांचा समावेश नाही) रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट आणि (ब) इतर बहुतेक सर्व ग्राहक वस्तू उद्योगांच्या रोजगारात झालेली कमी प्रमाणातील वाढ ही होत. सुती कापड उद्योगात १९६१ साली ३.२ लाख रोजगार होता. त्यात घट होऊन तो १९८१ साली (सुती कापड उद्योगातील सपापूर्वी) २.८ लाख झाला आणि त्यात आणखी घट होऊन तो १९९१ साली १.८७ लाख इतका झाला. इतर ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील रोजगारामध्ये झालेली वाढ ही सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही.

७.१७. गेल्या ३० वर्षांत ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगारात घट झाली असली तरी रोजगारात झालेल्या घटी उलट पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग गट आणि भांडवली वस्तू उद्योग गट यातील रोजगारात अक्षणीय वाढ झाली आहे. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग गटातील रोजगारात, विशेषतः रसायने व रासायनिक पदार्थ आणि रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांच्या पदार्थांच्या उद्योगांच्या रोजगारात सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते. यापैकी पहिल्या उद्योग गटातील अनुक्रमे रोजगार १९६१ मध्ये ३४ हजार होता. त्यात वाढ होऊन १९९१ मध्ये तो १.२२ लाख झाला, तर दुसऱ्या उद्योग गटातील रोजगार त्याच कालावधीत १७ हजारावरून ४८ हजारापर्यंत वाढला. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील मूलभूत धातू व धातूच्या वस्तू या आणखी एक उद्योग गटातील रोजगार १९६१ मध्ये ५० हजार होता तो १९९१ मध्ये १.३० लाख झाला. त्याचप्रमाणे भांडवली वस्तू उद्योग गटाच्या रोजगारातही वाढ होऊन १९६१ मधील १.४७ लाखावरून तो १९९१ मध्ये ३.७३ लाख इतका वाढला.

७.१८. कारखान्यातील रोजगार सन १९६१ ते १९८१ या कालावधीत १.९ टक्के या वार्षिक दराने वाढला. तथापि त्यानंतर १९८१-८२

7.14. As per the latest available data on factory employment for the State, the average daily employment in the factory sector in 1991 was 11.69 lakh, which was slightly higher (0.5 per cent) than that in 1990. Industry groupwise factory employment is shown in Table 7.2. Of the 17 major industry groups (two digit level), 10 industry groups together showed an increase in employment of 40 thousand and remaining 7 groups together recorded decrease of 34 thousand in 1991 as compared to the previous year. The seven industry groups which showed decrease in employment during 1991 are (1) Beverages, (2) Cotton textiles, (3) Textile products, (4) Paper and paper products, (5) Non-metallic mineral products, (6) Machinery and equipments and (7) Transport equipment and Parts.

7.15. The composition of industries in the State, as evident from factory employment, has considerably changed between 1961 to 1991. In 1961, consumer goods industries were predominant as they accounted for 67 per cent of the factory employment. Share of these industries came down to 39 per cent in 1991. On the other hand, the intermediate goods industries and capital goods industries have shown rapid growth during the above period as their share together in employment increased from 33 per cent in 1961 to 61 per cent in 1991.

7.16. The reduction in the share in employment of the consumer goods industries in total factory employment is mainly due to (a) large scale reduction in employment in cotton textiles industry (which does not cover centralised powerlooms) and (b) slow growth in employment in most of the other consumer goods industries. Employment in the cotton textiles industry which was 3.2 lakh in 1961, declined to 2.8 lakh in 1981, (prior to the strike in the cotton textiles industry) and further to 1.87 lakh in 1991. Though there is some growth in employment in other consumer goods industries, it could not compensate the sharp fall in employment in cotton textiles industry.

7.17. Unlike the decline in the employment in consumer goods industries, the employment in intermediate goods industries and capital goods industries registered a sizeable growth in the last 30 years. Amongst intermediate goods industries the growth was consistent, particularly, in "Chemicals and chemical products" and "Rubber, plastic, petroleum and coal products". In the case of the former it increased from 34 thousand in 1961 to 1.22 lakh in 1991 and in the case of the latter it increased from 17 thousand to 48 thousand during the same period. In yet another Intermediate goods industry viz. "Basic metals and metal products", the employment increased from 50 thousand to 1.30 lakh in this period. Similarly, the employment in capital goods industries also increased rapidly from 1.47 lakh in 1961 to 3.73 lakh in 1991.

7.18. Factory employment increased at an annual rate of 1.9 per cent during 1961 to 1981. However, there

मध्ये बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यांत आणि ठाणे व पुणे ह्या पट्ट्यातील कारखान्यांमध्ये १९८४ साली झालेल्या संपामुळे राज्यातील कारखान्यांतील रोजगारात घट झाली. जरी अलिकडील काही वर्षांत (सन १९८५, १९८६, १९८९, १९९० आणि १९९१) कारखान्यांच्या रोजगारात काही प्रमाणात वाढ झालेली असली तरी अजूनही सन १९८१ मधील संपूर्ण काळातील ११.९२ लाख रोजगार ही पातळी गाठली नाही. याचा परिणाम म्हणजे सन १९६१ ते १९९१ या कालावधीसाठीचा कारखान्यांतील रोजगारीचा दीर्घकालीन वार्षिक वृद्धिदर १.३ टक्के इतका खाली आला. या उलट कारखान्यांची संख्या मात्र ३.९ टक्के दीर्घकालीन वार्षिक वृद्धिदराने वाढली.

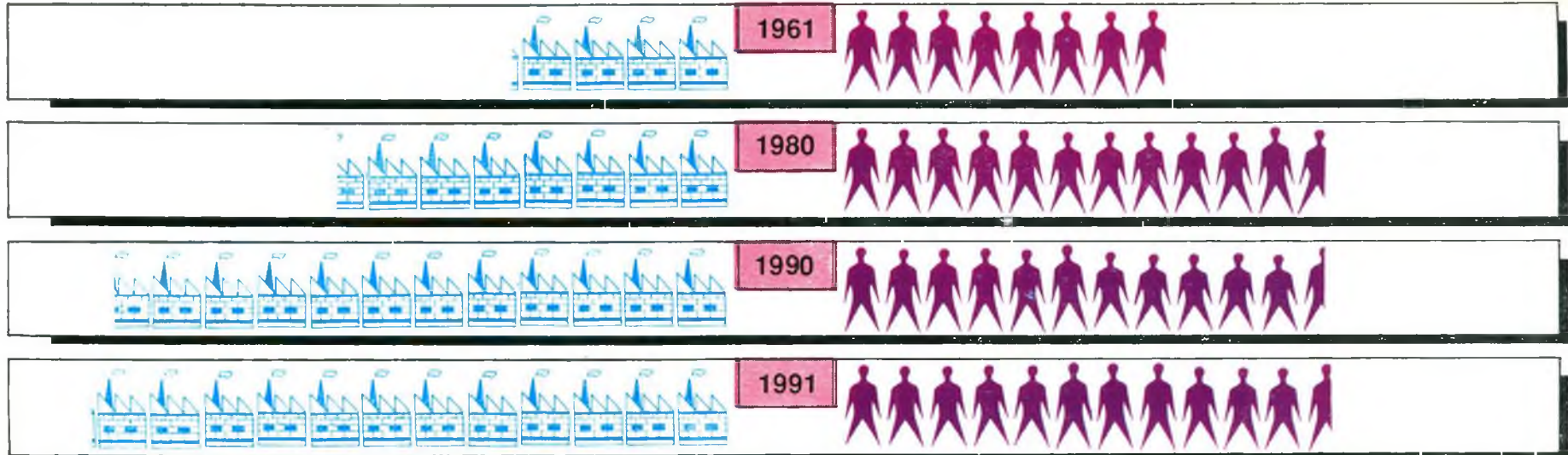
७.१९. पुनर्निर्माण वस्तु उद्योग आणि भांडवली वस्तु उद्योग यांच्यातील एकत्रित रोजगाराचा सन १९६१ ते १९९१ या दीर्घ कालातील वार्षिक वृद्धिदर २.६ टक्के होता व तो सर्व उद्योगांतील एकत्रित रोजगाराच्या वृद्धिदराच्या दुप्पट होता. याउलट तो सर्व ग्राहक वस्तु उद्योगांत मिळून (-) ०.१० टक्के होता. ७ उद्योगगटांसाठी रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या १.३ टक्के ह्या दीर्घकालीन वृद्धिदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त होता. सर्व उद्योग गटात मिळून असलेल्या दीर्घकालीन वृद्धिदर १.३ टक्के याच्या दुप्पट होता. हे सात उद्योग गट पुढीलप्रमाणे (१) पेये (६.०० टक्के), (२) रबर, प्लॅस्टिक व पेट्रोलियम यांचे पदार्थ (४.३७ टक्के), (३) कातडी आणि कातड्याच्या व केसाळ कातड्याच्या वस्तु (४.१६ टक्के), (४) रसायने व रासायनिक पदार्थ (३.९३ टक्के), (५) यंत्र सामग्री व यांत्रिक अवजारे (२.९७ टक्के), (६) मूलभूत धातु व मिश्र धातु आणि धातुच्या वस्तु (२.९६ टक्के) आणि (७) खाद्य वस्तु (२.९५ टक्के).

after, the growth in factory employment in the State declined mainly due to strikes in the cotton textiles industry in Greater Bombay in 1981-82 and in other factories in Thane and Pune belt in 1984. Though there was some recovery in total factory employment in the recent years viz. 1985, 1986, 1989, 1990 and 1991, it has not yet reached the pre-strike period level of 11.92 lakh in 1981. This has resulted in lowering down the long term annual growth rate of factory employment to 1.3 per cent from 1961 to 1991 as against long term annual growth rate of 3.9 per cent in number of factories.

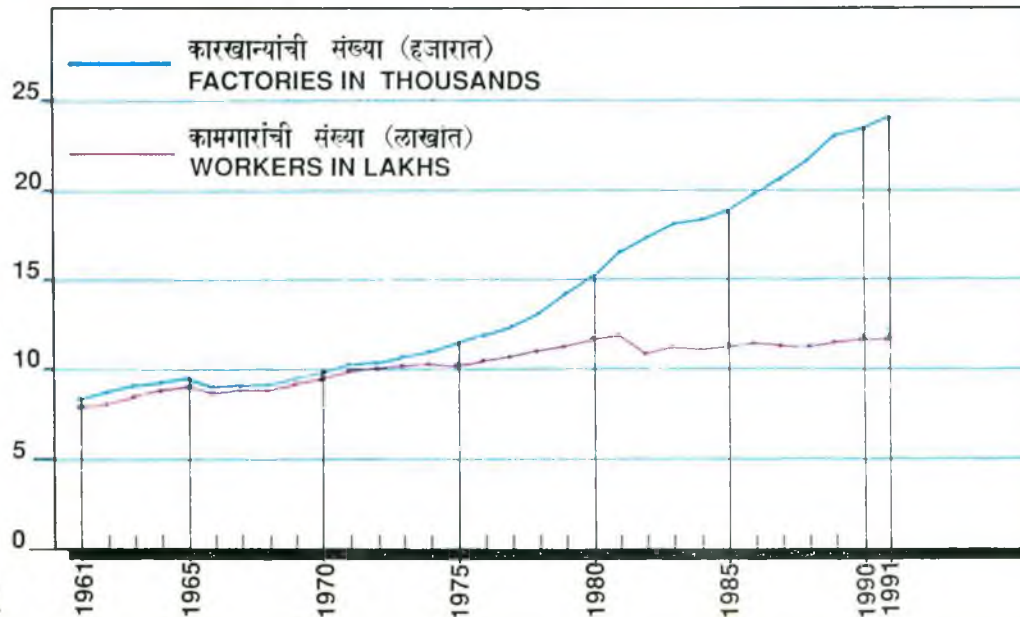
7.19. The long term annual growth rate of employment for intermediate and capital goods industries together during 1961 to 1991 was 2.6 per cent, which is double than that for all industries together. As against this, it was negative (-0.10 per cent) for consumer goods industries. The annual growth rate of employment for seven industry groups was more than double the long term growth of 1.3 per cent for all industry groups together. These industry groups are (i) Beverages (6.00 per cent), (ii) Rubber, plastic and petroleum products (4.37 per cent), (iii) Leather, leather and fur products (4.16 per cent), (iv) Chemicals and chemical products (3.93 per cent), (v) Machinery and equipments (2.97 per cent), (vi) Basic metal and alloys and Metal Products (2.96 per cent) and (vii) Food Products (2.95 per cent).

कारखाने आणि त्यांतील रोजगार

FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

२ हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

१ लाख कामगार
1 LAKH WORKERS

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7.2

महाराष्ट्रातील विविध उद्योगधंद्यांचा रोजगारातील वाटा

Percentage share of employment in different industries in Maharashtra State

उद्योग (1)	रोजगारावरील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily No. of workers employed			कामगारांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी Percentage of workers to total workers			Industry (1)
	1961	1990	1991	1961	1990	1991	
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
(1) खाद्यवस्तू	55,065	1,16,629	1,22,428	7.0	10.0	10.5	Food products
(2) पेये	1,080	6,443	6,362	0.1	0.6	0.5	Beverages
(3) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,001	4,194	4.3	0.3	0.4	Tobacco and tobacco products
(4) सुती कापड	3,21,031	2,00,693	1,87,266	40.9	17.3	16.0	Cotton textiles
(5) लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित तंतूचे कापड	34,899	40,879	43,949	4.4	3.5	3.8	Wool, silk and man-made fibre textiles.
(6) कापडाच्या वस्तू	13,227	22,261	21,594	1.7	1.9	1.9	Textile products
(7) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	10,873	14,762	15,217	1.4	1.3	1.3	Wood and wood products, furniture and fixtures
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	38,982	54,565	49,138	5.0	4.7	4.2	Paper and Paper Products, Printing, Publishing and allied industries.
(9) कातडी, कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या व पर्यायी वस्तू	1,052	2,611	3,519	0.1	0.2	0.3	Leather, and products of leather fur and substitutes of leather
(10) रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,16,922	1,21,503	4.3	10.1	10.4	Chemicals and chemical products
(11) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणुधनाची प्रक्रिया	17,379	43,335	48,185	2.2	3.7	4.1	Rubber, plastic, petroleum and coal products, Processing of nuclear fuel.
(12) अघातू खनिज पदार्थ	28,351	46,176	42,317	3.6	4.0	3.6	Non-metallic mineral products
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू, धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून.)	49,853	1,25,740	1,30,103	6.3	10.8	11.1	Basic metal and alloys industries, metal products and parts (Except machinery and equipment).
(14) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे (परिवहन व सामग्री सोडून)	59,396	1,64,057	1,61,404	7.5	14.1	13.8	Machinery and equipment (Other than Transport equipment).
(15) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	94,439	86,709	6.0	8.1	7.4	Transport equipment and parts
(16) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	20,192	23,109	2.0	1.7	2.0	Other manufacturing industries
(17) इतर	25,574	88,946	1,01,613	3.2	7.7	8.7	Others.
एकूण	7,87,379	11,62,651	11,68,570	100.0	100.0	100.0	Total

सेवायोजन क्षेत्र माहिती

७.२०. सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत, बृहन्मुंबई जिल्ह्यातील ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कामगार आहेत आणि बृहन्मुंबई खेरीज राज्यातील इतर ठिकाणी १० किंवा अधिक कामगार आहेत अशा खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते. या आस्थापनांतील एकूण रोजगार मार्च, १९९१ अखेर ३६.८७ लाख होता तो वाढून मार्च, १९९२ मध्ये ३७.३५ लाख इतका झाला.

७.२१. सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, १९९२ अखेरीच्या एकूण ३७.३५ लाख रोजगारांपैकी २३.१७ लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात असून मार्च, १९९१ पेक्षा तो १.५ टक्क्यांनी वाढला आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील एकूण रोजगारांमध्ये स्थानिक संस्था २६ टक्के, राज्य शासन २३ टक्के, केंद्र शासन २१ टक्के, निम केंद्र शासकीय संस्था १८ टक्के आणि निम राज्य शासकीय संस्था १२ टक्के असा वाटा होता.

७.२२. महाराष्ट्रात सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखालील संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारात मार्च, १९९२ अखेरीस वाढ होऊन तो आधीच्या वर्षाच्या १४.०५ लाखावरून १४.१८ लाख झाला. ३१ मार्च १९९२ अखेर संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारापैकी ६७ टक्के रोजगार वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये तर २० टक्के रोजगार सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा यांमध्ये होता.

सेवायोजन केंद्रांची आकडेवारी

७.२३. राज्यातील सेवायोजन केंद्रांत १९९०-९१ या काळात नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ६.२२ लाख होती. या तुलनेत १९९१-९२ या कालावधीत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.३ टक्क्यांनी कमी होऊन ५.८९ लाख इतकी झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९२ या कालावधीत ४.६६ लाख व्यक्तींची नवीन नोंदणी झाली. डिसेंबर, १९९२ अखेर चालू नोंदवहीत ३३.२० लाख व्यक्ती होत्या. जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या १९९१-९२ मध्ये ६३ हजार होती तर १९९०-९१ मध्ये ती ६४ हजार होती. प्रत्यक्ष नोकरी मिळालेल्या व्यक्तींची संख्या १९९०-९१ मध्ये ३१ हजार होती. ती १९९१-९२ मध्ये ६.५ टक्क्यांनी कमी होऊन २९ हजार झाली. एप्रिल ते डिसेंबर १९९२, या कालावधीत जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या ४३ हजार होती, ती आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीतील जाहीर झालेल्या संख्येपेक्षा १५.७ टक्क्यांनी कमी होती. तथापि, एप्रिल ते डिसेंबर १९९२ या कालावधीत नोकरी मिळालेल्यांची संख्या (२० हजार) ही एप्रिल ते डिसेंबर, १९९१ मध्ये नोकरी मिळालेल्या उमेदवारांच्या संख्येइतकीच होती.

७.२४. ३० जून, १९९२ रोजी सेवायोजन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत नोंदलेल्या व्यक्तींचे त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण खाली तक्ता क्र. ७.३ मध्ये दर्शविले आहे. त्यानुसार चालू नोंदवहीतील त्या दिनांकाला असलेल्या व्यक्तींपैकी ३२ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या (निरक्षर घरून) होत्या. सुमारे ४८ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होत्या. तर, विविध शाखांतील पदवीधर ७.४ टक्के होते. त्यातील बहुतांश पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखातील

Employment Market Information

7.20. Under the Employment Market Information (EMI) Programme, data are collected from all public and private sector establishments employing 25 or more workers in Greater Bombay and 10 or more workers in the rest of the State. The total employment in these establishments increased to 37.35 lakh at the end of March 1992 from 36.87 lakh at the end of 31st March 1991.

7.21. Of the 37.35 lakh total employment at the end of March 1992, covered under EMI programme 23.17 lakh employment was in public sector, which showed an increase of 1.5 per cent over March, 1991. In the total public sector employment the share of Local Bodies was 26 per cent, that of State Government 23 per cent, Central Government 21 per cent, Quasi Central Government 18 per cent and Quasi State Government was 12 per cent.

7.22. The total employment in the organised private sector as covered under the EMI Programme in Maharashtra State at the end of March, 1992 increased to 14.18 lakh from 14.05 lakh at the end of the previous year. Out of the total employment in the organised private sector at the end of March, 1992, 67 per cent was in the Manufacturing sector and 20 per cent in the Community, Social and Personal services.

Employment Exchange Statistics

7.23. The number of persons newly registered in the employment exchanges in the State during the year 1991-92 slightly decreased to 5.89 lakh from 6.22 lakh during 1990-91 showing thereby a decrease of 5.3 per cent. Between April-December 1992, the number of persons newly registered was 4.66 lakh. The number of persons on the live register at the end of December 1992 was 33.20 lakh. The number of vacancies notified in 1991-92 was 63 thousand as compared to 64 thousand in 1990-91. Actual placements effected during 1991-92 was 29 thousand as against 31 thousand in 1990-91, showing thereby a decrease of 6.5 per cent over the previous year. The number of vacancies notified between April-December 1992 was 43 thousand and was lower by 15.7 per cent than that of the corresponding period of the previous year. However, the placements effected (20 thousand) during April-December 1992 remained at the same level as that during April-December 1991.

7.24. The classification of the persons on live register of employment exchanges as on 30th June 1992, by their educational qualifications is shown in the following Table No. 7.3. Nearly 32 per cent of those on the live register on that date were below matriculation including illiterates. About 48 per cent were matriculates and 7.4 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than

होते. चालू नोंदवहीतील पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्क्यापेक्षा कमी (०.७६ टक्के) होते. व बहुतांश सर्व पदव्युत्तर पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्र विज्ञान व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखांतील होते.

Engineering, Technology and Medicine. The proportion of post graduates on live register was less than one per cent (0.76 per cent) of which almost all were from the disciplines other than Engineering, Technology and Medicine.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7.3

पटावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण
Distribution of persons on live register according to educational qualifications

शैक्षणिक पात्रता	जून, १९९२ अखेर पटावर असलेले उमेदवार Candidates on the live register at the end of June, 1992		Levels of education
	संख्या/Number	एकूणाशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(1)
माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर धरून).	10,20,721	31.60	Below matriculation (including illiterate)
माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	15,46,037	47.87	Matriculation
पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले	2,79,465	8.65	Intermediate
अभियांत्रिकी पदविकाधारक	31,861	0.99	Engineering diploma-holder
क्षोद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी कायद्याखाली शिकलेले उमेदवार	86,697	2.69	ITI trained applicants and apprentices-trained under Apprentices Act.
एकूण पदवीधर—	2,40,313	7.44	Total Graduates—
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	8,693	0.27	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	3,213	0.10	(b) Medicine
(क) इतर	2,28,407	7.07	(c) Others
एकूण पदव्युत्तर पदवीधर—	24,635	0.76	Total Post Graduates—
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	43	*	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	262	0.01	(b) Medicine
(क) इतर	24,330	0.75	(c) Others
एकूण	32,29,729	100.00	Total

* टक्केवारी ०.०१ पेक्षा कमी/Percentage is less than 0.01

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

७.२५. या योजनेखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. १९९१-९२ मध्ये प्रशिक्षण दिलेल्या उमेदवारांची संख्या ३,४९६ होती. ही संख्या १९९०-९१ मधील संख्येपेक्षा २६ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९१-९२ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्यांची संख्या २,११३ होती. ती १९९०-९१ मधील १,९१३ या संख्येपेक्षा १४ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९१-९२ मध्ये प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निरनिराळ्या नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या १,०६३ होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी नोकरीत सामावून घेतलेल्यांचे प्रमाण आधीच्या वर्षाच्या ४३ टक्क्यांच्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये ४९ टक्के इतके वाढले.

Employment Promotion Programme

7.25. Under this scheme, educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skill for enabling them to secure employment. In 1991-92, the number of candidates placed under training was 3,496 which was higher by about 26 per cent than that in 1990-91. The number of trainees who completed training in 1991-92 was 2,113 compared to 1,913 in 1990-91, showing an increase of 14 per cent. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 1991-92 was 1,063. The percentage of candidates absorbed to the trained candidates increased to 49 per cent during 1991-92 as compared to 43 per cent in the previous year.

शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण

७.२६. १९९२-९३ मध्ये १६.९ हजार शिकाऊ उमेदवार विविध व्यवसाय शाखांमध्ये प्रशिक्षण घेत आहेत तर १९९१-९२ मध्ये १६.१ हजार शिकाऊ उमेदवारांनी प्रशिक्षण घेतले होते.

सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

७.२७. शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या १८ ते ४० या वयोगटातील सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना त्यांच्या प्रकल्पांच्या खर्चाच्या १० ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त रु. एक लाख मर्यादित बीज भांडवल अर्थ सहाय्य देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली १९९१-९२ या वर्षात ३,२६५ लाभार्थ्यांना ५.६५ कोटी रुपयांचे सहाय्य केले, तर त्या आधीच्या वर्षी ४,१४३ लाभार्थ्यांना ६.८३ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले होते. एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९२ या कालावधीत १,०२८ लाभार्थ्यांना १.६८ कोटी रुपये सहाय्य दिले. या तुलनेत आधीच्या वर्षी याच कालावधीत ९९६ लाभार्थ्यांना १.८६ कोटी रुपये सहाय्य दिले होते.

उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

७.२८. सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगार सुरू करण्यासाठी प्रवृत्त करण्याकरिता प्रशिक्षण देणे असा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. पद्धतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकांचा विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून या कार्यक्रमाखाली १ ते ३ आठवड्यांचा प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम राबविता जातो. या कार्यक्रमांतर्गत १९९०-९१ मध्ये ३,९१३ तरुणांना प्रशिक्षण दिले होते. त्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये ४,५४२ तरुणांना प्रशिक्षण दिले. चालू आर्थिक वर्षात एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९२ या कालावधीत ५९७ तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

औद्योगिक संबंध

७.२९. संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १९९१ मध्ये २१७ होती, ती १९९२ मध्ये २०८ पर्यंत कमी झाली. त्याचप्रमाणे १९९२ मध्ये संप व टाळेबंदीमध्ये गुंतलेल्या कामगारांची संख्या (४७,२००) ही १९९१ मधील संख्येपेक्षा २१ टक्क्यांनी कमी झाली. तथापि मागील वर्षापासून टाळेबंदी असलेल्या तसेच, १९९२ मध्ये संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या श्रमदिनांची ४७ लाख ही संख्या १९९१ मधील ४६ लाख या संख्येपेक्षा २ टक्क्यांनी जास्त होती.

Apprentice Training

7.26. The number of apprentices undergoing training in various trades in 1992-93 was 16.9 thousand compared with 16.1 thousand in the year 1991-92.

Employment Promotion Programme for assisting educated unemployed

7.27. Educated unemployed youths who have passed matriculation or are ITI trained and are in the age group of 18 to 40 are given Seed Money Assistance to the extent of 10.0 to 22.5 per cent of the project cost, subject to a limit of Rs. 1 lakh. Under this programme, in 1991-92, assistance of Rs. 5.65 crore was given to 3,265 beneficiaries as against Rs. 6.83 crore given to 4,143 beneficiaries in the previous year. During April to September, 1992, the assistance of Rs. 1.68 crore was given to 1,028 beneficiaries as compared to the assistance of Rs. 1.86 crore given to 996 beneficiaries in the same period of the earlier year.

Entrepreneurial Training Programme

7.28. The scheme intends to motivate and train the educated unemployed youths to take up self-employment. Under the scheme, one to three weeks training programmes are arranged by Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to develop entrepreneurs through systematic training. Under this scheme during 1991-92, the number of youths trained was higher at 4,542 than that of 3,913 during 1990-91. During the current financial year, between April to September, 1992, the number of youths trained was 597.

Industrial Relations

7.29. The number of work stoppages due to strikes and lockouts decreased from 217 in 1991 to 208 in 1992. Similarly, the number of workers (47,200) involved in lockouts and strikes in 1992 was lower by 21 per cent than that in 1991. However, the number of mandays lost due to work stoppages including continuing work stoppages of earlier years was higher by about 2 per cent only and stood at 47 lakh in 1992 as against 46 lakh in 1991.

८. किमतीचा स्थिति विशेष

8. PRICE SITUATION

भारतातील किमतीचा स्थिति विशेष

Price situation in India

८.१. वर्ष १९९१-९२ मधील भाववाढीचा वेग काहीसा गंभीर स्वरूपाचा होता. १९९२-९३ मध्ये तो थोडासा सौम्य झाला. अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या मासिक निर्देशांकावर आधारित वार्षिक भाववाढीचा दर, जो सप्टेंबर, १९९१ मध्ये १६.३ टक्के या उच्च पातळीवर होता, तो ऑगस्ट, १९९२ मध्ये ९.४ टक्के एवढ्या कमी पातळीवर उतरला. जानेवारी, १९९३ मध्ये वार्षिक भाववाढीचा दर ७.० टक्के होता. यावर्षी भाववाढ नियंत्रित ठेवण्यास (१) चलन पुरवठा व आर्थिक व्यवहाराती गुटीवर कडक नियंत्रण, (२) अनुकूल मान्यमुळे कृषी उत्पादनात झालेली वाढ व (३) जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरेसा पुरवठा या प्रमुख बाबी कारणीभूत होत्या.

8.1 The inflationary pressure on prices which had assumed rather alarming proportion during the year 1991-92 somewhat eased during 1992-93. Based on monthly all-India index numbers of wholesale prices the annual inflation rate which had reached a high level of 16.3 per cent in September, 1991 dipped to a single digit level of 9.4 per cent in August, 1992. The annual rate of inflation was 7.0 per cent for the month of January, 1993. The principal factors that helped to contain inflation this year were (i) strict control of fiscal deficit, and money supply, (ii) increase in agricultural production following a favourable monsoon and (iii) adequate supplies of essential commodities.

अखिल भारतीय घाऊक किमती निर्देशांक

The all-India Wholesale Price Index Numbers

८.२. १९९२-९३ या काळात झालेली भाववाढ मागील वर्षात झालेल्या भाववाढीच्या तुलनेत बरीच कमी आहे. एप्रिल, १९९२ ते जानेवारी, १९९३ या काळातील अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा सरासरी निर्देशांक मागील वर्षातील याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १०.५ टक्क्यांनी जास्त होत. याउलट, एप्रिल, १९९१ ते जानेवारी, १९९२ मधील सरासरी निर्देशांक १९९०-९१ मधील याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १३.९ टक्क्यांनी वाढला होता. एप्रिल, १९९२ ते जानेवारी, १९९३ मधील गटनिहाय सरासरी निर्देशांकातील वाढ "मूलभूत पदार्थ" या गटात ८.३ टक्के, "इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण" या गटात १३.८ टक्के आणि "उत्पादित वस्तू" या गटात ११.३ टक्के इतकी होती.

8.2. The price rise during 1992-93 was subdued as compared to the earlier year. The average all-India Wholesale Price Index (WPI) for the period April, 1992 to January, 1993 registered an increase of 10.5 per cent over that for the corresponding period of the previous year. As against this, the average WPI for the period April, 1991-January, 1992 had increased by 13.9 per cent over that for the corresponding period of 1990-91. The groupwise rise in average WPI (April, 1992-January, 1993) was 8.3 per cent in "Primary Articles", 13.8 per cent in "Fuel, Power, Light and Lubricants" and 11.3 per cent in "Manufacturing Products".

८.३. "मूलभूत पदार्थ" या गटातील "अन्नपदार्थ" या उपगटात १३.६ टक्के एवढी लक्षणीय वाढ झाली. ह्या वाढीस प्रामुख्याने (गत वर्षातील याच कालावधीच्या तुलनेत) "मसाले व मसाल्याचे पदार्थ" मधील २७.७ टक्के वाढ व अन्नधान्यामधील १५.६ टक्के वाढ कारणीभूत आहे.

8.3. In the Primary Articles group the sub-group, "food articles" registered a substantial increase of 13.6 per cent. This was mainly because of 27.7 per cent increase in the subgroups condiments and spices and 15.6 per cent increase in foodgrains.

८.४. "इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण" या गटनिर्देशांकात झालेली १३.८ टक्के वाढ ही प्रामुख्याने खनिज तेल (१२.६ टक्के) आणि विद्युत (११.४ टक्के) या उप गट निर्देशांकात झालेल्या वाढीचा परिणाम आहे. सप्टेंबर, १९९२ मध्ये पेट्रोल व पेट्रोलजन्य पदार्थांच्या किमतीत केंद्र शासनाने तीव्रवाढ केली. प्रामुख्याने "इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण" गट निर्देशांक ऑगस्ट, १९९२ मधील २१४.१ वरून सप्टेंबर, १९९२ मध्ये एकदम २२४.५ पर्यंत वाढला. परिणामतः सदर गट निर्देशांकात ४.९ टक्के वाढ झाली. या गटातील "खनिज तेल" या उप गटातील निर्देशांकात माहे सप्टेंबर, १९९२ मध्ये तीव्र वाढ झाली. या वाढीस नॉफथा (१७.२ टक्के), लव पेट्रोलजन्य गॅस (१५.३ टक्के), वंगण (१२.६ टक्के), पेट्रोल (३.६ टक्के), फर्नेस ऑईल (१२ टक्के), जलद वेग डिझेल तेल (१०.४ टक्के) यांच्या किमतीत झालेली वाढ कारणीभूत आहे.

8.4. The impact on the index of Fuel, Power, Light and Lubricants group showing 13.8 per cent rise was mainly due to rise in the indices of subgroup of Mineral oils (12.6 per cent) and Electricity (11.4 per cent). In September, 1992 the Government announced a steep hike in prices of Petrol and Petroleum Products. Due to this the index for the group "Fuel, Power, Light and Lubricants" shot up to 224.5 in September, 1992 from 214.1 in August, 1992, consequently increasing the group index by 4.9 per cent. Under this group, the subgroup "Mineral Oils" recorded a sharp increase due to rise in prices of Naptha (17.2 per cent), LPG (15.3 per cent), Lubricants (12.6 per cent), Petrol (3.6 per cent), Furnace Oil (12 per cent) High speed diesel oil (10.4 per cent).

८.५. एप्रिल, १९९२ ते जानेवारी, १९९३ या काळातील "उत्पादित वस्तू" या गटाच्या सरासरी निर्देशांकात ११.३ टक्के वाढ होण्यास प्रामुख्याने अन्न उत्पादने (९.४ टक्के), पेये, तंबाखू व तंबाखुजन्य उत्पादने (११.४ टक्के), कापड (६.८ टक्के), तागद आणि कागदाच्या वस्तू (२०.१ टक्के), लाकूड आणि शकडाच्या वस्तू (९६.० टक्के), रसायने व रासायनिक पदार्थ

8.5. The 11.3 per cent rise in average Wholesale Price Index (April, 1992-January, 1993) of "Manufacturing Products" group was mainly due to the impact of rise in index numbers of subgroups viz. Food Products (9.4 per cent), Beverages, Tobacco and Tobacco Products (11.4 per cent), Textiles (6.8 per cent), Paper and Paper products (20.1 per cent),

(१४.५ टक्के), अघातु खनिज पदार्थ (८.४ टक्के), आणि यंत्रे व यांत्रिकी उपकरणे (११.४ टक्के) यांच्यातील वाढ कारणीभूत आहे.

८.६. १९९२-९३ चा चालू आर्थिक वर्षात अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा मासिक निर्देशांक एप्रिल, १९९२ ते ऑक्टोबर, १९९२ मध्ये सानत्याने वाढला. त्यानंतर जानेवारी, १९९३ पर्यंत त्यात सतत घट दिसून आली. मार्च, १९९२ शी तुलना करता जानेवारी, १९९३ चा घाऊक किमती निर्देशांक ५.८ टक्क्यांनी जास्त होता. या उलट मार्च, १९९१ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९२ चा घाऊक किमती निर्देशांक १२.३ टक्क्यांनी जास्त होता. स्थूल गटनिहाय अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक तक्ता क्रमांक ८.१ मध्ये दिलेले आहेत.

Wood and Wood Products (96.0 per cent), Chemicals and Chemical Products (14.5 per cent), Non-metallic mineral products (8.4 per cent) and Machinery and machine tools (11.4 per cent).

8.6. During the current financial year 1992-93, the monthly all-India Wholesale Price Index number continuously increased during April, 1992 to October, 1992 and thereafter declined steadily till January, 1993. The Wholesale Price Index for January, 1993 was higher by 5.8 per cent over that for March, 1992. As against this, the Wholesale Price Index for January, 1992 was higher by 12.3 per cent over that for March, 1991. The broad commodity group-wise all-India Wholesale Price Index Numbers are shown in the following Table No. 8.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.1

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००)
(Base year : 1981-82=100)

वर्ष/महिना	मूलभूत पदार्थ Primary articles	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, Power, light and lubricants	उत्पादित वस्तु Manufactured products	सर्व वस्तु All commodities	Year/Month	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)	
	भार—	32.30	10.66	57.04	100.00	Weight—
१९८६-८७	..	137.1	138.6	129.2	132.7	1986-87
१९८७-८८	..	152.6	143.3	138.5	143.6	1987-88
१९८८-८९	..	160.1	151.2	151.5	154.3	1988-89
१९८९-९०	..	163.6	156.6	168.6	165.7	1989-90
१९९०-९१	..	184.9	175.8	182.8	182.7	1990-91
		(182.6)*	(173.3)*	(181.3)*	(180.9)*	
१९९१-९२	..	218.4	199.0	203.4	207.8	1991-92
		(216.4)*	(196.5)*	(201.8)*	(206.0)*	
१९९२-९३ (अ)	..	(234.4)*	(223.6)*	(224.6)*	(227.6)*	1992-93 (P)
डिसेंबर, १९९१	..	227.5	202.2	207.2	213.2	December, 1991
जानेवारी, १९९२	..	229.1	209.6	208.5	215.3	January 1992
फेब्रुवारी, १९९२	..	229.3	209.6	210.3	216.4	February, 1992
मार्च, १९९२	..	227.0	213.5	213.2	217.7	March, 1992
एप्रिल, १९९२	..	226.8	213.5	216.4	219.4	April, 1992
मे, १९९२	..	228.7	214.1	219.0	221.6	May, 1992
जून, १९९२	..	233.0	214.1	220.9	224.1	June, 1992
जुलै, १९९२	..	237.6	214.1	222.6	226.6	July, 1992
ऑगस्ट, १९९२	..	240.8	214.1	224.7	228.8	August, 1992
सप्टेंबर, १९९२	..	237.9	224.5	227.7	230.7	September, 1992
ऑक्टोबर, १९९२	..	237.1	234.9	229.3	232.4	October, 1992
नोव्हेंबर, १९९२ (अ)	..	235.7	234.9	228.2	231.4	November, 1992 (P)
डिसेंबर, १९९२ (अ)	..	234.3	234.9	228.6	231.1	December, 1992 (P)
जानेवारी, १९९३ (अ)	..	232.0	237.1	228.2	230.3	January, 1993 (P)

(अ) = अस्थायी/(P)—Provisional

*कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल-जानेवारी)।*Bracketed figures indicate 10 months average (April—January)

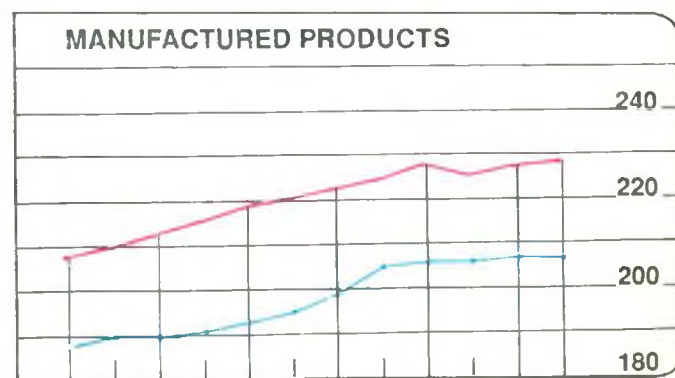
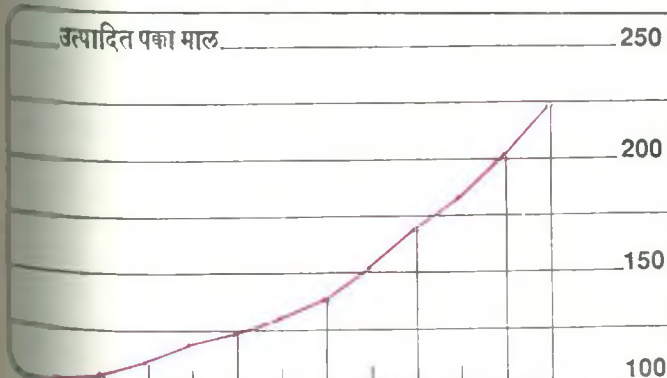
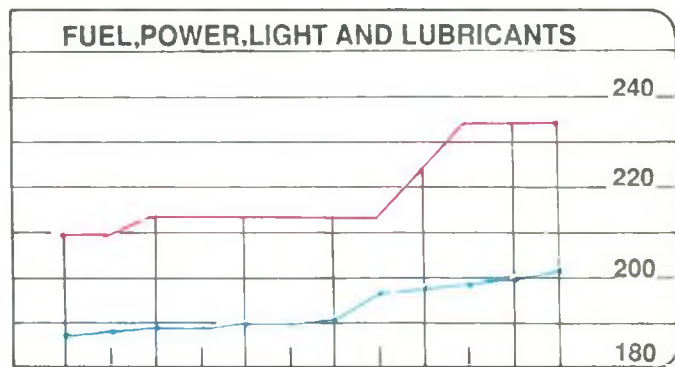
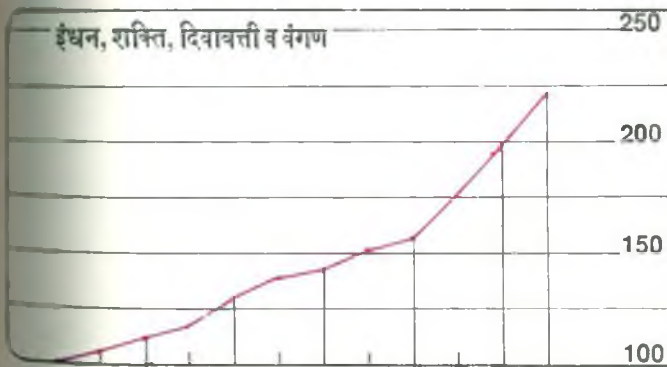
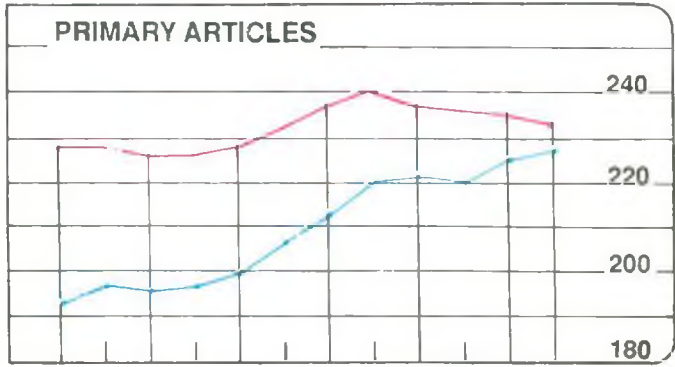
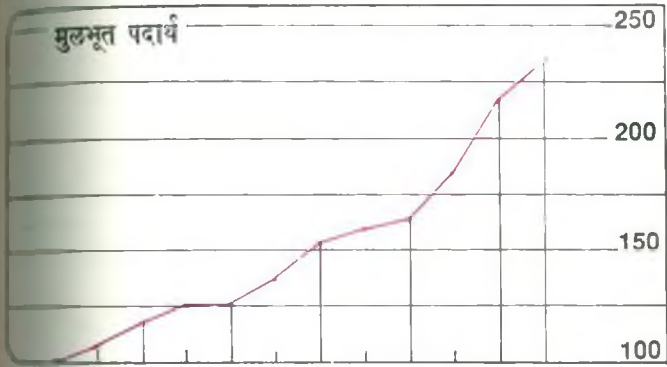
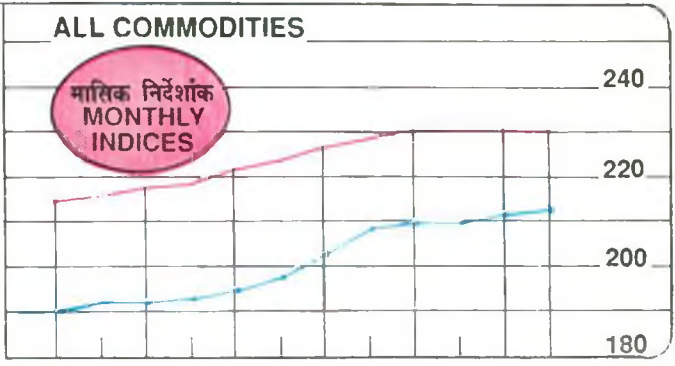
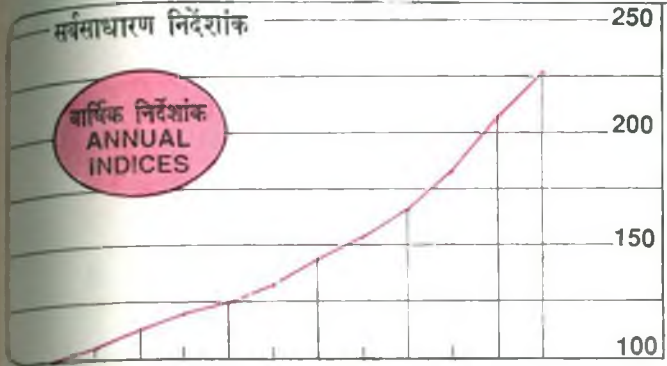
भारतातील घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

आलेख क्रमांक 9
CHART NO.

INDEX NUMBERS OF WHOLESALE PRICES IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1981-82 = 100

1991 — 1992 —

1981-82
1982-83
1983-84
1984-85
1985-86
1986-87
1987-88
1988-89
1989-90
1990-91
1991-92
1992-93

नऊ महिन्यांची सरासरी AVERAGE FOR NINE MONTHS

जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D

अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांक

८.७. औद्योगिक कामगारांसाठीचा अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांक हा ग्राहकांच्या सर्वसाधारण वापरातील वस्तूंच्या भाववाढीची पातळी दर्शविणारा चांगला निर्देशांक आहे. अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या निर्देशांका प्रमाणेच अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकावर आधारित १९९२-९३ मधील भाववाढ १९९१-९२ शी तुलना करता कमी होती. एप्रिल, १९९२ ते डिसेंबर, १९९२ या काळातील अखिल भारतीय ग्राहक किमती सरासरी निर्देशांक १९९१-९२ मधील याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ११.३ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९१-९२ मधील हा निर्देशांक १९९०-९१ मधील तत्सम निर्देशांकापेक्षा १३.५ टक्क्यांनी अधिक होता. चालू आर्थिक वर्षात (१९९२-९३) अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक एप्रिल, १९९२ ते जुलै, १९९२ मध्ये सतत वाढत राहिला त्यानंतर याच नोव्हेंबर, १९९२ पर्यंत त्यात २ अंकानी, नाममात्र वाढ झाली. मार्च, १९९२ शी तुलना करता डिसेंबर, १९९२ चा ग्राहक किमती निर्देशांक ६.१ टक्क्यांनी जास्त होता. गतवर्षातील याच कालावधीतील ही वाढ जवळ जवळ दुप्पट (११.९ टक्के) होती. अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांक देशातील औद्योगिक वृष्ट्या विकसित अशा ७० केंद्रांच्या निर्देशांकांच्या आधारे तयार केला जातो. यापैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्र राज्यातील आहेत. या पाच केंद्रांसाठीचे तसेच राज्य शासनाच्या पाच अतिरिक्त केंद्रांचे ग्राहक किमती निर्देशांक भाग २ मधील तक्ता क्रमांक २८ मध्ये दिले आहेत. औद्योगिक कामगारांसाठीचे अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३२ मध्ये दिले आहेत.

राज्यातील किमतीचा स्थितिविशेष :

८.८. खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशातील किमतीच्या चढ उताराचा राज्यातील किमतीवर परिणाम होणे क्रमप्राप्त आहे. राज्यातील किमतीचा आढावा घेण्यासाठी महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी विभागातील निवडक केंद्रातून जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती व सेवांचे दर अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किमतींच्या आधारे महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण विभागासाठी वेगवेगळे ग्राहक किमतीचा मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८२=१००) तयार केला जातो.

राज्यातील नागरी विभागातील किमतीचा स्थितिविशेष

८.९. महाराष्ट्राच्या नागरी विभागासाठी असलेल्या ग्राहक किमती निर्देशांकाद्वारे निदर्शनास आलेली पहिल्या चार महिन्यातील वाढ ही औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकातील भाववाढीप्रमाणेच आहे. तथापि महाराष्ट्राच्या नागरी ग्राहक किमती निर्देशांकात ऑगस्ट, १९९२ पासून मर्यादित घट झाली, जी अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांकात सादळून आली नाही. १९९२-९३ मध्ये झालेली भाववाढ १९९१-९२ मध्ये झालेल्या भाववाढीच्या तुलनेत बऱ्याच प्रमाणात कमी झाल्याचे दिसते. मार्च, १९९२ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९३, मध्ये ग्राहक किमती निर्देशांकात झालेली ५.७ टक्के वाढ ही मार्च, १९९१ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९२ मध्ये झालेल्या १४.४ टक्के वाढीपेक्षा फारच कमी आहे. एप्रिल, १९९२ ते जानेवारी, १९९३ या काळातील ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक मागील वर्षातील याच काळातील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १२.१ टक्क्यांनी जास्त होता. तर एप्रिल, १९९१ ते जानेवारी, १९९२ मधील ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक १९९०-९१ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा १५.४ टक्क्यांनी अधिक होता. मासिक निर्देशांकावर आधारित भाववाढीच्या वार्षिक वृद्धिदराने असे दिसून येते की, एप्रिल ते मे, १९९२ या काळात भाववाढीचा वार्षिक दर वाढला होता

All-India Consumer Price Index

8.7. The all-India 'Consumer Price Index (CPI)' for industrial workers is a better indicator of the degree of inflation applicable to the items of common consumption. As in the case of WPI the rate of inflation based on CPI was also lower during 1992-93 as compared to 1991-92. The average all-India CPI for the period April, 1992, December, 1992 was higher by 11.3 per cent over that for the corresponding period of 1991-92. The corresponding increase in 1991-92 was 13.5 per cent over that for 1990-91. During the current financial year (1992-93) the all-India CPI continued to rise from April, 1992 to July, 1992 and marginally increased by two points upto November 1992. The CPI for December 1992 was higher by about 6.1 per cent than that for March, 1992. The price rise of the corresponding period of the earlier year was almost double (11.9 per cent). The all-India CPI is based on the CPI for seventy industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz., Bombay, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. The CPI for these five centres and additional five centres of the State Government are shown in Table No. 28 of Part-II. The all-India CPI's for industrial workers are shown in Table No. 32 of Part-II.

Price Situation in the State

8.8. In an open economy, the price situation in the state is bound to be influenced by the price behaviour in the country. For assessing the price situation in the state, the Directorate of Economics and Statistics collects, on a regular basis, the retail prices of essential commodities and cost of services from selected centres in urban and rural areas. On the basis of these prices, monthly consumer price index numbers (with base 1982=100) are worked out separately for urban and rural areas of the state.

Price behaviour in Urban areas of the State

8.9. The price rise for the first four months of the current financial year, as indicated by CPI for urban Maharashtra, was almost similar to that for all-India CPI for industrial workers. Unlike the all-India CPI, however, the CPI for urban Maharashtra has recorded a steady decline since August, 1992. The price rise during 1992-93 appears to be comparatively subdued than that during 1991-92. The rise in the CPI for January, 1993 over that for March, 1992, was 5.7 per cent which was substantially lower than the rise of 14.4 per cent for January, 1992 over that for March, 1991. The average CPI for the period April, 1992 to January, 1993 was higher by 12.1 per cent over that for the corresponding period of previous year, whereas the average CPI for the period April, 1991-January, 1992 was higher by 15.4 per cent over that for the same period of 1990-91. The annual inflation rates on the basis of monthly indices indicate that, the inflation rate was increasing during April-May, 1992 and thereafter it

व त्यानंतर त्यामध्ये उतरता कळ दिसून आला. मे, १९९२ मध्ये भाव-वाढीचा वार्षिक दर सर्वात जास्त म्हणजे १७.४ टक्के होता. त्यानंतर त्यात सातत्याने घट होऊन तो जानेवारी, १९९३ मध्ये ६.६ टक्के झाला. तो जानेवारी, १९९२ मध्ये नोंदवला गेलेल्या दरापेक्षा (१३.५ टक्के) निम्मा होता.

८.१०. मार्च, १९९२ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९३ मधील निर्देशांकात झालेल्या ५.७ टक्के वाढीस चणाडाळ, दूध, कांदे, रेल्वेभाडे व बस भाडे या बाबींच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या नागरी विभागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक तक्ता क्र. ८.२ मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

showed a declining trend. The inflation rate was the highest (17.4 per cent) in May, 1992 and thereafter it continuously declined to 6.6 per cent in January, 1993 which was about one half of the rate recorded in January, 1992 (13.5 per cent).

8.10. The main items responsible for 5.7 per cent rise in the index of January, 1993 over that of March, 1992 are gramdal, milk, onions, railwayfare and bus fare. The groupwise CPI numbers for urban areas of Maharashtra are shown in Table No. 8.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.2

महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra

(पायाभूत वर्ष: १९८२=१००)
(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	पान, सुपारी, तंबाखू Pan, Supari, tobacco	इंधन, वीज व दिवावत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and Footwear	संकीर्ण Miscel- laneous	सर्व वस्तू All commo- dities	Year/Month	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)	
	भार—	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	Weight	
१९८६-८७	..	144	163	136	160	152	147	1986-87
१९८७-८८	..	156	181	140	175	162	159	1987-88
१९८८-८९	..	167	192	151	189	178	172	1988-89
१९८९-९०	..	177	218	158	209	192	183	1989-90
१९९०-९१	..	198	245	185	240	208	204	1990-91
		(195)*	(244)*	(183)*	(238)*	(207)*	(201)*	
१९९१-९२	..	236	274	197	270	229	234	1991-92
		(234)*	(270)*	(197)*	(267)*	(227)*	(232)*	
१९९२-९३	..	(263)*	(314)*	(209)*	(305)*	(256)*	(260)*	1992-93
जानेवारी, १९९२	..	246	278	197	282	239	244	January, 1992
फेब्रुवारी, १९९२	..	246	293	197	284	241	245	February, 1992
मार्च, १९९२	..	247	297	198	286	243	246	March, 1992
एप्रिल, १९९२	..	251	306	198	293	249	251	April, 1992
मे, १९९२	..	260	319	203	297	250	257	May, 1992
जून, १९९२	..	266	320	208	301	251	261	June, 1992
जुलै, १९९२	..	275	324	208	302	255	267	July, 1992
ऑगस्ट, १९९२	..	272	315	209	304	255	265	August, 1992
सप्टेंबर, १९९२	..	267	310	211	305	255	263	September, 1992
ऑक्टोबर, १९९२	..	263	310	213	307	257	261	October, 1992
नोव्हेंबर, १९९२	..	260	309	214	312	259	261	November, 1992
डिसेंबर, १९९२	..	258	311	214	313	260	260	December, 1992
जानेवारी, १९९३	..	255	320	214	315	265	260	January, 1993

*कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शविताने (एप्रिल-जानेवारी)./*Bracketed figures indicate Ten months average (April-January)

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागातील किंमतीचा स्थितिचित्र

८.११. चालू आर्थिक वर्षातील पहिल्या चार महिन्यात महाराष्ट्रातील ग्राहक किंमती निर्देशांकाच्या आधारे निदर्शनास येणारी भाववाढ ही नागरी विभागाच्या तुलनेत ग्रामीण विभागात कमी प्रमाणात होती. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागातील निर्देशांक एप्रिल, १९९२ ते जुलै, १९९२ या कालावधीमध्ये सतत वाढला आणि नंतर तो गतवर्षाच्या विरोधात ऑगस्ट, १९९२ मध्ये स्थिर राहिला व सप्टेंबर, १९९२ पासून कमी झाला. मार्च, १९९२ शी

Price behaviour in Rural Maharashtra

8.11. The price rise as indicated by the CPI during the current financial year was less pronounced for the first four months for rural Maharashtra as compared with urban Maharashtra. The index number for rural Maharashtra continuously increased during April, 1992 to July, 1992, then, unlike the previous year, remained stationary in August, 1992 and thereafter steadily declined

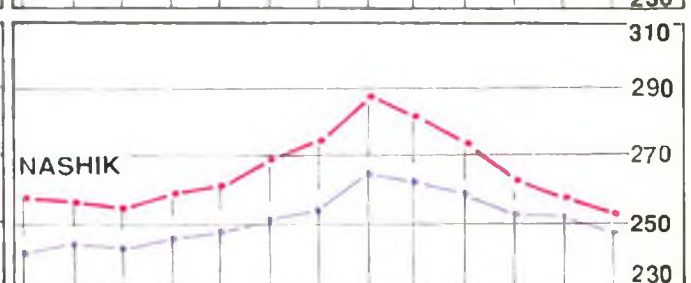
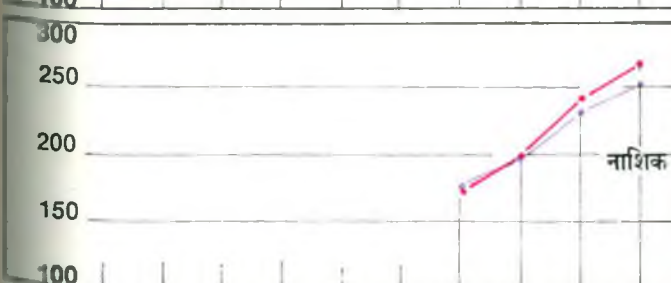
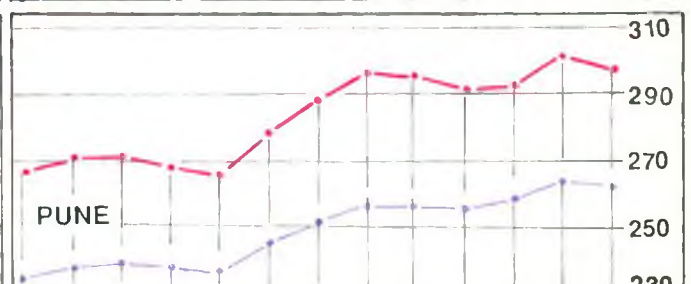
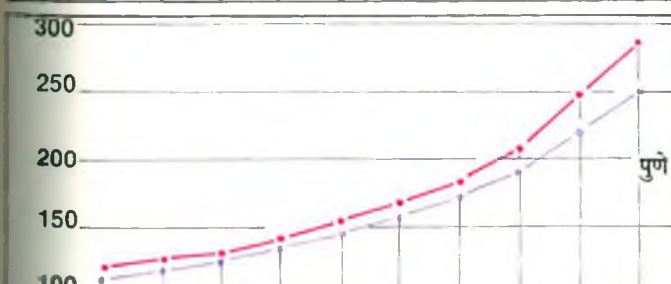
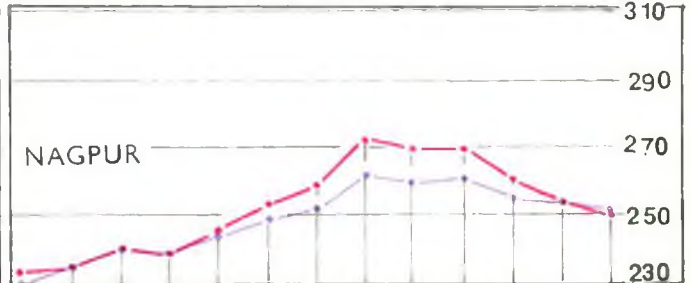
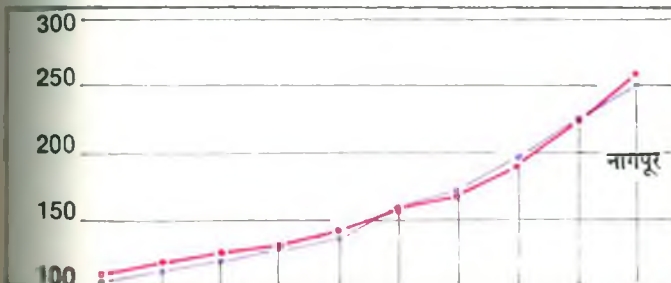
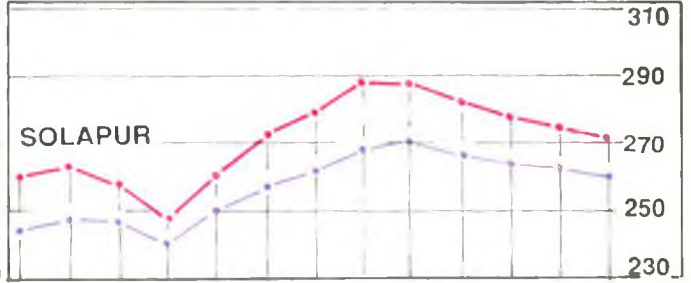
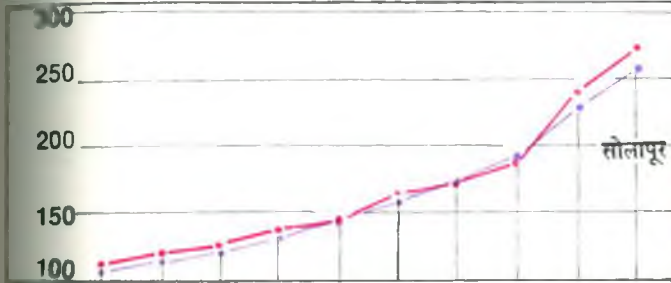
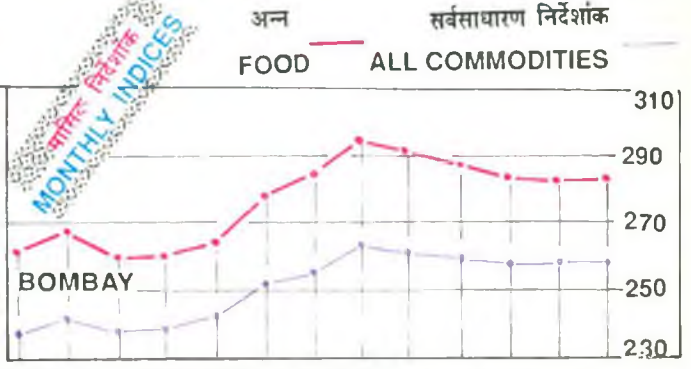
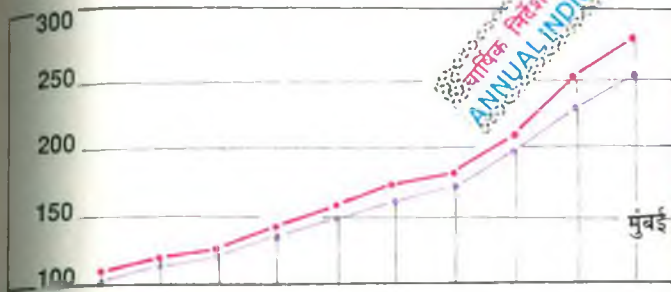
औद्योगिक कामगारोंकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

FOR INDUSTRIAL WORKERS

आलेख क्रमांक 10
CHART NO.

समाप्त वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

1983-84 1984-85 1985-86 1986-87 1987-88 1988-89 1989-90 1990-91 1991-92 1992-93 *

* नऊ महिन्यांची सरासरी AVERAGE FOR NINE MONTHS

डि. जा. फे. मार्. ए. मे. जून. जू. ऑ. स. ऑ. नो. डि.

D J F M A M J J A S O N D

1991 1992 चालू CONTINUED

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.

नाशिक केंद्राचे निर्देशांक ऑक्टोबर १९८८ पासून प्रसारीत करण्यात येत आहेत.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

THE INDEX NUMBERS FOR NASHIK CENTRE IS RELEASED FROM OCTOBER 1988

तुलना करता जानेवारी, १९९३ च्या ग्राहक किमती निर्देशांकात झालेली ३.९ टक्के वाढ ही गत वर्षातील याच कालावधीतील झालेल्या १९.८ टक्के वाढीच्या जवळ जवळ एक पंचमांश आहे. १९९२-९३ मधील पहिल्या १० महिन्यांचा (एप्रिल, १९९२ ते जानेवारी, १९९३) ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक १९९१-९२ मधील याच काळातील निर्देशांकापेक्षा १३.६ टक्क्यांनी जास्त होता. तथापि, १९९१-९२ मधील तत्सम काळातील ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक १९९०-९१ मधील याच काळातील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १९.९ टक्क्यांनी जास्त होता. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील ग्राहक किमतीच्या मासिक निर्देशांकावर आधारित भाव वाढीचा वार्षिक वृद्धीदर मे, १९९२ मध्ये २२.६ टक्के एवढ्या उच्च पातळीपर्यंत पोहोचला होता. त्यानंतर तो सातत्याने कमी होवत माहे ऑक्टोबर, १९९२ मध्ये एक अंकी ९.५ टक्यावर आला आणि जानेवारी, १९९३ मध्ये तो ४.३ टक्क्यांपर्यंत खाली घसरला. महाराष्ट्र राज्यातील ग्रामीण विभागातील ग्राहक किमतीचे गटनिहाय निर्देशांक तक्ता क्र. ८.३ मध्ये दिले आहेत.

upto December, 1992 with marginal increase in January, 1993. The rise of 3.9 per cent in the CPI January, 1993 over CPI for March, 1992 was almost one fifth of 19.8 per cent rise during the corresponding period of the earlier year. The increase in average CPI for the first ten months of 1992-93 (April, 1992-January, 1993) over that for the corresponding period of 1991-92 was 3.6 per cent. However, in the earlier year, the corresponding average CPI in 1991-92 was 19.9 per cent higher than the average index for the same period of 1990-91. The annual inflation rate on the basis of monthly variation in CFI for rural Maharashtra reached a peak level of 22.6 per cent in May, 1992 and thereafter steadily declined to a single digit level of 9.5 per cent in October, 1992 and dipped to 4.3 per cent in January, 1993. The groupwise CPI numbers for rural Maharashtra are shown in Table No. 8.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.3

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	ईंधन बोज व दिवाबत्ती Fuel Power and light	कापड Clothing	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commodities	Year/Month	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)	
	भार—	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00 Weight	
१९८६-८७	..	138	146	131	148	141	1986-87
१९८७-८८	..	149	156	140	161	152	1987-88
१९८८-८९	..	164	175	154	180	168	1988-89
१९८९-९०	..	178	190	175	197	183	1989-90
१९९०-९१	..	191	204	192	222	199	1990-91
१९९१-९२	..	(188)*	(202)*	(190)*	(219)*	(196)*	1990-91
१९९१-९२	..	240	225	210	247	238	1991-92
१९९२-९३	..	(236)*	(224)*	(208)*	(244)*	(235)*	1992-93
१९९२-९३	..	(274)*	(238)*	(234)*	(271)*	(267)*	1992-93
जानेवारी, १९९२	..	261	232	217	253	253	January, 1992
फेब्रुवारी, १९९२	..	259	232	218	257	253	February, 1992
मार्च, १९९२	..	259	234	222	259	254	March, 1992
एप्रिल, १९९२	..	265	234	226	264	259	April, 1992
मे, १९९२	..	274	235	231	267	266	May, 1992
जून, १९९२	..	280	235	232	268	270	June, 1992
जुलै, १९९२	..	287	236	233	269	274	July, 1992
ऑगस्ट, १९९२	..	286	237	233	269	274	August, 1992
सप्टेंबर, १९९२	..	281	240	234	270	271	September, 1992
ऑक्टोबर, १९९२	..	272	241	236	270	266	October, 1992
नोव्हेंबर, १९९२	..	269	241	237	273	265	November, 1992
डिसेंबर, १९९२	..	264	240	239	274	263	December, 1992
जानेवारी, १९९३	..	262	240	241	285	264	January, 1993

*क्रमातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवतात (एप्रिल-जानेवारी)/*Bracketed figures indicate Ten months average (April-January)

८.१२. मार्च, १९९२ शी तुलना करता जानेवारी, १९९३ च्या ग्रामीण विभागाच्या ग्राहक किमती निर्देशांकात झालेल्या ३.९ टक्के वाढीस चणाडाळ, दूध, कांदे, गुळ आणि बसभाडे या बाबींच्या किमतीतील वाढ कारणीभूत आहे.

8.12. The main items responsible for the 3.9 per cent rise in CPI for rural areas in January, 1993 over March, 1992 are gramdal, milk, onions, gur and busfare.

९. नागरी पुरवठा

9. CIVIL SUPPLIES

९.१. गेल्या वर्षाप्रमाणेच १९९२-९३ या वर्षामध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, ज्वारी, साखर, खाद्यतेल आणि घासलेट यांचे वितरण केले गेले.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

९.२. राज्यातील अधिकृत शिधावाटप दुकानांची संख्या डिसेंबर, १९९१ ला ३५,४३७ होती. त्यामध्ये डिसेंबर, १९९२ अखेर ९.४ टक्यांनी वाढ होऊन ती ३८,७७६ एवढी झाली. १९९२-९३ मध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत, उपलब्धतेच्या आधीन राहून, दरमहा प्रति प्रौढास (२ युनिट्स) १० किलो परंतु एका कुटुंबास जास्तीत जास्त ३० किलो असे धान्य वाटपाचे परिमाण निश्चित करण्यात आले. प्रति कुटुंबास प्रति माह ३० किलोची मर्यादा जून, १९९२ पासून लागू करण्यात आली.

९.३. शासनाने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आणि अवर्षणप्रवण क्षेत्र प्रकल्प यांच्या क्षेत्रात सार्वजनिक वितरण व्यवस्था मजबूत करण्याच्या दृष्टीने एक विशेष कृती कार्यक्रम आखला आहे. या विशेष कृती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील ११५ तालुक्यात करण्यात येत आहे. विशेष कृती कार्यक्रमांतर्गत या क्षेत्रात ३१ डिसेंबर, १९९२ पर्यंत सुमारे २८०० रास्त भाव दुकाने उघडण्यात आली आहेत. तसेच रास्त भाव दुकानदागच्या सोयीसाठी व सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरीत करण्यात येत असलेल्या वस्तूंचा अनधिकृत वापर टाळण्याच्या दृष्टीने शासनातर्फे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प व अवर्षणप्रवण क्षेत्र प्रकल्प क्षेत्रातील यांच्या अंतर्गत भागात १०० गोदामे उघडण्यात आली.

९.४. दुर्गम आदिवासी भागात २०० च्या आसपास लोकसंख्या असलेल्या गावात स्वतंत्र रास्त भाव दुकान सुरू करण्याचा महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतलेला असून त्यानुसार अशा क्षेत्रात ३१ डिसेंबर, १९९२ पर्यंत ६७० नवीन रास्त भाव दुकाने सुरू करण्यात आली आहेत. आदिवासी क्षेत्रात रास्त भाव दुकाने मंजूर करताना सुशिक्षित आदिवासी व्यक्तींना अग्रक्रम देण्यात येतो. विशेष कृती कार्यक्रमांतर्गत अंदाजे २००० आदिवासी व्यक्तींना रास्त भाव दुकाने मंजूर करण्यात आलेली आहेत. आदिवासी लोकांना रास्त भाव दुकाने चालविणे शक्य व्हावे यासाठी ३१ डिसेंबर, १९९२ पर्यंत सुमारे १००० आदिवासींना रु. ७० लक्ष इतकी आर्थिक मदत देण्यात आली आहे. ही रक्कम आदिवासी विकास विभागाच्या न्यूक्लीअस वजेट योजने अंतर्गत मंजूर करण्यात आली आहे. या आर्थिक मदतीत ५० टक्के अनुदान आणि ५० टक्के विनव्याजी कर्जाचा अंतर्भाव आहे. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत असलेल्या गहू, तांदूळ, साखर इत्यादी नियमित वस्तूखेरीज विशेषकृती कार्यक्रम क्षेत्रात पामोलेन तेल, चहापावडर, आयोडीनयुक्त मीठ (फक्त आदिवासी क्षेत्रात), आंबोळीचा साबण, कपडे धुण्याचा साबण व तुरडाळ या वस्तू वितरीत करण्यात येत आहेत.

९.५. राज्यातील आदिवासी क्षेत्रातील लोकांची क्रयशक्ती फार कमी असल्यामुळे ते सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत पुरविण्यात येणाऱ्या विविध जीवनावश्यक वस्तू खरेदी करू शकत नाहीत. हे लक्षात घेऊन शासनाने राज्यातील आदिवासी क्षेत्राकरिता "विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना" ही विशेष योजना मंजूर केली आहे. ही योजना राज्यातील १४ जिल्ह्यातील

9.1. As in the earlier year, rice, wheat, jowar, sugar, edible oil and kerosene continued to be distributed during the year 1992-93 through the Public Distribution System in the State.

Public Distribution System (PDS)

9.2. The number of authorised ration shops increased by 9.4 per cent from 35,437 at the end of December, 1991 to 38,776 at the end of December, 1992. The quantum of foodgrains for distribution through the Public Distribution System (PDS) during 1992-93 was fixed, subject to availability, at 10 kg. per adult (2 units) per month with a ceiling limit of 30 Kg. per family. This ceiling limit of 30 kg. per family per month has been in force since June, 1992.

9.3. With a view to strengthening the PDS in the Integrated Tribal Development Project (ITDP) and the Drought Prone Area Project (DPAP) areas, the Government of Maharashtra has prepared a Special Action Plan. This Special Action Plan is being implemented in 115 talukas of the State. Till 31st December, 1992, nearly 2,800 fair price shops have been opened in the Special Action Plan Area. Similarly, keeping in view the convenience of the fair price shopkeepers and with a view to preventing unauthorised diversions of PDS commodities, the Government has opened 100 new godowns in the interior areas of the ITDP and DPAP blocks.

9.4. The State Government has taken an important policy decision to open an independent fair price shop for a village having a population of around 200 in the inaccessible tribal areas of the State. Accordingly, 670 new fair price shops have been opened in these areas upto 31st December, 1992. While sanctioning fair price shops in tribal areas, top priority is given to the educated tribals. Under the Special Action Plan, fair price shops have been sanctioned to 2000 tribals. In order to enable the tribals to run the fair price shops, financial assistance of Rs. 70 lakhs has been given to nearly 1000 tribals till 31st December, 1992. This amount has been sanctioned under the nucleus budget scheme operated by the Tribal Development Department. The financial assistance consists of 50 per cent subsidy and 50 per cent interest free loan. In addition to the regular PDS commodities such as wheat, rice, sugar, etc. special commodities like palmolein oil, tea powder, iodised salt (in tribal areas only), toilet soap, washing soap and tur dal are being distributed in the areas covered under the Special Action Plan.

9.5. The purchasing power of the people in tribal areas is very poor and hence they cannot purchase various commodities being supplied under the PDS. Keeping this aspect in mind, the Government has sanctioned a special scheme known as "Special Subsidised Public Distribution Scheme" for the tribal areas in the

६८ तालुक्यांत १ नोव्हेंबर, १९९२ पासून कार्यान्वित केली आहे. या योजनेमुळे राज्य शासनावर दरवर्षी रु. ७० कोटी इतका आर्थिक भार पडणार आहे. या विशेष अनुदानित योजनेअंतर्गत खालील वस्तूंचे वितरण त्या वस्तूंच्या समोर दर्शविलेल्या परिभाषानुसार व किंमतीनुसार करण्यात येत आहे.

अनु-क्रमांक	शिधा/वस्तू	प्रतिकार्ड दर-महा वितरण परिमाण (किलोमध्ये)	किरकोळ विक्री किंमत प्रति किलो (रु.)
(१)	(२)	(३)	(४)
१	गहू	२.२५
२	तांदूळ	.. २०	४.२५
३	ज्वारी	१.५०
४	तूरडाळ	.. २	१२.००
५	पामोलिन तेल	.. १	२५.००
६	आयोडीनयुक्त मीठ	.. १	१.००
७	चहा	.. २५० ग्रॅम (प्रति २५० ग्रॅम)	१२.००
८	स्नानाचा साबण	.. २ वड्या	२.५० (प्रति वडी)
९	धुण्याचा साबण	.. २ वड्या	१.७५ (प्रति वडी)

९.६. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरीत करण्यात येत असलेल्या वस्तू नियमितपणे उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी आदिवासी व दुर्गम भागात शासनाने नवीन रास्त भाव दुकाने सुरू करण्याबरोबरच ह्या भागात फिरती रास्त भाव दुकाने उघडण्याची योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत शासनातर्फे १९९१-९२ मध्ये सहा व १९९२-९३ मध्ये १८ फिरती रास्त भाव दुकाने सुरू करण्यात आली आहेत आणि त्याकरिता केंद्र शासनाने १९९२-९३ मध्ये आणखी १५ वाहने खरेदी करण्यास मंजूरी दिली आहे. ही फिरती रास्त भाव दुकाने सध्या चंद्रपूर, गडचिरोली, अमरावती, यवतमाळ, नांदेड, नाशिक, धुळे व ठाणे या जिल्ह्यात कार्यान्वित आहेत.

९.७. राज्य शासनाने आदिवासी क्षेत्रासाठी "द्वार वितरण व्यवस्था" ही टप्प्या-टप्प्याने सुरू करण्याचेही ठरविले आहे. या योजनेअंतर्गत शासनातर्फे गोदामापासून वस्तू रास्त भाव दुकानांपर्यंत शासकीय खर्चाने पोहचविण्यात येतील. १९९२-९३ मध्ये खरेदी केलेल्या १५ वाहनांचा उपयोग द्वार वितरण व्यवस्थेसाठी करण्यात येईल.

९.८. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरीत केल्या जाणाऱ्या तांदूळ व गहू यांच्या किमतीत केंद्र शासनाने वाढ केल्यामुळे राज्य शासनानेही सदर वस्तूंच्या किमतीत १ फेब्रुवारी, १९९३ पासून खालीलप्रमाणे वाढ केली आहे.

State. This scheme is being implemented with effect from 1st November, 1992 in 68 talukas of 14 districts in the State. Implementation of this scheme involves financial burden of Rs. 70 crores per annum. Under this special subsidised scheme, the following commodities are being distributed at the rates and as per the quantum shown against them.

Serial No.	Commodity	Quantum per card per month (in kg.)	Retail selling rate per kg. (Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)
1	Wheat	..	2.25
2	Rice	.. 20	4.25
3	Jowar	..	1.50
4	Turdal	.. 2	12.00
5	Palmolein Oil	.. 1	25.00
6	Iodised Salt	.. 1	1.00
7	Tea Powder	.. 250 gm.	12.00 (per 250 gm.)
8	Toilet Soap	.. 2 Cakes	2.50 (per Cake.)
9	Washing Soap	.. 2 Cakes	1.75 (per Cake.)

9.6. With a view to ensuring availability of PDS commodities regularly, the Government has introduced the mobile fair price shops in the tribal and inaccessible areas in addition to opening of new fair price shops in these areas of the State. Under the scheme of Mobile Fair Price Shops, the Government has introduced six mobile fair price shops in the year 1991-92 and 18 in the year 1992-93 for which 15 additional vehicles have been sanctioned by the Government of India during 1992-93. These mobile fair price shops are in operation in Chandrapur, Gadchiroli, Amravati, Yavatmal, Nanded, Nashik, Dhule and Thane districts.

9.7. The State Government has also decided to introduce "Door Step Delivery System" in a phased manner in the tribal areas of the State. Under this scheme, the transportation of commodities from godowns to fair price shops will be carried out by the Government at Government cost. Fifteen vehicles purchased during 1992-93 will be used for Door Step Delivery System.

9.8. Consequent upon the revision of issue prices of rice and wheat by the Government of India, the State Government increased the issue prices of the same with effect from 1st February, 1993 as under.

वस्तु/प्रत	किंमती (प्रति किलो रुपयांत)	
	१ फेब्रुवारी १९९३ पूर्वी	१ फेब्रुवारी १९९३ पासून
(१)	(२)	(३)
(अ) विशेष अनुदानित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रा- करिता (आयटीडीपी)—		
(१) तांदूळ :		
अत्युत्तम } ..		
उत्तम } ..	४.००	४.२५
साधारण } ..		
(२) गहू ..	२.००	२.२५
(३) सर्वसाधारण प्रतीची ज्वारी	}	१.५०
सर्वसाधारण प्रतीची बाजरी		
काळी/रंगहीन ज्वारी (पीएफए स्टॅन्डर्ड)		
(ब) पुनर्जित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अवर्षण प्रवण प्रकल्प क्षेत्रात (डीपीएपी)		
(१) तांदूळ :		
अत्युत्तम ..	४.३०	४.९०
उत्तम ..	४.९०	४.७०
साधारण ..	३.५०	४.९०
(२) गहू ..	२.५५	३.०५
(३) सर्वसाधारण प्रतीची ज्वारी	}	१.७०
सर्वसाधारण प्रतीची बाजरी		
काळी/रंगहीन ज्वारी (पीएफए स्टॅन्डर्ड)		
(क) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत क्षेत्रात—		
(१) तांदूळ :		
अत्युत्तम ..	५.५०	६.००
उत्तम ..	५.२५	५.७५
साधारण ..	४.५०	५.००
(२) गहू ..	३.२५	४.२५
(३) सर्वसाधारण प्रतीची ज्वारी	}	२.७५
सर्वसाधारण प्रतीची बाजरी		
काळी/रंगहीन ज्वारी (पीएफए स्टॅन्डर्ड)		

टीप.—एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात दिनांक १ नोव्हेंबर, १९९२ पूर्वी अत्युत्तम, उत्तम व साधारण प्रतीच्या तांदूळाच्या किंमती अनुक्रमे रु. ४.३०, रु. ४.९० व रु. ३.५० अशा हात्या व गव्हाची किंमत रु. २.५५ इतकी होती.

Commodity/Variety	Price Per Kg. (Rs.)	
	Before 1st February 1993	From 1st February 1993
(1)	(2)	(3)
(A) Specially Subsidised Integrated Tribal Development Project (ITDP) Area—		
(i) Rice		
Superfine } ..		
Fine .. } ..	4.00	4.25
Common } ..		
(ii) Wheat ..	2.00	2.25
(iii) FAQ Jowar	}	1.50
FAQ Bajra		
Black/Discoloured jowar of PFA standards.		
(B) Areas covered under Drought Prone Area Projects (DPAP) under revamped PDS—		
(i) Rice		
Superfine ..	4.30	4.90
Fine ..	4.10	4.70
Common ..	3.50	4.10
(ii) Wheat ..	2.55	3.05
(iii) FAQ Jowar	}	1.70
FAQ Bajra		
Black/Discoloured jowar of PFA standards.		
(C) Areas Covered Under PDS—		
(i) Rice		
Superfine ..	5.50	6.00
Fine ..	5.25	5.75
Common ..	4.50	5.00
(ii) Wheat ..	3.25	4.25
(iii) FAQ Jowar	}	2.75
FAQ Bajra		
Black/Discoloured jowar of PFA standards.		

Note.—For Integrated Tribal Development Areas, prior to 1st November, 1992, prices of superfine, fine and common varieties of rice were Rs. 4.30, Rs. 4.10 and Rs. 3.50 per kg. respectively and the price of wheat was Rs. 2.55 per kg.

९.९. राज्यातील रास्त भाव दुकानांनी १९९२ ह्या कॅलेंडर वर्षात केलेली तांदळाची उचल ७.५० लाख टन होती, तर प्राचीच्या वर्षी ती ६.६२ लाख टन होती. गव्हाची उचल १९९२ मध्ये ११.५७ लाख टन होती, तर आधीच्या वर्षी ती १२.७८ लाख टन होती. १९९१ या संपूर्ण वर्षात राज्यातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात ५३,७१८ टन तांदूळ व ७७,७१९ टन गव्हाची उचल झाली, तर १९९२ या वर्षात ऑक्टोबर, १९९२ अखेर पर्यंत ह्या क्षेत्रात सुमारे ५३,००० टन तांदूळ व ८२,००० टन गव्हाची उचल झाली.

९.१०. केंद्र शासनाने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेद्वारे वितरीत करण्यासाठी राज्य शासनास पूर्वीप्रमाणेच भारतीय अन्न महामंडळातर्फे तांदूळ व गहू यांचा पुरवठा केला. राज्यास १९९२ मध्ये ७.८० लाख टन तांदळाचा पुरवठा झाला. १९९१ मध्ये तांदळाचा पुरवठा ५.७० लाख टन होता. गव्हाचा पुरवठा १९९२ मध्ये १२.१५ लाख टन झाला. १९९१ मध्ये तो १३.९० लाख टन होता.

९.११. राज्य शासनाने पूर्वीप्रमाणेच १९९२-९३ मध्येही राज्य पणन महामंडळ व आदिवासी विकास महामंडळ या संस्थांमार्फत आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, ज्वारी व बाजरी खरेदी करण्याची व्यवस्था केली आहे. १९९२-९३ च्या हंगामासाठी अत्युत्तम, उत्तम व सर्वसाधारण प्रतीच्या भातासाठी आधारभूत किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे रुपये २९०, रु. २८० व रु. २७० अशा होत्या. गेल्या वर्षी ह्याच किंमती अनुक्रमे रु. २५०, रु. २४० व रु. २३० अशा होत्या. सर्वसाधारण (एफ.ए.क्यु.) दर्जाच्या ज्वारी/बाजरीची १९९२-९३ या हंगामासाठी आधारभूत किंमत प्रति क्विंटल रुपये २४० एवढी होती, तर गेल्या हंगामात सदर किंमत प्रति क्विंटल रु. २०५ एवढी होती.

९.१२. ऑक्टोबर, १९९२ मध्ये राज्याच्या काही भागात अवेळी झालेल्या पावसामुळे ज्वारी काळी/रंगहीन झाली. पावसाने काळी/रंगहीन झालेली ज्वारी शेतकऱ्यांना कमी भावाने विक्री लागू नये म्हणून अन्न भेसळ प्रतिबंधक कायद्यातील तरतुदी विचारात घेऊन, मानवी खाद्य म्हणून वापरास योग्य असलेली काळी/रंगहीन ज्वारी रु. २१५ प्रति क्विंटल या भावाने खरेदी करण्याचा शासनाने निर्णय घेतला आहे.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

९.१३. केंद्र शासनाने राज्याच्या नियंत्रित साखरेच्या मासिक २९,९३८ टन नियतनामध्ये ऑगस्ट, १९९१ पासून ५ टक्यांनी (म्हणजेच १४९७ टन) वाढ केली आहे. त्यानुसार सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत रास्त भाव अधिकृत शिधावाटप दुकानामार्फत वितरण करण्यासाठी केंद्र शासनाकडून दरमहा एकूण ३१,४३५ टन नियंत्रित साखरेचे मासिक नियतन प्राप्त होते. सदर साखरेचे शिधापत्रिकाधारकांना दरमहा दर माणशी ४२५ ग्रॅम या एकाच परिमाणात राज्यभर वितरण करण्यात येते. केंद्र शासनाने दिनांक १७ फेब्रुवारी १९९३ पासून नियंत्रित साखरेच्या किरकोळ विक्रीच्या दरात प्रति किलो रु. ६.९० वरून रु. ८.३० इतकी वाढ केली आहे.

९.१४. केंद्र शासनाने साखरेच्या नियमित मासिक नियतनाव्यतिरिक्त सणासुदीसाठी राज्याला ९,०१४ टन इतके अतिरिक्त नियतन निश्चित केले आहे. यापैकी ४,०१४ टन नियंत्रित साखरेचे

9.9. Offtake of rice by fair price shops in the State during the calendar year 1992 was 7.50 lakh tonnes as against 6.62 lakh tonnes during the previous year. In the case of wheat it was 11.57 lakh tonnes in the year 1992, as against 12.78 lakh tonnes in the year 1991. During the calendar year 1991, the offtake of rice and wheat in ITDP areas of the State was 53,718 tonnes and 77,719 tonnes respectively. During the year 1992 (upto October, 1992) the offtake of rice and wheat in these areas was about 53,000 tonnes and 82,000 tonnes respectively.

9.10. The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India for distribution under the PDS. The quantity of rice allotted to the State in 1992 was 7.80 lakh tonnes as against 5.70 lakh tonnes in 1991. In the case of wheat, allotment was of the order of 12.15 lakh tonnes in 1992 as against 13.90 lakh tonnes in 1991.

9.11. As in the past, in 1992-93 also the State Government has made arrangements to purchase paddy, jowar and bajra under price support scheme through the State Marketing Federation and the Tribal Development Corporation. The support prices fixed for superfine, fine and common varieties of paddy for 1992-93 season were Rs. 290, Rs. 280 and Rs. 270 per quintal respectively as against the corresponding prices of Rs. 250, Rs. 240 and Rs. 230 for the previous season. The support price for Fair Average Quality (FAQ) jowar and bajra for 1992-93 season is Rs. 240 per quintal as against Rs. 205 per quintal for the previous season.

9.12. Due to untimely rains in some parts of Maharashtra State during October, 1992 harvested/standing crop of jowar has been affected and got discoloured/blackened. In order to help the farmers in averting the distress sales, the Government has decided to purchase stocks of blackened/discoloured jowar fit for human consumption at the rate of Rs. 215 per quintal, after taking into account the provisions of Prevention of Food Adulteration Act.

Controlled (Levy) Sugar

9.13. The Government of India has increased the monthly levy sugar quota of 29,938 tonnes by 5 per cent (i.e. 1497 tonnes) to the State from August, 1991 onwards. Thus, the Government of India has allocated 31,435 tonnes of monthly levy sugar quota for distribution through Fair Price/Authorised Ration Shops under the Public Distribution System. This sugar has been distributed to the cardholders at the uniform rate of 425 grams per head per month in the State. The Government of India has increased the retail rate from Rs. 6.90 to Rs. 8.30 per kg. for levy sugar with effect from 17th February, 1993.

9.14. Apart from the regular monthly quota of levy sugar, the Government of India has fixed an additional quota of 9,014 tonnes for festivals. Out of this, an

नियतन ऑगस्ट, १९९२ मध्ये केंद्र शासनाकडून प्राप्त झाले आणि ते त्या महिन्यात दर माणशी ५० ग्रॅम या वाढीव परिमाणात म्हणजेच दर माणशी ४७५ ग्रॅम या परिमाणात शिधापत्रिका धारकांना वाटप करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. सणासुदीसाठीच्या नियतनातील उर्वरीत ५,००० टन निर्यातित साखरेचे नियतन आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर संघाच्या सभासद साखर कारखान्यांनी लेव्ही दराने उपलब्ध करून दिलेली १०,००० टन खुल्या विक्रीची साखर यांचे एकत्रित प्रति कार्ड १ किलो, रु. ६.९० प्रति किलो या दराने ऑक्टोबर, १९९२ या महिन्यात शिधापत्रिकाधारकांना त्यांच्या नेहमीच्या मासिक परिणामाव्यतिरिक्त वितरण करण्यात आले.

खाद्यतेल

९.१५. ऑक्टोबर, १९९२ ला संपणाऱ्या "तेल वर्षात" केंद्र शासनाकडून राज्यास सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखाली वितरित करण्यासाठी १२,००० टन खाद्यतेलाचा पुरवठा झाला. मागील वर्षी २२,६०० टन इतका पुरवठा झाला होता. याशिवाय केंद्र शासनाने ८,००० टन खाद्यतेलाची परदेशातून थेट आयात करण्यासाठी दिलेल्या परवानगीनुसार राज्याने ही आयात मलेशियाकडून केली. सदर खाद्यतेल दरमहा प्रति शिधापत्रिका १ किलो या प्रमाणात वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले.

घासलेट

९.१६. केंद्र शासनाने १९९२ मध्ये राज्यास १९.०५ लाख किलो लिटर घासलेट पुरविले, तर १९९१ मध्ये १९.०३ लाख किलो लिटर घासलेट पुरविण्यात आले होते. दिनांक १ जानेवारी, १९९२ पासून मुंबई शिधावाटप क्षेत्रासाठी घासलेटचा किरकोळ दर प्रति लिटर रु. २.४४, तर इतर जिल्ह्यांसाठी तो प्रति लिटर रु. २.३८ ते ३.१९ या दरम्यान निश्चित करण्यात आला. राज्यात घासलेट पुरविण्यासाठी केंद्र शासनाने वर्षाची (१) उन्हाळा, (२) पावसाळा व (३) हिवाळा अशी तीन हंगामात विभागणी केली आहे. त्यानुसार राज्याला दरमहा उन्हाळ्यात १.४८ लाख किलो लिटर, पावसाळ्यात १.५७ लाख किलो लिटर व हिवाळ्यात १.७१ लाख किलो लिटर एवढा पुरवठा प्राप्त झाला.

शासकीय व सहकारी दुग्ध शाळेमार्फत दुग्ध संकलन

९.१७. सन १९९२-९३ मध्ये दुग्ध प्रक्रिया संयंत्रांची संख्या मागील वर्षाएवढीच म्हणजे ३८ इतकी कायम राहिली. मात्र या संयंत्रांची १९९१-९२ मधील प्रक्रिया करण्याची एकत्रित क्षमता जी प्रतिदिन ४४.८० लाख लिटर इतकी होती, त्यात १९९२-९३ मध्ये वाढ होऊन ती प्रतिदिन ४६.०५ लाख लिटर इतकी झाली. या प्रक्रिया संयंत्राशिवाय राज्यात ८४ शासकीय व ३० सहकारी दुग्ध प्रशोधन केंद्रे १९९२-९३ मध्ये कार्यरत होती. त्यांची एकत्रित क्षमता (१९९२-९३ मध्ये) प्रतिदिन १६.४३ लाख लिटर होती.

९.१८. बृहन्मुंबई वगळून राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्ध शाळांचे एकत्रित प्रतिदिन दुग्धसंकलन १९९२-९३ (एप्रिल, १९९२ ते डिसेंबर, १९९२) मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत थोडेसे वाढून ते २५.३६ लाख लिटर झाले. मागील वर्षी (एप्रिल, १९९१ ते डिसेंबर, १९९१) ते २४.३५ लाख लिटर इतके होते. डिसेंबर,

allotment of 4,014 tonnes of levy sugar was received from the Government of India in the month of August, 1992 and was made available for distribution to the cardholders in that month at an increased rate of 50 gms. per head i.e. at the rate of 475 gms. per head. The remaining quantity of 5,000 tonnes of festival quota plus 10,000 tonnes of free sale sugar quota made available by the constituent sugar factories of the Maharashtra Rajya Sahakari Sakhar Sangh Ltd., Bombay, has been distributed at the levy rate of Rs. 6.90 per kg. to the cardholders at the rate of one kg. per card in the month of October, 1992 over and above their normal monthly quantum of levy sugar.

Edible Oil

9.15. For the 'Oil Year' ending October, 1992, the State received 12,000 tonnes of edible oil from the Government of India for distribution through PDS as against 22,600 tonnes received in the earlier year. The Government of India allowed this State to import 8,000 tonnes of Palmolein oil directly from foreign countries and accordingly the State Government has imported the same from Malaysia. This edible oil was made available for distribution through PDS at the monthly quantum of one kg. per card.

Kerosene

9.16. The Government of India supplied 19.05 lakh kilo litres of kerosene in 1992 to the State as against 19.03 lakh kilo litres in 1991. With effect from 1st January, 1992, the retail price of kerosene in Bombay Rationing Area has been fixed at Rs. 2.44 per litre and between Rs. 2.38 to Rs. 3.19 per litre in other districts. For allocation of kerosene to the State, the Government of India has divided a year into three blocks viz. (i) summer, (ii) monsoon and (iii) winter. Accordingly, monthly quota received by the State was 1.48 lakh kilo litres in summer, 1.57 lakh kilo litres in monsoon and 1.71 lakh kilo litres in winter.

Milk Collection Through Government And Co-operative Dairies

9.17. During 1991-92, the number of milk processing plants in the State remained constant at 38 as in the earlier year. Aggregate processing capacity of these plants, during 1992-93, however, increased to 46.05 lakh litres per day from 44.80 lakh litres per day in 1991-92. In addition to these plants, 84 Government and 30 Co-operative milk chilling centres were in operation in the State in 1992-93 and the aggregate capacity of these centres (in 1992-93) was 16.43 lakh litres per day.

9.18. The average daily collection of milk of Government and Co-operative dairies together in the State (excluding Greater Bombay) marginally increased to 25.36 lakh litres during 1992-93 (April, 1992 to December, 1992) from 24.35 lakh litres in the earlier

१९९२ मध्ये प्रतिदिन सरासरी संकलन २७.०३ लाख लिटर होते. हे संकलन डिसेंबर, १९९१ मधील संकलनाच्या तुलनेत ३.६० लाख लिटरने जास्त होते.

९.१९. बृहन्मुंबई दुग्ध योजनेअंतर्गत एप्रिल, १९९२ ते डिसेंबर, १९९२ या काळात प्रतिदिन सरासरी ६.४६ लाख लिटर दुग्धाचे वितरण करण्यात आले व ते मागील वर्षाच्या याच कालावधीतील वितरणपेक्षा (६.६८ लाख लिटर) काहीसे कमी होते. बृहन्मुंबई दुग्ध योजनेअंतर्गत डिसेंबर, १९९२ मध्ये दुग्धाचे सरासरी प्रतिदिन वितरण ६.१८ लाख लिटर होते तर डिसेंबर, १९९१ मध्ये ते ६.९३ लाख लिटर इतके होते.

year (April, 1991 to December, 1991). The average daily collection for the month of December, 1992 was 27.03 lakh litres and was higher by 3.60 lakh litres than that for the corresponding month of the earlier year.

9.19. The average quantity of milk distributed per day under the Greater Bombay Milk Scheme (GBMS) during April-December, 1992 was 6.46 lakh litres which was slightly lower than that in the corresponding period of the earlier year (6.68 lakh litres). The average milk distributed per day in the month of December, 1992 by GBMS was 6.18 lakh litres as against 6.93 lakh litres in December, 1991.

१०. सामाजिक सुविधा

शिक्षण

१०.१. १९९१ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार राज्यातील ७ वर्षे व त्याहून अधिक वय असणाऱ्या व्यक्तीच्या साक्षरतेचे प्रमाण ६४.९ टक्के होते. १९८१ च्या जनगणनेनुसार हे प्रमाण ५५.८ टक्के होते. १९९१ मधील राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण भारतातील साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (५२.१ टक्के) जास्त होते. राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरतेच्या प्रमाणात तसेच पुरुष व स्त्रिया यांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात लक्षणीय फरक होता. ग्रामीण भागात हे प्रमाण ५५.५२ टक्के तर नागरी भागात ७९.२० टक्के होते. पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ७६.५६ टक्के तर स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ५२.३२ टक्के होते. १९८१-९१ या कालावधीतील स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणातील २८ टक्के वाढ पुरुषांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणातील १० टक्के वाढीच्या तुलनेत लक्षणीय होती.

१०.२. राज्यातील शिक्षण संस्था व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या या विषयीची आकडेवारी खालील तक्त्यात दिली आहे. या तक्त्यावरून दिसून येते की, १९९२-९३ या वर्षात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत संस्थांची संख्या व त्यामधील विद्यार्थ्यांची संख्या यामधील वाढ ११ वी, १२ वी चे वर्ग असलेल्या माध्यमिक शाळा (६ टक्के) आणि सर्वसाधारण महाविद्यालयांच्या बाबतीत (५ टक्के) प्राथमिक शाळांतील (२ टक्के) वाढीपेक्षा जास्त होती.

10. SOCIAL SERVICES

Education

10.1. As per the 1991 population census the literacy rate of population aged 7 and above of Maharashtra was 64.9 per cent as compared to the literacy rate of 55.8 per cent in 1981. The literacy rate of the State in 1991 was higher than the all India rate of 52.1 per cent. It differed significantly between rural and urban areas and between male and female population in the State. In the rural areas this rate was 55.52 per cent as against 79.20 per cent for urban areas. Male literacy rate was 76.56 per cent while the female literacy rate was 52.32 per cent. The increase in females literacy rate during 1981-91 was significant i.e. 28 per cent as compared to 10 per cent increase in male literacy rate.

10.2. The position about the number of educational institutions in the state and the enrolment therein is given in the following table. This shows that in terms of number of institutions and enrolment therein, the increase in 1992-93 over that in the previous year was higher in secondary schools with 11th and 12th standards (6 per cent) and colleges for general education (5 per cent) as compared to increase of 2 per cent in primary school

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.1

महाराष्ट्रातील शिक्षण विषयक ठळक आकडेवारी
Important General Educational Statistics in Maharashtra

(विद्यार्थी व शिक्षक यांची संख्या हजारात)
(Enrolment and Teachers in thousand)

संस्थेचा प्रकार	बाब	1991-92	1992-93*	१९९१-९२ च्या मानाने, १९९२-९३ तील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1992-93 over 1991-92	Item	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
1) प्राथमिक शाळा	(१) संस्था	60,182	61,410	2.0	(1) Institutions	Primary Schools
	(२) (अ) विद्यार्थी	10,656	10,684	0.3	(2) (a) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	4,966	5,106	2.8	(b) Of these girls	
	(३) शिक्षक	272	277	1.8	(3) Teachers	
2) माध्यमिक शाळा (एकूण)	(१) संस्था	10,520	10,708	1.8	(1) Institutions	Secondary Schools (Total)
	(२) (अ) विद्यार्थी	6,016	6,170	2.6	(2) (a) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	2,384	2,406	0.9	(b) Of these girls	
	(३) शिक्षक	186	189	1.6	(3) Teachers	
११ वी व १२ वीचे वर्ग असलेल्या माध्यमिक शाळा	(१) संस्था	1,945	2,066	6.2	(1) Institutions	of (2) above Secondary School with 11th and 12 standard.
	(२) (अ) विद्यार्थी	418	443	6.0	(2) (a) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	147	151	2.7	(b) Of these girls	
	(३) शिक्षक	11	12	9.1	(3) Teachers	

तक्ता/TABLE No. 10.1—contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
4) सर्वसाधारण महाविद्यालये एकूण	(१) संस्था	682	719	5.4	(1) Institutions	Colleges for general education (Total).
	(२) (अ) विद्यार्थी	1,025	1,078	5.2	(2) (a) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	328	344	4.9	(b) Of these girls	
	(३) शिक्षक	31	32	3.2	(3) Teachers	
वरील (४) पैकी						Of (4) above
5) कनिष्ठ महाविद्यालये असलेली सर्वसाधारण महाविद्यालये.	(१) संस्था	607	635	4.6	(1) Institutions	Colleges with Junior Colleges.
	(२) (अ) विद्यार्थी	471	495	5.1	(2) (a) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	164	173	5.5	(b) Of these girls	
	(३) शिक्षक	14	15	7.1	(3) Teachers	
6) उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था.	(१) संस्था	484	484	..	(1) Institutions	Other Institutions for higher education.
	(२) (अ) विद्यार्थी	116	117	0.9	(2) (a) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	35	36	2.9	(b) Of these girls	
	(३) शिक्षक	10	10	..	(3) Teachers	

*अस्थायी/Provisional

१०.३. एक शिक्षकी शाळासंबंधात अगदी अलिकडच्या उपलब्ध माहितीनुसार, १९८९-९० मध्ये असलेल्या एकूण प्राथमिक शाळांपैकी २३ टक्के शाळा एक शिक्षकी होत्या. १९९२-९३ मध्ये विद्यार्थ्यांची प्रती शिक्षक सरासरी संख्या एकूण प्राथमिक शाळांकरिता ३९ होती.

10.3. As per latest available data in respect of one teacher schools nearly 23 per cent were single teacher schools. Average number of students per teacher for all primary institutions in 1992-93 was 39.

१०.४. राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या इयत्तांच्या गटानुसार १९९०-९१ व १९९१-९२ या वर्षांकरिता खालील तक्त्यांत दिली आहे.

10.4. The table below gives the standard groupwise enrolment in the primary, secondary and higher secondary school for the years 1990-91 and 1991-92 in the rural and urban areas of the State.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.2

१९९०-९१ व १९९१-९२ मधील पटावरील विद्यार्थ्यांची इयत्ता निहाय संख्या
Enrolment of Students According to Standard Groups in 1990-91 and 1991-92

(लाखात/In lakhs)

इयत्ता गट Standard group	विद्यार्थी Enrolment				१९९०-९१ च्या मानाने १९९१-९२ मधील वाढ (टक्के) Percentage increase in 1991-92 over 1990-91	
	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		ग्रामीण Rural	नागरी Urban
	1990-91	1991-92	1990-91	1991-92		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
I-IV	53.54	54.58	32.41	33.54	1.94	3.49
V-VIII	29.87	30.54	24.13	25.36	2.24	5.10
IX-X	8.96	9.18	8.92	9.32	2.46	4.48
XI-XII	3.49	3.80	4.51	5.09	8.88	12.86

१०.५. पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये झालेली वाढ राज्याच्या ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात सर्व इयत्ता गटात जास्त होती. ही वाढ इयत्ता गट ११-१२ करिता दोन्ही विभागात सर्वात जास्त होती.

10.5 Percentage increase in the enrolment during 1991-92 over that in 1990-91 was much more in urban areas than in rural areas of the State for all the standard groups. The percentage increase was the highest for the standard group XI-XII in both the areas.

१०.६. १९९१-९२ वर्षाकरिता प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील एकूण विद्यार्थ्यांपैकी मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे ४६.६ व ३९.६ टक्के होते. दहा वर्षापूर्वी म्हणजे १९८१-८२ मध्ये हे प्रमाण कमी म्हणजे अनुक्रमे ४३.२ आणि ३४.९ टक्के होते. तांत्रिक महाविद्यालये वगळता उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत मुलींचे एकूण विद्यार्थ्यांतील १९९१-९२ मधील ३२ टक्के हे प्रमाण दहा वर्षापूर्वी (१९८१-८२) असणाऱ्या प्रमाणा इतकेच होते.

१०.७. अगदी अलिकडच्या उपलब्ध माहितीनुसार १९९०-९१ मध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे सरासरी शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता ७१३ रुपये आणि माध्यमिक शाळांकरिता १,२८८ रुपये होता.

१०.८. १९९१-९२ मध्ये राज्यात २०,८०९ प्रौढ शिक्षण केंद्रे कार्यान्वित होती व त्यातील पटावरील प्रौढांची संख्या ५.०२ लाख होती. त्याआधीच्या वर्षी २८,३४९ प्रौढ शिक्षण केंद्रात ८.४३ लाख प्रौढ पटावर होते. १९९१-९२ यावर्षी पटावरील प्रौढांपैकी अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या प्रौढांचे प्रमाण अनुक्रमे १६.७ टक्के व २८.३ टक्के होते.

उच्च शिक्षण

१०.९. राज्यात १९९१-९२ अखेर वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालये वगळता ८९१ महाविद्यालये होती. मागील वर्षापेक्षा ही संख्या ५.६ टक्क्यांनी जास्त होती. त्यापकी ६८२ शास्त्र, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये, ३५ विधी महाविद्यालये आणि १७४ शिक्षण शास्त्र महाविद्यालये होती. या सर्व महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची संख्या ११.४१ लाख होती व ती १९९०-९१ च्या मानाने थोडीशी जास्त होती.

१०.१०. राज्यात एकूण आठ विंगर कृषि महाविद्यालये असून त्यामध्ये फक्त स्त्रियांसाठी असणारे एस.एन.डी.टी. महाविद्यालय, अनौपचारिक शिक्षणासाठी नाशिक येथे स्थापण्यात आलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ यांचा समावेश आहे. याशिवाय पुणे येथील टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाला भारत सरकारने विद्यापीठाचा दर्जा दिला आहे. ह्याशिवाय राज्यात चार कृषि विद्यापीठे व त्यांच्याशी संलग्न अशी १५ कृषि महाविद्यालये आहेत.

वैद्यकीय शिक्षण

१०.११. राज्यात शासकीय व महानगरपालिकेची मिळून १५ वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता १,६६० विद्यार्थी आहे. यात ठाणे महानगरपालिकेने १९९२-९३ मध्ये सुरू केलेल्या वैद्यकीय महाविद्यालयाचा समावेश आहे. ह्याशिवाय पुणे येथे सेना दलाचे एक वैद्यकीय महाविद्यालय असून त्याची प्रवेश क्षमता १२० विद्यार्थी आहे. वैद्यकीय शिक्षणाची वाढती मागणी पुरी करण्यासाठी राज्य शासनाने अलिकडेच खाजगी संस्थांना विना अनुदान तत्वावर व शासनाने विहित केलेली फी आकारून राज्यात वैद्यकीय महाविद्यालये सुरू करण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला आहे. राज्यात अशा प्रकारची खाजगी १५ वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता

10.6. The proportion of girls in the total enrolment of primary and secondary schools in 1991-92 was respectively 46.6 per cent and 39.6 per cent. The corresponding proportion ten years back i.e. in 1981-82 was somewhat lower viz. 43.2 per cent and 34.9 per cent respectively. Regarding higher education, excluding technical colleges, the proportion of girls in the total enrolment during 1991-92 remained the same as was ten years back (1981-82) i.e. 32 per cent.

10.7. As per the latest available data, average expenditure incurred by the Government per pupil in 1990-91 was Rs. 713 for primary schools and Rs. 1,288 for secondary schools.

10.8. During 1991-92, in the state 20,809 Adult Education Centres were in operation with total enrolment of 5.02 lakh as against 28,349 centres with 8.43 lakh enrolment during the earlier year. Scheduled Castes and Scheduled tribes accounted for 16.7 per cent and 28.3 per cent respectively of the enrolment during the year 1991-92.

Higher education

10.9. Total number of colleges in the State other than Medical and Engineering Colleges at the end of 1991-92 stood at 891, showing an increase of 5.6 per cent over that of previous year. Of these, 682 were Science, Arts and Commerce Colleges, 35 were Law Colleges and 174 were Education-Science Colleges. Total enrolment of these colleges taken together was 11.41 lakh and this was marginally higher than that in 1990-91.

10.10. There were eight non-agricultural universities in the State, including S.N.D.T. University at Bombay specially for women and Yashwantrao Chavan Open University at Nashik, which is established for non-formal education. In addition, Tilak Maharashtra University functioning at Pune has been declared a deemed University by the Government of India. In addition to this, four agricultural universities and 15 agricultural colleges affiliated to them were functioning in the State.

Medical Education

10.11. There are 15 Government and Municipal Corporation Medical Colleges functioning in the State with a total intake capacity of 1,660 students, including the medical college opened by Thane Municipal Corporation at Thane during 1992-93. In addition to the above, there is one Armed Forces Medical College at Pune with an intake capacity of 120 students. With the increasing demand for medical education, the State Government has recently taken a decision to allow the private institutions to open medical colleges in the

१,५५० विद्यार्थी आहे. त्यामध्ये कस्तुरबा वैद्यकीय विश्वस्त मंडळ, वर्धा चालवित असलेल्या वैद्यकीय महाविद्यालयाचा समावेश आहे. राज्यात खाजगी आणि शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये मिळून एकूण ३२ वैद्यकीय महाविद्यालये कार्यरत असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता ३,३३० विद्यार्थी आहे. ७ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीला म्हणजे १९८५-८६ च्या पूर्वी राज्यात शासकीय व महानगरपालिकेची मिळून ११ आणि तीन खाजगी वैद्यकीय महाविद्यालये होती.

१०.१२. राज्यात शासकीय आणि महानगरपालिकेची मिळून चार दंत महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता २२० विद्यार्थी आहे. ह्याशिवाय राज्यात दहा खाजगी दंत महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता ५३० विद्यार्थी आहे. तसेच राज्यात चार शासकीय आयुर्वेदिक वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता १८५ विद्यार्थी आहे. ह्याशिवाय सोळा खाजगी आयुर्वेदिक वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता ७२५ विद्यार्थी आहे.

तांत्रिक शिक्षण

१०.१३. अभियांत्रिकीमधील पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रमासाठी वाढत असलेली मागणी पुरी करण्यासाठी राज्य शासनाने जून १९८३ मध्ये स्वतःच्या आर्थिक वळावर उभ्या असलेल्या खाजगी तांत्रिक संस्थांना शासनाने विहित केलेली जास्त फी आकारण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार राज्यात १९८३ मध्ये अशा ५५ तांत्रिक संस्थांची स्थापना झाली व त्या संस्थांची प्रवेश क्षमता जवळजवळ १३ हजार होती. या संस्थांनी उद्योगाच्या विशेष गरजा पुरविण्यासाठी विविध प्रकारच्या विषयातील अभ्यासक्रम सुरू केले. उदा. बायोमेडिकल अभियांत्रिकी, संगणक तंत्रज्ञान, उद्योग तंत्रज्ञान, पेट्रोलियम आणि पॉलिमर तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण तंत्रज्ञान इत्यादी. परिणामी गेल्या १० वर्षात राज्यातील तांत्रिक संस्थांच्या संख्येत बरीच वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये राज्यात पदवी अभ्यासक्रमाची १७ महाविद्यालये होती व त्यांची प्रवेश क्षमता २,१६६ होती. महाविद्यालयांच्या संख्येत वाढ होऊन ती ९८ झाली. त्यापैकी ५ शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालये आणि उर्वरीत विना अनुदान/अनुदान प्राप्त खाजगी अभियांत्रिकी महाविद्यालये असून त्यांची पहिल्या वर्षासाठी प्रवेश क्षमता १९,१८० (पूर्णवेळ अभ्यासक्रम) होती. त्याचप्रमाणे पदविका पातळीवरील संस्थांमध्येही वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये राज्यात ८२ पदविका संस्था होत्या आणि त्यांची पहिल्या वर्षासाठीची प्रवेश क्षमता ७,९१० (पूर्णवेळ अभ्यासक्रम) होती तर डिसेंबर १९९२ मध्ये ३२२ पदविका संस्था असून त्यांची पहिल्या वर्षासाठीची प्रवेश क्षमता ३६,३०१ होती.

कुटुंब कल्याण

१०.१४. राज्यात १ एप्रिल १९९२ ला कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध पद्धतीचा परिणामकारक वापर करणाऱ्या जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ५६.६ टक्के होते. या जोडप्यांपैकी ७५ टक्के जोडप्यांनी नसबंदी शस्त्रक्रिया करून घेतल्या होत्या. एप्रिल ते डिसेंबर १९९२ मध्ये ३.६९ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९९१ मधील त्याच कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा ३ टक्क्यांनी जास्त आहे.

State, without Government aid with a stipulated fee as prescribed by the Government. There are 15 such private medical colleges in the State with an intake capacity of 1,550 students which includes one medical college run by Kasturba Medical Trust at Wardha. Considering the private and Government medical colleges, there are 32 medical colleges functioning in the State with a total intake capacity of 3,330 students. As the beginning of 7th plan i.e. prior to 1985-86, there were 11 Government and Municipal Corporations Medical Colleges and three private medical colleges in the State.

10.12. There are 4 Government and Municipal Corporation Dental Colleges in the State with an intake capacity of 220 students. In addition to above, the State has 10 private Dental Colleges with an intake capacity of 530 students. The State as also four Government Ayurvedic Medical Colleges with an intake capacity of 185 students and 16 private Ayurvedic Medical Colleges with an intake capacity of 725 students.

Technical Education

10.13. With a view to meeting increasing demand for degree and diploma courses in engineering, the State Government took the decision in June, 1983 to permit self-financing private technical institutions to charge stipulated higher fees. Accordingly, 55 such technical institutions with intake capacity of about 13 thousand students were established in the State in 1983. These institutions have introduced courses in diversified disciplines catering to the specialised needs of industries, such as Bio-medical Engineering, Computer Technology, Industrial Technology, Petroleum and Polymer Technology, Environment Technology, etc. As a result, there has been substantial growth in number of technical institutions in the State during last 10 years. There were 17 degree level colleges with 2,166 total intake capacity in 1982-83. The number of degree colleges rose to 98 by the end of December, 1992. Of this, five were Government Engineering Colleges and remaining unaided/aided private colleges, with intake capacity of 19180 (full time course) first year students. Similarly the number of diploma level institutions increased from 82 with intake capacity of 7,910 (full time course) first year students in 1982-83 to 322 institutions with intake capacity of 36,301 first year students by the end of December, 1992.

Family Welfare

10.14. As on 1st April 1992 the percentage of eligible couples effectively protected by the various methods under the family welfare programme was 56.6. Out of the total protected couples, 75 per cent were covered under sterilisation programme. Number of sterilisation operations performed between April and December, 1992 was 3.69 lakh and this was higher by three per cent than the number of operations performed during corresponding period of 1991.

१०.१५. माता व बालसंगोपन कार्यक्रमाचा उद्देश बालक व माता यांच्या मृत्युदरात घट करणे हा असून या कार्यक्रमाखाली (अ) गरोदर आणि स्तन्यदा मातांना मोठ्या आकाराच्या लोहयुक्त गोळ्या व १ ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांना छोटीया आकाराच्या गोळ्या दिल्या जातात. (ब) घटसर्प, डांग्या खोकला, पोलिओ, धनुर्वात, क्षय व गोदर या रोगांच्या प्रतिबंधक लसी १ वर्षापर्यन्तच्या मुलांना आणि धनुर्वात प्रतिबंधक लसी गरोदर मातांना दिल्या जातात आणि (क) धनुर्वात प्रतिबंधक लस १ ते १० वर्षे वयोगटातील मुलांना व "अ" जीवनसत्व-युक्त मिश्रण बालवाडीत जाणाऱ्या मुलांसाठी दिले जाते. या कार्याक्रमांतर्गत १९९१-९२ मध्ये अ, ब व क खालील लाभार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ४२.०५ लाख, ४०.७६ लाख आणि ९८.४३ लाख होती. १९९०-९१ मध्ये लाभार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ५२.७६ लाख, ३४.९९ लाख आणि ८७.०० लाख होती. १९९२-९३ या वर्षात डिसेंबर १९९२ अखेर लाभार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे २३.९० लाख, २७.०८ लाख आणि ५१.४० लाख होती. राज्यात जन्ममृत्यु नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार १९९१ (अस्थायी) मध्ये बालमृत्यूचे प्रमाण ६० होते. तर भारताच्या बाबतीत हे प्रमाण तुलनेने जास्त म्हणजे ८० होते.

अल्पबचत

१०.१६. राज्यातील अल्पबचत योजनेतील गुंतवणूक १९९०-९१ मधील १,१९६ कोटी रुपयावरून थोडीशी कमी होऊन १९९१-९२ मध्ये १,१६७ कोटी रुपये झाली. बिगर शासकीय कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधीत पाच वर्षांपूर्वी गुंतविलेल्या रकमा मोठ्या प्रमाणावर परत घेतल्यामुळे, तसेच इतर संस्थांनी आकर्षक बचत योजना सुरू केल्यामुळे राज्यातील अल्पबचत गुंतवणूकीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. १ एप्रिल, १९९२ ते डिसेंबर, १९९२ अखेर पर्यंत राज्यात अल्पबचत योजनेतील निव्वळ गुंतवणूक ३२४.१२ कोटी रुपये झाली. तर गेल्या वर्षी ह्याच कालावधीकरिता गुंतवणूक ३९६.२९ कोटी रुपये होती.

लॉटरी

१०.१७. राज्याच्या विकास कार्यक्रमासाठी निधी उभारण्याकरिता १ मार्च, १९६९ पासून राज्य लॉटरी योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेखाली मासिक, साप्ताहिक आणि दैनिक सोडती काढण्यात येतात. १९९१-९२ या वर्षात राज्य लॉटरीतून १२.७९ कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला तर १९९०-९१ मध्ये हा नफा ११.२१ कोटी रुपये होता.

महाराष्ट्र श्रमजीवी कुटुंब कल्याण योजना

१०.१८. या योजनेनुसार अपघातामध्ये मृत्यू पावलेल्या असंरक्षित कामगारांच्या नातेवाईकांना किंवा अपंग झालेल्या कामगारांना अर्थसहाय्य केले जाते. भूकंपात अगर मोठ्या प्रमाणात आलेल्या पुरामुळे वळी पडलेल्यांचा किंवा त्यांच्या कुटुंबियांचा या योजनेत अंतर्भाव होत नाही. १९९१-९२ मध्ये ३७१ लाभार्थ्यांना ७.४२ लाख रुपये अर्थसहाय्य दिले होते. १९९२-९३ मधील नोव्हेंबर १९९२ पर्यंत १०५ लाभार्थ्यांना २.१० लाख रुपयांचे सहाय्य दिले आहे.

10.15. The maternal and child health programme is aimed at reducing the infant and maternal mortality. Under this programme, three activities are undertaken viz. (a) Supply of large size tablets of folic acid and ferrous sulphate to expectant and nursing mothers and small size tablets to children in the age-group 1-5 years (b) Immunisation of children (0-1 years) against the diseases like diphtheria, pertussis, polio, tetanus, tuberculosis and measles and administering tetanus toxoid for expectant mothers and (c) Administering Tetanus toxoid to children in the age-group 1-10 years and oral administration of vitamin A for pre-school going children. The number of beneficiaries during 1991-92 under the (a), (b) and (c) activities were 42.05 lakh, 40.76 lakh and 98.43 lakh respectively. The number of beneficiaries under these activities during 1990-91 were 52.76 lakh, 34.99 lakh and 87.00 lakh respectively. During 1992-93 upto December, 1992 the beneficiaries under these activities were 23.90 lakh, 27.08 lakh and 51.40 lakh respectively. The infant mortality rate for the State during 1991 according to SRS (provisional) estimates was 60 compared to much higher rate of 80 at all-India level.

Small Savings

10.16. The small savings collections in the State marginally decreased from Rs. 1,196 crore in 1990-91 to Rs. 1,167 crore in 1991-92. Large scale withdrawal from the accounts in Non-Government Employees Provident Fund deposited five years back and introduction of number of attractive saving schemes by other institutions adversely affected the small saving collection in the State. From 1st April 1992 to 31st December, 1992, the net small savings collection were Rs. 324.12 crore as against Rs. 396.29 crore collected during corresponding period of last year.

Lottery

10.17. In order to raise resources for the development programmes, the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March, 1969. Under this scheme monthly, weekly and daily draws are being arranged. During 1991-92 the net profit from Lottery was Rs. 12.79 crore as against Rs. 11.21 crore during 1990-91.

Maharashtra Shramajivi Kutumb Kalyan Yojana (Scheme)

10.18. This Scheme aims at rendering financial assistance to the relatives of unprotected workers who died or to the workers who have become physically handicapped due to accident. The benefit of the scheme would not be given to victims or relatives of victims of earthquake, large scale floods. In 1991-92, financial assistance of Rs. 7.42 lakh was given to 371 beneficiaries. During 1992-93, upto November, 1992 financial assistance has been given to the tune of Rs. 2.10 lakh to 105 beneficiaries.

पोषण कार्यक्रम

१०.१९. एकात्मिक बाल विकास कार्यक्रमाखाली सहा वर्षा-खालील मुले आणि गरोदर व स्तन्यदा मातांना पोषक पूरक आहार दिला जातो. १९९२-९३ मध्ये ह्या कार्यक्रमांतर्गत १६२ प्रकल्प कार्यान्वित होते. तर आधीच्या वर्षी १५५ प्रकल्प कार्यान्वित होते. या १६२ प्रकल्पांपैकी १३८ प्रकल्प ग्रामीण भागात (त्यापैकी ६४ आदिवासी भागात) आणि २४ प्रकल्प नागरी भागात होते. नोव्हेंबर १९९१ मध्ये दहा नवीन प्रकल्प मंजूर होऊन त्यापैकी ७ प्रकल्प ऑक्टोबर १९९२ अखेरीस कार्यान्वित झाले असून, ज्वरित ३ प्रकल्प मार्च, १९९३ पर्यंत कार्यान्वित होतील. ग्रामीण प्रकल्पातील लाभार्थींची संख्या डिसेंबर १९९१ मध्ये १८.१३ लाख होती. ती थोडीशी वाढून नोव्हेंबर १९९२ मध्ये १८.५२ लाख झाली. नागरी प्रकल्पातील लाभार्थींची संख्या डिसेंबर १९९१ मध्ये १.६४ लाख होती, ती वाढून डिसेंबर १९९२ मध्ये २.४३ लाख झाली.

इंदिरा गांधी भूमिहीन वृद्ध शेतमजूर सहाय्य योजना

१०.२०. राज्यांत भूमिहीन शेतमजूरांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे. अशा भूमिहीन शेतमजूरांना वृद्धापकाळात सहाय्य देण्याचे उद्देशाने नोव्हेंबर, १९९१ पासून राज्यांत भूमिहीन वृद्ध शेतमजूर सहाय्य योजना अंमलात आली आहे. या योजनेंतर्गत ६० वर्षांवरील स्त्री शेतमजूर आणि ६५ वर्षांवरील पुरुष शेतमजूर यांना दरमहा १०० रुपये अर्थसहाय्य देण्यांत येते. १९९२-९३ या वर्षात पहिल्या ८ महिन्याकरिता २१.१५ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यांत आली आहे.

Nutrition

10.19. Under the Integrated Child Development Services Programme (ICDS), nutritious supplementary food is given to children below six years of age and to the expectant and nursing mothers. The number of projects operating in the State in 1992-93 was 162 as against 155 in the earlier year. Out of these 162 projects, 138 were in rural areas (of these, 64 were in tribal areas) and 24 were in urban areas. Ten new projects have been sanctioned in November, 1991 out of which seven projects became operational by the end of October, 1992 and remaining three projects are expected to become operational by March, 1993. The number of beneficiaries in rural projects marginally increased from 18.13 lakh in December, 1991 to 18.52 lakh till November, 1992. The number of beneficiaries in urban projects increased from 1.64 lakh in December 1991 to 2.43 lakh in December, 1992.

Indira Gandhi Scheme for Assistance to Aged Landless Agricultural Labourers

10.20. There are large number of landless agricultural labourers in the State. In order to provide aid to landless agricultural labourers and small farmers in their old age, the above scheme is being implemented from November 1991, in the State. Under the scheme the assistance of Rs. 100 per month is given to male labourers of 65 and above years and female labourers of 60 and above years of age. During 1992-93, the provision of Rs. 21.15 crore has been made for the first eight months.

वर्गीकृत व्यापारी बँकांचे व्यवहार

११.१. राज्यातील सर्व वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांची (शाखांची) संख्या दिनांक ३१ मार्च १९९२ रोजी ५,६२३ होती आणि ती आधीच्या वर्षापेक्षा एक टक्क्याने अधिक होती. राज्यातील एकूण बँकांच्या कार्यालयांपैकी २१ टक्के कार्यालये एकट्या बृहन्मुंबईतच होती. ग्रामीण व निमनागरी भागातील बँकांच्या शाखा विस्तार कार्यक्रमांमुळे राज्यातील या भागातील जून १९८२ अखेरिल २,२४३ शाखांमध्ये लक्षणीय वाढ होऊन त्या मार्च १९९२ अखेर ३,३६० झाल्यात. मार्च १९९२ अखेर राज्यातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ६० टक्के कार्यालये ग्रामीण व निमनागरी भागात होती.

११.२. राज्यातील वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या शाखांपैकी ६० टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या तरी राज्यामधील सर्व वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या एकूण ठेवीमध्ये तसेच एकूण पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा वाटा जवळ जवळ नऊ टक्के इतकाच होता. गेल्या चार वर्षात राज्यातील ग्रामीण व निमनागरी भागातील बँकांच्या ठेवीतील व पतपुरवठ्यातील वाढ लक्षणीय म्हणजेच अनुक्रमे ७८ टक्के व ६८ टक्के होती. तथापि नागरी भागात याबाबतीत झालेल्या वाढीच्या तुलनेत वरील भागातील वाढ कमी होती. नागरी भागातील त्याच कालावधीमधील ठेवी व पतपुरवठ्यातील वाढ अनुक्रमे १५९ टक्के व १०८ टक्के होती. वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या राज्यातील मार्च १९९२ अखेरिल एकूण ठेवी व कर्जांमध्ये एकट्या बृहन्मुंबई जिल्ह्यातील ठेवी व कर्जांचा वाटा अनुक्रमे ७९ व ८० टक्के एवढा होता. राज्यातील सर्व वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या एकूण ठेवीमध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा ३५ टक्क्यांनी वाढ होऊन त्या मार्च १९९२ अखेर रु. ५२,९८७ कोटी झाल्या. या बँकांचे राज्यातील एकूण येणे कर्जही आधीच्या वर्षापेक्षा १०.६ टक्क्यांनी वाढून मार्च १९९२ अखेर ते रु. ३३,०६७ कोटी एवढे झाले. राज्यातील ग्रामीण व निमनागरी भागातील येणे कर्जांची रक्कम मार्च १९९२ अखेर, आधीच्या वर्षापेक्षा नऊ टक्क्यांनी वाढून ती रु. २,८८६ कोटी झाली. या बँकांच्या राज्यातील कर्जांचे ठेवीशी प्रमाण मार्च १९९१ अखेरिल ७६ टक्क्यांवरून कमी होऊन ते मार्च १९९२ अखेर ६२ टक्के झाले. राज्यातील ग्रामीण व निमनागरी भागातील मार्च १९९२ अखेरिल हे प्रमाण जवळ जवळ राज्य प्रमाणाइतकेच होते.

११.३. वर्गीकृत व्यापारी बँकांची राज्यातील विविध क्षेत्रातील येणे कर्जांची ३१ मार्च १९९० या संदर्भ दिनांकाकरिता उपलब्ध असलेली अद्ययावत माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.

Scheduled Commercial Banks

11.1. The number of banking offices (branches) of all scheduled commercial banks in the State as on 31st March 1992 was 5,623 which was about one per cent more than that of the previous year. Greater Bombay alone accounted for 21 per cent of the total banking offices in the State. With the programme of expansion of bank branches in the rural and semi-urban areas, the number of branches in these areas of the state substantially increased from 2243 in June 1982 to 3360 by the end of March, 1992. Out of the total banking offices in the State 60 per cent offices were in rural and semi-urban areas by the end of March 1992.

11.2. Even though 60 per cent of the branches of scheduled commercial banks were in rural and semi-urban areas of the State, these areas accounted for only about nine per cent of the total deposits as well as of total credits of all the scheduled commercial banks in the State. During the last four years, the increase in the deposits and credits of the banks in the rural and semi-urban areas of the State, was significant i.e. 78 per cent and 68 per cent respectively though these are some what on lower side as compared to increase in urban areas of the State. The increase in deposits and credits in urban areas in the same period was 159 per cent and 108 per cent respectively. Greater Bombay district alone accounted for 79 per cent of the total deposits and 80 per cent of the total credits in the State as on 31st March, 1992. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State stood at Rs. 52,987 crore at the end of March, 1992, showing an increase of 35 per cent over the previous year. The outstanding credit of these banks in the State stood at Rs. 33,067 crore at the end of March, 1992, showing an increase of 10.6 per cent over that of previous year. The outstanding credit in rural and semi-urban areas of the state at end of March, 1992 stood at Rs. 2,886 crore showing an increase of 9 per cent over that of previous year. Credit-Deposit ratio of these banks taken together in the State at the end of March, 1992 decreased to 62 from 76 per cent at the end of March, 1991. This ratio at the end of March, 1992 in rural and semi-urban areas was nearly the same as that for the State.

11.3. The latest available data on outstanding credit in different sectors of the scheduled commercial banks in the State which pertains to 31st March, 1990 is presented in the following table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11.1

वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या विभागांनुसार येणे कर्जांचे विवरण
Sectorwise outstanding bank credit of scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

विभाग (1)	महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारचे आकडे on the last Friday of —		मार्च १९९० अखेर End of March 1990*		Sector (1)
	जून/June 1989		येणे कर्ज Outstanding credit (4)	हेरजेथी टक्केवारी Percentage to total (5)	
	येणे कर्ज Outstanding credit (2)	हेरजेथी टक्केवारी Percentage to total (3)			
(1) कृषि व संलग्न व्यवसाय ..	1,396	7.86	1,461	6.84	Agriculture and allied activities.
(2) खानकाम ..	96	0.54	84	0.39	Mining and quarrying.
(3) वस्तु निर्माण ..	9,627	54.24	11,500	53.85	Manufacturing industry
(4) वीजनिर्मिती, वहन व वाटप ..	112	0.63	78	0.36	Electricity generation, transmission and distribution.
(5) बांधकाम ..	391	2.20	454	2.13	Construction.
(6) परिवहन ..	348	1.96	450	2.11	Transport operators.
(7) व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा ..	517	2.91	555	2.60	Personal and professional services.
(8) व्यापार ..	3,359	18.93	4,093	19.17	Trade
(9) व्यक्तिगत कर्ज ..	661	3.72	952	4.46	Personal loans.
(10) इतर ..	1,245	7.01	1,729	8.09	Others.
एकूण बँकांचे येणे कर्ज ..	17,752	100.00	21,356	100.00	Total Bank credit
रुपारपी कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग व इतर लघुउद्योग ..	2,006	11.30	2,010	9.41	<i>Of which on Artisans, Village Industries and Other small-scale industries.</i>

* भारतीय रिझर्व बँकेने मुलभूत सांख्यिकीय विवरणपत्रे गोळा करण्याचा संदर्भ दिनांक जून महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवार ऐवजी मार्च महिन्याचा शेवटचा दिवस असा बदलला आहे.

The Reserve Bank of India has changed the reference date of Collection of Basic Banking statistics from last Friday of June to last day of March.

११.४. मार्च १९९० अखेर वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या राज्यातील एकूण येणे कर्जांमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा लक्षणीय म्हणजे ५३.९ टक्के होता, व त्याखालोखाल व्यापार क्षेत्र (१९.२ टक्के) आणि कृषि व संलग्न व्यवसाय (६.८ टक्के) वाटा होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रात समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग आणि इतर लघुउद्योग क्षेत्राचा वाटा एकूण येणे कर्जांमध्ये ९.४ टक्के होता.

11.4. Of the total outstanding credit of the scheduled commercial banks in the State at the end of March, 1990, manufacturing industry accounted for a sizeable share of 53.9 per cent followed by trade (19.2 per cent) and agriculture and allied activities (6.8 per cent). The manufacturing sector includes the artisan, village industries and other small scale industries accounting for 9.4 per cent of the total outstanding credit.

संयुक्त भांडवली संस्था

११.५. अस्थायी आकडेवारीनुसार महाराष्ट्र राज्यातील १९९०-९१ मधील ५१,६७५ संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या १० टक्क्यांनी वाढून ती १९९१-९२ मध्ये ५६,८९२ झाली. याच कालावधीत राष्ट्रीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत झालेली वाढ किंचित जास्त म्हणजे ११.५ टक्के होती. राज्यातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी ५१,६३१ खाजगी मर्यादित संस्था व ५,२६१ सार्वजनिक मर्यादित संस्था होत्या. राज्यातील सार्वजनिक व खाजगी संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये अनुक्रमे ६.६ व १०.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल १९९०-९१ मधील ८,०६१ कोटी रुपयांवरून वाढून ते १९९१-९२ मध्ये ९,१९० कोटी रुपये एवढे झाले व ही वाढ १४ टक्के होती. या तुलनेत राष्ट्रीय स्तरावरील वाढ ५.४८ टक्के होती.

Joint Stock Companies

11.5. As per the provisional figures the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State increased by ten per cent to 56,892 during the year 1991-92 from 51,675 in 1990-91. The increase in the number of Joint Stock companies at all India level during the above period was slightly more at 11.5 per cent. Out of the total number of Joint Stock Companies, 51,631 were Private Limited Companies and 5,261 were Public Limited Companies. The percentage increase in number of Public and Private Limited Companies during the year 1991-92 over that for 1990-91, was 6.6 and 10.5 respectively. The paid up capital of these companies in the State increased from Rs. 8,061 crore in 1990-91 to Rs. 9,190 crore in 1991-92, registering a rise of 14 per cent as compared to 5.48 per cent rise at the all India level.

१२. परिवहन व दळणवळण

रस्ते

१२.१. राज्यात सार्वजनिक बांधकाम विभाग (सा. बां. वि.) व जिल्हा परिषदांद्वारे देखरेख केल्या जाणाऱ्या रस्त्यांच्या लांबीत मार्च १९९२ अखेर आधीच्या वर्षापासून १,५२९ किलोमीटरने (०.८८ टक्के) वाढ होऊन ती १,७४,४९४ किलोमीटर झाली. आधीच्या वर्षातील रस्त्यांच्या लांबीच्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये राज्यातील रस्त्यांपैकी राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांच्या लांबीत अनुक्रमे ०.३ टक्के, ०.१ टक्के, १.९ टक्के आणि १.४ टक्के अशी अत्यल्प वाढ झाली. तथापि राज्यातील राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी १९९१-९२ मध्ये आधीच्या वर्षातील लांबीइतकीच राहिली.

12. TRANSPORT AND COMMUNICATIONS

Roads

12.1. The road length maintained by Public Works Department (PWD) and Zilla Parishads in the State was 1,74,494 km. by the end of March 1992, showing an increase of 1,529 km.(0.88 per cent) over the previous year. During 1991-92, the length of State highways, major district roads, other district roads and village roads recorded marginal increase of 0.3 per cent, 0.1 per cent, 1.9 per cent and 1.4 per cent respectively over the corresponding length in the previous year. However, the length of National highways in 1991-92 remained the same as that in the previous year.

तपता क्रमांक/TABLE No. 12.1

सार्वजनिक बांधकाम विभाग (सा.बां.वि.) व जिल्हा परिषदांच्या (जि.प.) देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी
Road length under maintenance with Public Works Department (PWD) and Zilla Parishads (ZPs)

(किलोमीटरमध्ये/In km.)

रस्त्याचा प्रकार (१)	देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी Road length maintained		१९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये टक्केवारीत झालेली वाढ Percentage increase in 1991-92 over 1990-91	Class of Road (१)
	31st March 1991 (अंतिम/Final) (२)	31st March 1992 (अस्थायी (Provisional)) (३)		
राष्ट्रीय महामार्ग	2,959	2,959	0.00	.. National highways
राज्य महामार्ग	30,975	31,076	0.32	.. State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	38,936	38,984	0.12	.. Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	38,573	39,316	1.93	.. Other district roads
ग्रामीण रस्ते	61,522	62,159	1.40	.. Village roads
एकूण	1,72,965	1,74,494	0.88	.. Total

१२.२. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांच्या एकूण लांबीपैकी ७८ टक्के (१.३६ लाख किलोमीटर) लांबी पृष्ठांकित होती. एकूण पृष्ठांकित लांबीपैकी ०.८९ लाख किलोमीटर लांबीचे रस्ते खडीचे (वॉटर बाउन्ड मेकॅडम) होते आणि ०.४७ लाख किलोमीटर सिमेंट कॉन्क्रीटचे (सी.सी.)/डांबरी (बी.टी.) होते. वर उल्लेख केलेल्या रस्त्यांशिवाय सुमारे ३५ हजार किलोमीटर लांबीच्या रस्त्यांची देखभाल सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या व्यतिरिक्त इतर यंत्रणांकडून उदा. नगर-परिषदा, महानगरपालिका, वन विभाग व पाटबंधारे विभाग यांच्याकडून केली जात होती. अशाप्रकारे राज्यातील एकूण रस्त्यांची लांबी ३१ मार्च १९९२ च्या अखेर सुमारे २.१० लाख किलोमीटर होती.

12.2. Out of the total road length maintained by PWD and ZPs, 78 per cent (1.36 lakh km.) was surfaced. Of the total surfaced length, 0.89 lakh km. was of type water bound macadam (W.B.M.) and 0.47 lakh km. of cement concrete (C.C.)/black topped (B.T.). In addition to above, about 35 thousand km. road length in the State was maintained by agencies other than PWD and ZPs viz. Municipal Councils/Municipal Corporations and Forest and Irrigation Department. Thus the total road length in the State as on 31st March 1992 was about 2.10 lakh km.

१२.३. ३१ मार्च १९८९ अखेर महाराष्ट्रात दर शंभर चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांच्या लांबीचे प्रमाण ७० किलोमीटर होते व संपूर्ण देशामध्ये हेच प्रमाण ६१ किलोमीटर होते. आंतरराज्य तुलनेत महाराष्ट्र याबाबतीत ९ व्या क्रमांकावर होता.

रेल्वे

१२.४. राज्यातील लोहमार्गाची लांबी ३१ मार्च १९९२ रोजी ५,४४० किलोमीटर होती. त्यापैकी ६३.६ टक्के ब्रॉड गेज, १६.२ टक्के मीटर गेज व २०.२ टक्के नॅरो गेज होती. गेल्या दशकात राज्यातील लोहमार्गाची लांबी अंदाजे २०० कि. मीटरने वाढली. ३१ मार्च १९९१ रोजी राज्यातील दर १,००० चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळामागे लोहमार्गाच्या लांबीचे प्रमाण १८ किलोमीटर असे होते, तर संपूर्ण देशासाठी हे प्रमाण १९ किलोमीटर होते.

१२.५. राज्यातील रेल्वेच्या बाबतीत अलिकडच्या काळातील काही महत्त्वपूर्ण घडामोडी खाली दिल्या आहेत.

१२.५.१. मुंबई व नवी मुंबईला जोडणाऱ्या मानखुर्द-बेलापूर या १८ किलोमीटर लांबीच्या नवीन ब्रॉड गेज दुहेरी लोहमार्गाचे काम जवळजवळ पूर्ण होत आले आहे. यापैकी मानखुर्द ते वाशी या मार्गावर ९ मे १९९२ पासून आणि वाशी ते नेरुळ या मार्गावर ९ फेब्रुवारी १९९३ पासून वाहतूक सुरु करण्यात आली असून उर्वरित नेरुळ ते बेलापूर हा मार्ग लवकरच वाहतुकीसाठी खुला करण्यात येईल. ह्या मार्गामुळे मुंबई शहरावरील वाढीचा ताण बराच कमी होईल, अशी अपेक्षा आहे. या प्रकल्पाबरोबरच रावळी जंक्शन केबिनजवळ उड्डाण पूल बांधण्याचे आणि उपनगरी गाड्यांची दिशा बदलणे सुलभ व्हावे म्हणून वडाळा रोड स्टेशनमध्ये अतिरिक्त फलाट बांधण्याचे प्रस्तावित असून सध्या त्याचे बांधकाम चालू आहे. ह्या सोयीमुळे नवी मुंबई भागातील प्रवाशांना पश्चिम उपनगराकडे (वांद्रे/अंधेरी) जाताना-येताना वडाळा रोड स्टेशनवर गाडी न बदलता प्रवास करणे शक्य होणार आहे.

१२.५.२. कळवा-तुर्भे हा १३ किलोमीटर लांबीचा ब्रॉड गेज एकेरी लोहमार्ग मध्य रेल्वेने सिडकोकरिता बांधला आहे. हा लोहमार्ग मध्य रेल्वेकडे सुपूर्द करण्याचा करार अंतिम करण्यात येत आहे. लवकरच हा मार्ग माल वाहतुकीसाठी खुला करण्यात येईल.

१२.५.३. प्रामुख्याने माल वाहतुकीकरिता वापरण्यात यावयाच्या बेलापूर-पनवेल या ११ किलोमीटर लांबीच्या ब्रॉड गेज एकेरी लोहमार्गाचे बांधकाम सिडकोकरिता इंडियन रेल्वे कन्स्ट्रक्शन कंपनीमार्फत चालू आहे.

१२.५.४. अमला-नागपूर हा १६७ किलोमीटर लांबीचा मार्ग टप्प्या-टप्प्याने दुहेरी करण्याचे काम मंजूर झाले आहे. त्यापैकी ११७ किलोमीटर लांबीच्या मार्गाचे दुहेरी करणाचे काम पूर्ण झाले असून उर्वरित ५० किलोमीटर लांबीच्या मार्गाचे दुहेरीकरणाचे काम प्रगतिपथावर आहे.

१२.५.५. मुंबई उपनगर रेल्वे वाहतुकीअंतर्गत वांद्रे-अंधेरी दरम्यान ७ किलोमीटर लांबीचा अतिरिक्त दुहेरी लोहमार्ग तयार करण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे. हे काम पूर्ण झाल्यावर मुंबई-व्ही. टी. ते अंधेरी या मार्गावर वाहतुकीसाठी स्वतंत्र मार्ग उपलब्ध होईल.

12.3. As on 31st March 1989 the total road length per 100 sq.km. of area in Maharashtra was 70 km. as against 61 km. for All-India. Interstate comparison in this respect shows that Maharashtra stood ninth in ranking.

Railways

12.4. The length of railway routes in the State as on 31st March 1992 was 5,440 km. Of this, 63.6 per cent was broad gauge, 16.2 per cent meter gauge and 20.2 per cent narrow gauge. The length of railway route added in the State in the last 10 years was about 200 km. The railway route length per 1,000 sq.km. of geographical area was 18 km. in the State as against 19 km. in the country as on 31st March 1991.

12.5. Some of the recent developments in the field of railways in the State are given below.

12.5.1. The new broad gauge double line of about 18 km. between Mankhurd-Belapur linking Bombay with New Bombay, is nearing completion. Out of this, the section between Mankhurd to Vashi has already been opened on 9th May 1992 and the section between Vashi to Nerul was opened on 9th February 1993. The remaining section, from Nerul to Belapur will be opened shortly. It is expected to make considerable impact in relieving the pressure of growth in Bombay. Alongwith this project, a flyover at Ravli Junction Cabin and additional platforms at Wadala Road for reversal of local trains have also been proposed and are under construction at present. These facilities will enable the commuters from New Bombay area to travel to western suburbs of Bombay (Bandra/Andheri) and vice-versa without change of trains at Wadala Road station.

12.5.2. The construction of the new broad gauge single line from Kalwa-Turbhe having a length of about 13 km. has been completed as a deposit work for CIDCO by the Central Railway. An agreement for taking over the line for operation by Central Railway is under finalisation and the line will be opened for goods traffic in full rake loads shortly.

12.5.3. A broad gauge single line of about 11 km. in length from Belapur to Panvel mainly for goods traffic is under construction for CIDCO through the Indian Railway Construction Company as deposit work.

12.5.4. The doubling of Amla-Nagpur section of 167 km. has been sanctioned in phases. Out of 167 km., doubling of 117 km. has been completed and of remaining section of 50 km. is in progress.

12.5.5. The work of providing additional pair of lines between Bandra and Andheri of Bombay Suburban railway covering 7 km. is in progress. On completion of this project, an independent corridor would be available between Bombay, V.T. and Andheri.

१२.५.६. कोकण रेल्वे महामंडळाकडून सध्याचा दिवा-रोहा ब्रॉड गेज एकेरी लोहमार्ग मंगलोरपर्यंत वाढविण्यात येत असून त्यापैकी रोहा-दासगाव या विभागातील मार्गाचे काम जवळजवळ पूर्ण होत आले आहे.

१२.५.७. दिवा-पनवेल या २६ किलोमीटर मार्गाचे विद्युतीकरणामुळे काम पूर्ण झाले असून विद्युतीकरण केलेला मार्ग ऑक्टोबर १९९२ पासून वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे.

१२.५.८. पिंपळकुट्टी ते आदिलाबाद हा २० किलोमीटर लांबीचा नवीन ब्रॉड गेज लोहमार्ग डिसेंबर १९९१ पासून मालवाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे.

१२.५.९. दौंड-बारामती या ४४ किलोमीटर लांबीच्या नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉड गेजमध्ये रूपांतर करण्याच्या कामास मंजुरी मिळाली असून ते काम प्रगतिपथावर आहे.

१२.५.१०. चांदाफोर्ट ते गोंदिया या नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉड गेज लोहमार्गामध्ये रूपांतर करण्याच्या कामास मंजुरी मिळाली असून ते काम प्रगतिपथावर आहे.

१२.५.११. मनमाड-औरंगाबाद या ११३ किलोमीटर लांबीच्या मीटरगेज मार्गाचे ब्रॉड गेज मार्गामध्ये रूपांतर करण्याचे काम पूर्ण झाले असून फेब्रुवारी १९९२ पासून हा मार्ग वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे. औरंगाबाद-परभणी-परळी वैजनाथ या विभागातील ब्रॉडगेज रूपांतरणाचे काम प्रगतिपथावर आहे.

१२.५.१२. मिरज-लोढा लोहमार्गाचे ब्रॉडगेजमध्ये रूपांतर करण्याच्या कामास मंजुरी मिळाली असून ते काम प्रगतिपथावर आहे.

१२.५.१३. कुडुवाडी-लातूर या नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेजमध्ये रूपांतर करण्याच्या कामास नुकतीच मंजुरी मिळाली आहे.

मोटार वाहने

१२.६. देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रात ३१ मार्च १९८९ रोजी वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या (२२.८९ लाख) आधीच्या वर्षाप्रमाणेच सर्वात जास्त होती व ती वापरात असलेल्या मोटार वाहनांच्या देशातील एकूण संख्येच्या १४ टक्के होती.

१२.६.१. ३१ मार्च १९९२ रोजी दर लाख लोकसंख्येमागे राज्यातील वाहनांची संख्या ३,८१६ होती तर संपूर्ण देशाच्या बाबतीत ही संख्या २,८११ होती. ३१ मार्च १९९२ रोजी राज्यातील एकूण २९ लाख मोटार वाहनांपैकी ६.४७ लाख म्हणजे २२.३ टक्के वाहने वृहन्मंबईमध्ये होती.

१२.६.२. वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची महाराष्ट्रातील संख्या १ जानेवारी १९९३ रोजी ३०.१९ लाख होती. १ जानेवारी १९९२ च्या तुलनेत (२८.५० लाख) ती जवळपास सहा टक्क्यांनी अधिक होती. १ जानेवारी १९९३ रोजी राज्यात वापरात असलेल्या वाहनांमध्ये ६५ टक्के दुचाकी वाहने (मोटर सायकल, स्कूटर्स आणि मोपेड्स) आणि १५.१२ टक्के मोटार गाड्या होत्या. सार्वजनिक वाहतुकीच्या वाहनांचे एकूण वाहनांशी प्रमाण अंदाजे २० टक्के होते.

राष्ट्रीयीकृत मार्ग परिवहन

१२.७. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक असलेल्या मार्गांची संख्या, मार्गांची लांबी व रस्त्यावरील गाड्यांची संख्या यात १९९१-९२ मध्ये वाढ झाली. महामंडळाची वाहतूक असलेल्या मार्गांची संख्या १९९१-९२ अखेर १७,७७४ होती व ती आधीच्या वर्षापेक्षा ५.६९ टक्क्यांनी जास्त होती. महामंडळाची वाहतूक असलेल्या मार्गांची लांबी आधीच्या वर्षापेक्षा २.७ टक्क्यांनी वाढून मार्च १९९२ अखेर १०.७४ लाख कि.मी. झाली. महामंडळा-

12.5.6. Existing Diva-Roha broad gauge single line is being extended to Manglore by Konkan Railway Corporation. The work of constructing Roha-Dasgaon section of this broad gauge line is nearing completion.

12.5.7. The electrification of Diva-Panvel section of 26 km. has been completed and electric traction has been commissioned in October, 1992.

12.5.8. A new broad gauge single line of 20 km. between Pimpalkutti to Adilabad has been commissioned for goods traffic in December, 1991.

12.5.9. The work of conversion of Daund-Baramati narrow gauge section of 44 km. into broad gauge has been sanctioned and is in progress.

12.5.10. Chanda Fort to Gondia section conversion of narrow gauge to broad gauge has been sanctioned and is in progress.

12.5.11. Conversion of Manmad-Aurangabad of 113 km. section from meter gauge to broad gauge has been completed and broad gauge line commissioned in February, 1992. Conversion of Aurangabad-Parbhani-Parali Vajjanath section is in progress.

12.5.12. The work of Miraj-Londha gauge conversion has been sanctioned and is in progress.

12.5.13. The work of conversion of Kurduwadi-Latur narrow gauge to broad gauge has been recently sanctioned.

Motor Vehicles

12.6. Maharashtra continued to have the highest number of motor vehicles (22.89 lakh) on road as on 31st March 1989, amongst all the States in India, and accounted for 14 per cent of motor vehicles on the road in the country.

12.6.1. As on 31st March 1992, the number of vehicles in the State per lakh of population was 3,816 as against 2,811 for the country. Out of the total of 29 lakh motor vehicles in the State as on 31st March 1992, 6.47 lakh vehicles i.e. 22.3 per cent were in Greater Bombay.

12.6.2. The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January, 1993 was 30.19 lakh, which showed an increase of about six per cent over that (28.50 lakh) on 1st January, 1992. Of the vehicles in operation on 1st January, 1993 in the State, 65 per cent were two wheelers (motor cycles, scooters and mopeds) and 15.12 per cent were motor cars. The public transport vehicles constituted about 20 per cent of the total number of vehicles.

Nationalised Road Transport

12.7. During 1991-92, there was an increase in the number of routes operated, the route length and the buses on road of the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC). The number of routes operated as at the end of 1991-92 was 17,774 showing an increase of 5.69 per cent over the previous year. The route distance operated by MSRTC at the end of March 1992

जवळ असलेल्या गाड्यांचो सरासरी संख्या देखील आधीच्या वर्षापेक्षा १.५७ टक्क्यांनी वाढून १९९१-९२ अखेर ती १४,८९३ झाली. यापैकी ८६.७१ टक्के (१२,९१४) गाड्या रस्त्यावर धावत होत्या. हे प्रमाण आधीच्या वर्षातील प्रमाणापेक्षा (८३.५ टक्के) अधिक होते. प्रवाशांच्या दैनिक सरासरी संख्येत १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये २.२२ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ६४.९८ लाख झाली. मार्च १९९२ अखेर राज्यातील १.०८ टक्के ग्रामीण लोकांना (फक्त ३.२८ टक्के वेड्यांतील) जवळच्या एस.टी. स्थानकावर पोहोचण्यास ८ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाच्या कामगिरीशी संबंधित १९९०-९१ व १९९१-९२ ची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

was 10.74 lakh km., and was higher by 2.7 per cent than that of the previous year. The average number of buses held by the MSRTC during 1991-92 was also higher by 1.57 per cent than that of the previous year and was at 14,893. Out of these, 86.71 per cent (12,914) were on road. This percentage was higher than that in the earlier year (83.5 per cent). The number of passengers carried per day in 1991-92 was 64.98 lakh and was higher by 2.22 per cent than that in 1990-91. By the end of March, 1992, only about 1.08 per cent rural population hailing from 3.28 per cent villages in the State had to travel more than eight km. to reach the nearest S.T. bus stop. The operational statistics of the Corporation for 1990-91 and 1991-92 are given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12.2

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची कामकाज विषयक आकडेवारी
Operational Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब	परिमाण	वर्ष Year 1990-91	वर्ष Year 1991-92	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)	(1)
संख्येस असलेले मार्ग	संख्या	16,817	17,774	Number	Routes at the end of the year.
संख्येस मार्गांची लांबी	लाख किलोमीटर	10.45	10.74	Lakh km.	Route length at the end of the year
सरासरी महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची संख्या, (विभागात).	संख्या	14,663	14,893	Number	Average number of buses held during the year (in regions).
सत्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी (विभागात)	संख्या	12,245	12,914	Number	Average number of buses on road per day (in regions).
प्रवाशांची दैनिक सरासरी	लाख	63.57	64.98	Lakh	Average number of passengers carried per day.
वाहतूक केलेले सरासरी दैनिक किलोमीटर	लाख	33.70	36.03	Lakh	Average effective kilometers operated per day,
वाहतूकीपासूनचे एकूण वार्षिक उत्पन्न	कोटी रुपये	902.16	1,026.76	Croro Rs.	Total traffic receipts during the year
स ताफा वापराची सरासरी टक्केवारी	टक्के	83.51	86.71	Per cent	Average percentage fleet utilisation.
सत्यावरील गाड्यांच्या बैठक क्षमतेचा सरासरी वापर.	टक्के	76.96	74.69	Per cent	Average seat capacity utilisation of buses on road.

१२.८. डिसेंबर १९९२ मध्ये महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या डिसेंबर १९९१ मधील संख्येपेक्षा २.९६ टक्क्यांनी वाढली. तथापि सत्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी आधीच्या वर्षाच्या त्या कालावधीच्या तुलनेत १.५९ टक्क्यांनी घटली. गाड्यांच्या ताफ्यातील गाड्यांच्या वापराची टक्केवारी डिसेंबर १९९२ मध्ये ८६.७१ टक्के होती. हेच प्रमाण डिसेंबर १९९१ मध्ये ८३.५१ टक्के होते. डिसेंबर १९९२ मध्ये वाहतूक केलेले अंतर डिसेंबर १९९१ मधील १,१५३.८५ लाख कि.मी. पेक्षा ३.२ टक्क्यांनी कमी होऊन ते १,११६.८८ लाख कि.मी. झाले.

12.8. In December, 1992, the average number of buses held per day went up by 2.96 per cent over that of the corresponding month of the last year. However, the average number of vehicles on road per day in December 1992 decreased by 1.59 per cent over that of the corresponding month of the last year. The percentage fleet utilisation was 84.98 in the month of December 1992 as compared to 88.91 per cent in December 1991. The effective kilometers operated during the month of December, 1992 was 1,116.88 lakh which was lower by 3.2 per cent as compared to 1,153.85 lakh kilometers operated in the month of December 1991.

१२.९ १९९०-९१ मध्ये महामंडळास ५.५८ कोटी रुपये नफा झाला होता. त्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये महामंडळास २६.७२ कोटी रुपये तोटा झाला. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये महामंडळाचे महसुली उत्पन्न १४.७० टक्क्यांनी वाढले. उत्पन्नात झालेली

12.9. The Corporation incurred a loss of Rs. 26.72 crore in 1991-92 as against a profit of Rs. 5.58 crore in 1990-91. The revenue receipts of the Corporation increased by 14.70 per cent in 1991-92 which was mainly

ही वाढ प्रामुख्याने महामंडळाच्या व्यवहारात वाढ झाल्याने झाली. १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये महामंडळाच्या खर्चात १८.२९ टक्के वाढ झाली. महामंडळाच्या १९९०-९१ व १९९१-९२ च्या आर्थिक परिस्थितीची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

due to the increase in size of operation. There was an increase in the expenditure by 18.29 per cent in 1991-92 over 1990-91. The financial statistics for 1990-91 and 1991-92 are given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12.3

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची आर्थिक आकडेवारी
Financial Statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाढ (1)	वर्ष/Year 1990-91 (2)	वर्ष/Year 1991-92 (3)	Item (1)
1. एकूण उत्पन्न	927.11	1063.35	Total Revenue
2. चालू खर्च	774.50	896.93	Working expenses
3. स्थूल फरक (बाब १ बाब २)	152.60	166.42	Gross margin (Item 1 minus Item 2)
4. घसारा	62.96	79.10	Depreciation
5. अतिरिक्त घसारा	43.50	69.11	Additional depreciation
6. शासनाने दिलेल्या भांडवली हिशम्यावरील व्याज	8.70	8.57	Interest paid on capital contributed by the participating Government.
7. संकीर्ण खर्च	31.86	36.36	Miscellaneous
8. एकूण खर्च	921.52	1090.07	Total expenses
9. निव्वळ फरक	(+)5.58	(-)26.72	Net margin

छोटी बंदरे

१२.१०. महाराष्ट्र राज्याच्या ७२० कि.मी. लांबीच्या किनार-पट्टीवर ४८ छोटी घोषित बंदरे व ४ उपबंदरे आहेत. तथापि त्यांपैकी मुंबई बंदर वाहतूक सेवेतील २ बंदरे धरून फक्त ४० बंदरांतून १९९१-९२ मध्ये प्रवाशांची वाहतूक झाली. निरनिराळ्या छोट्या बंदरांतून यांत्रिक व बिगर यांत्रिक बोट्यांतून, तसेच फेरी सेवेखाली १९९०-९१ मध्ये झालेल्या १२१.२२ लाख प्रवासी वाहतुकीच्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये ११.५ टक्के वाढ होऊन ती १३५.११ लाख झाली. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९९२ या काळात छोट्या बंदरांतून एकूण ७३.३८ लाख प्रवासी वाहतूक झाली, तर आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीत ७३.१२ लाख प्रवाशांची वाहतूक झाली होती.

१२.११. छोट्या बंदरांतून होणाऱ्या मालाची वाहतूक आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५७ टक्क्यांनी कमी होऊन १९९१-९२ मध्ये ती ५.३२ लाख टन झाली. १९९०-९१ मध्ये ही वाहतूक ९.२८ लाख टन इतकी होती. १९९१-९२ मधील एकूण माल वाहतुकीपैकी ३.०५ लाख टन वाहतूक आयात मालाची होती. आयात मालापैकी ९६ टक्के विटा (क्लंकर) व उर्वरित बांधकाम साहित्य (मंगलोरि कौले) होते. १९९१-९२ मधील २.२७ लाख टन निर्यात मालापैकी ९४ टक्के कच्चे लोखंड होते व ते सर्व रेडी बंदरांतून निर्यात झाले. एप्रिल ते ऑक्टोबर १९९२ ह्या कालावधीमध्ये छोट्या बंदरांतून अंदाजे १.१ लाख टन मालाची वाहतूक झाली, तर आधीच्या वर्षी याच कालावधीत ३.४८ लाख टन मालाची वाहतूक झाली होती.

Minor Ports

12.10. There are 48 notified minor ports and four sub-ports along the coast line of 720 km. in the State. However, 40 of them including two from Bombay harbour service handled passenger transport during 1991-92. During the year 1991-92, the passenger traffic at different minor ports by mechanised and non-mechanised vessels including ferry services, increased to 135.11 lakh from 121.22 lakh in 1990-91 thereby showing an increase of 11.5 per cent. The passenger traffic handled by the minor ports during April-October, 1992 was about 73.38 lakh, as against 73.12 lakh during the same period of the earlier year.

12.11. The cargo handled by the minor ports in 1991-92 was lower at 5.32 lakh tonnes as compared to 9.28 lakh tonnes during 1990-91 showing a decrease of 57 per cent. Of the total cargo handled in 1991-92, 3.05 lakh tonnes were of imports, 96 per cent of which was clinker and remaining was building material (Mangalore tiles). Of the total export of 2.27 lakh tonnes in 1991-92, 94 per cent was of iron ore and all these exports were only from Redi Port. The cargo traffic handled by the minor ports during April-October, 1992 was about 1.1 lakh tonnes as against 3.48 lakh tonnes handled in the corresponding period of the previous year.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

१३.१. महाराष्ट्राच्या विशेषतः ग्रामीण भागातील जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक विकासामध्ये महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने महत्त्वाची भूमिका पार पाडली आहे. सुद्धातील ही चळवळ शेती पत पुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. त्यानंतर ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण भागातील उद्योग, ग्राहक उपयोगी वस्तुचा पुरवठा व सामाजिक सेवा यांसारख्या इतर क्षेत्रात झपाट्याने पसरली. या सर्वच क्षेत्रातील संस्थांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झालेली आहे. निरनिराळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची गेल्या ३ दशकांमध्ये झालेली प्रगती खालील तक्त्यांत दर्शविली आहे :—

The Co-operative Movement in Maharashtra

13.1. The Co-operative movement in Maharashtra has played a significant role in the social and economic development of the State, particularly in the rural areas. Initially, this movement was mainly confined to the field of agricultural credit. Later it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services etc. There is generally, a remarkable increase in the number of societies in all these fields. The progress of various types of co-operative societies in the last three decades is given in the following table :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13. 1.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती/Progress of Co-operative Movement in Maharashtra State

संस्था प्रकार	३० जून रोजी असणारी संख्या Number as on 30th June				Type of Societies
	1961	1981	1991	1992	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
1. शेती पत संस्था	21,438	18,605*	19,597	19,761	Agricultural Credit Societies
2. बिगर शेती पत संस्था	1,631	5,477	11,293	12,759	Non-Agricultural Credit Societies
3. पणन संस्था	344	423	931	997	Marketing Societies
4. उत्पादक संस्था (साखर कारखाने, भात गिरण्या, इत्यादी).	4,306	14,327	28,954	30,923	Productive Enterprises (Sugar Factories, Rice Mills, etc.)
5. समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था (ग्राहक भांडारे, गृहनिर्माण, इत्यादी)	3,846	21,915	43,845	47,583	Social Service and other Co-operative Societies (Consumer Stores, Housing, etc.)
एकूण संख्या	31,565	60,747	1,04,620	1,12,023	Total Societies

*टीप.—आदिवासी सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेमुळे घट झाली आहे/Note.—Decrease due to reorganisation of Adivasi Co-operative Societies.

१३.२. राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या एकूण संख्येत ३० जून १९९२ ला संपणाऱ्या वर्षात ७.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती १,०४,६२० वरून १,१२,०२३ झाली. त्यांच्या भरणा केलेल्या भागभांडवलात ९ टक्क्यांनी वाढ होऊन १,९२७ कोटी रुपयावरून ते २,१०० कोटी रुपये झाले. १९९१-९२ वर्षात निव्वळ कर्जवाटप आधीच्या वर्षाच्या ६,२६६ कोटी रुपयांवरून ६.८ टक्क्यांनी वाढून ते ६,६९१ कोटी रुपये झाले. सहकारी चळवळीच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांची गेल्या दोन वर्षांकरिता माहिती खालील तक्त्यांत दिली आहे.

13.2. The number of Co-operative Societies of all types taken together in the State increased by 7.1 per cent to 1,12,023 by the end of June 1992 from 1,04,620 as on 30th June 1991. Their paid up share capital increased by 9 per cent to Rs. 2,100 crore from Rs. 1,927 crore. The loans advanced (net) by the co-operative societies during the year 1991-92 increased by 6.8 per cent to Rs. 6,691 crore from to the earlier year's advances of Rs. 6,266 crore. The table below gives some important characteristics of the Co-operative Movement in the State during 1990-91 and 1991-92.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13.2

सहकारी चळवळीची वैशिष्ट्ये/Important Characteristics of Co-operative Movement

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	वर्ष		१९९०-९१ पेसा वाढ/घट (टक्के) Percentage increase/decrease over 1990-91	Item
	1990-91	1991-92*		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
(१) संस्थांची संख्या	1,04,620	1,12,023	7.1	Number of societies.
(२) सभासदांची संख्या (लाखांत)	269	283	5.2	Number of members (in lakh)
(३) भरणा केलेले भागभांडवल	1,927	2,100	9.0	Paid up share capital
(४) ठेवी	11,043	11,900	7.8	Deposits
(५) खेळते भांडवल	24,283	26,849	10.6	Working Capital
(६) कर्जवाटप (निव्वळ)	6,266	6,691	6.8	Advances (net)
(७) नफा झालेल्या संस्था	56,170	58,981	5.0	Number of societies in profit
(८) नफा	266	287	7.9	Amount of profit
(९) तोटा झालेल्या संस्था	32,369	30,749	(-)-5.0	Number of societies in loss
(१०) तोटा	113	106	(-)-6.2	Amount of loss
(११) नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था	16,081	22,293	38.6	Number of societies with no profit no loss.

टीप:—*अस्थायी/Provisional

प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था

१३.३. राज्यात ३० जून १९९२ रोजी १९,७२९ प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्था होत्या. त्यामध्ये कृषक सेवा संस्था, आदिवासी सहकारी संस्था व धान्य सहकारी संस्थांचा समावेश आहे. त्या संस्थांच्या सभासद संख्येत गेल्या वर्षाच्या ७९ लाख ह्या संख्येत वाढ होऊन ती ८३ लाख झाली. तसेच खेळत्या भांडवलात ७.७ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते १,९९३ कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी १९९१-९२ या वर्षी ९२४ कोटी रुपयांचा कर्ज पुरवठा केला. तो मागील वर्षापेक्षा १६ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९१-९२ मध्ये केलेल्या कर्जपुरवठ्यापैकी १८३ कोटी रुपये (२० टक्के) अल्प भूधारकांना वाटण्यात आले. सर्व प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांकडे १९९१-९२ चे अखेरीस येणे कर्जाची रक्कम १,४३८ कोटी रुपये होती ती रक्कम गेल्या वर्षाअखेरपेक्षा एक टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांनी दिलेल्या कर्जापैकी ९१५ कोटी रुपयांची कर्ज वसुली केली. ही कर्ज वसुलीची रक्कम गेल्या वर्षापेक्षा २० टक्क्यांनी जास्त होती. १९९१-९२ मध्ये प्राथमिक शेती पत पुरवठा संस्थांचे कर्ज वसुलीचे मागणीशी प्रमाण ६७ टक्के होते, तर मागील वर्षी हे प्रमाण ६१ टक्के होते. १९९१-९२ चे अखेरीस थकबाकीची रक्कम ४५५ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ३१.५ टक्के होते. गेल्या वर्षी म्हणजे १९९०-९१ मध्ये हेच प्रमाण ३३.३ टक्के होते. १९९१-९२ चे अखेरीस असणाऱ्या थकबाकी पैकी ६० टक्के थकबाकी दोन वर्षांहून कमी कालावधीकरिता होती.

Primary Agricultural Credit Societies (PACS)

13.3. There were 19,729 Primary Agricultural Credit Societies as on 30th June 1992. These include Farmer's Service Societies, Adivasi Societies and Grain Banks. Their membership increased from 79 lakh in 1990-91 to 83 lakh in 1991-92. Their working capital increased by 7.7 per cent to Rs. 1,993 crore in the year 1991-92. These societies advanced loans to the tune of Rs. 924 crore during 1991-92, which were nearly 16 per cent more than that in 1990-91. Out of the total loans advanced during 1991-92, Rs. 183 crore (20 per cent) were advanced to small holders. The loans outstanding in respect of all PACS at the end of 1991-92 were Rs. 1,438 crore, which were higher by one per cent than that at the end of 1990-91. The loans recovered by the PACS were of the order of Rs. 915 crore, which were higher by 20 per cent than that in 1990-91. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 67 in 1991-92 as against 61 in the previous year. The loans overdue at the end of 1991-92 were of Rs. 455 crore. The percentage of overdues to outstandings in 1991-92 was 31.5 per cent as against 33.3 per cent in 1990-91. Out of the total loans overdue at the end of 1991-92, about 60 per cent were overdue for less than two years.

प्रत्येकी सुमारे ३० ते ४० कि.मी. विस्ताराचे कार्यक्षेत्र असणाऱ्या २७५ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांना योग्य प्रकारे देखरेख, नियंत्रण व संपर्क ठेवण्याच्या प्रक्रियेत अडचणी आल्यामुळे त्या आर्थिक व प्रशासकीय दृष्ट्या अडचणीत आल्या होत्या. आता ५ ते १० कि.मी. विस्ताराच्या कार्यक्षेत्राकरिता किंवा सर्वसाधारणपणे ५,००० लोकसंख्येसाठी एक याप्रमाणे एप्रिल १९९० मध्ये या संस्थांची पुनर्रचना करण्यात आली असून पुनर्रचनेनंतर जून, १९९२ अखेर संस्थांची संख्या व सभासद संख्या अनुक्रमे ९८४ व ८.१ लाख इतकी झाली आहे. आदिवासी सहकारी संस्थांनी १९९१-९२ मध्ये आपल्या ९३,००० सदस्यांना १८.२७ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला आहे. तो १९९०-९१ मध्ये ८९,००० सभासदांसाठी रुपये १७.४० कोटी इतका होता.

शिखर व मध्यवर्ती बँका

१३.४. शिखर व मध्यवर्ती बँकांनी ३० जून रोजी संपणाऱ्या वर्षात आता ते ३१ मार्च रोजी संपेल असा बदल केला आहे. त्यानुसार शिखर व मध्यवर्ती सहकारी बँकांची ३१ मार्च १९९२ ची नऊ महि यांची आकडेवारी दिली आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवी ३० जून १९९१ रोजी २,०९४ कोटी रुपये होत्या. त्यात ६.२ टक्के वाढ होवून त्या ३१ मार्च १९९२ अखेर २,२२४ कोटी रुपये झाल्या. या बँकेचे ३१ मार्च १९९२ रोजी खेळते भांडवल ३,२३४ कोटी रुपये होते. तर जून, १९९१ अखेरीस ते २,९४५ कोटी रुपये होते. १ जूलै, १९९१ ते ३१ मार्च, १९९२ या काळात बँकेने ४,९७१ कोटी रुपयांचा पत पुरवठा केला व तो आधीच्या वर्षापेक्षा २१.६ टक्क्यांनी जास्त होता. येणे कर्जाची रक्कम ३१ मार्च, १९९२ रोजी २३.६ टक्क्यांनी वाढून ती २,३५५ कोटी रुपये झाली. थकवाकीची रक्कम ३१ मार्च, १९९२ रोजी ९९ कोटी रुपये होती व थकवाकीचे येणे रकमेची प्रमाण ४.२ टक्के होते. हीच टक्केवारी जून, १९९१ रोजी ३.६ होती.

१३.५. ३१ मार्च, १९९२ अखेर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या ठेवी ३,५६८ कोटी रुपये होत्या. तर त्याचे खेळते भांडवल ५,३६८ कोटी रुपये होते. ३० जून १९९१ ला हे आकडे अनुक्रमे ३,१९९ कोटी रुपये व ४,७९५ कोटी रुपये होते. या बँकांनी १९९१-९२ मध्ये ४,४६४ कोटी रुपयांचा पत पुरवठा केला. हा आधीच्या वर्षापेक्षा २९ टक्क्यांनी जास्त होता. ३१ मार्च, १९९२ अखेरीस येणे कर्जाची रक्कम ३,२१० कोटी रुपये होती व ती ३० जून, १९९१ पेक्षा ५ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९१-९२ मध्ये १,१३० कोटी रुपयांची कर्ज वसुली झाली. ही वसुली १९९०-९१ मधील वसुलीपेक्षा ३ टक्क्यांनी जास्त होती. कर्ज वसुलीचे मागणीशी प्रमाण १९९१-९२ मध्ये ८० टक्के होते. १९९०-९१ मध्ये हेच प्रमाण ६७ टक्के होते. ३१ मार्च, १९९२ अखेर थकवाकीची रक्कम ६४९ कोटी रुपये होती व थकवाकीचे येणे रकमेची प्रमाण २० टक्के होते. ते ३० जून, १९९१ अखेर २०.५ टक्के होते.

१३.६. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९९१-९२ मध्ये १०८.८५ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले आणि १००.०८ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्ज वाटली. या बँकेची

The area of operation of the Adivasi Cooperative Societies was about 30 to 40 kms. wide. In view of the larger area of operation of these societies they were facing financial and administrative difficulties due to lack of supervision, coordination and control. The Government, therefore, took a decision in April 1990 to reorganise the Adivasi Cooperative Societies by reducing their area of operation to 5-10 kms. and establishing a new society for a population of about 5,000. In view of the above, the number of Adivasi Cooperative Societies has increased to 984 by the end of June 1992 from 275. The membership of these societies was 8.1 lakh by the end of June 1992. These societies advanced loans of Rs. 18.27 crores to 93 thousand members during 1991-92 as against loans of Rs. 17.40 crore distributed to 89 thousand members during the previous year.

Apex and Central Banks

13.4. The apex and central credit co-operative banks have changed their accounting year from 30th June to 31st March recently. Accordingly, the data for these banks is presented for the nine months ending on 31st March, 1992. The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank increased by 6.2 per cent from Rs. 2,094 crore on 30th June, 1991 to Rs. 2,224 crore as on 31st March, 1992. Its working capital stood at Rs. 3,234 crore at the end of 31st March, 1992 as against Rs. 2,945 crore at the end of June, 1991. The loans advanced (gross) during 1st July 1991 to 31st March 1992 were Rs. 4,971 crore, which were higher by 21.6 per cent than that of the previous co-operative year. The loans outstanding increased by 23.6 per cent to Rs. 2,355 crore at the end of March, 1992. The loans overdue at the end of 31st March, 1992 were Rs. 99 crore and the percentage of overdues to outstanding was 4.2 as compared to 3.6 as on 30th June, 1991.

13.5. The deposits and working capital of the District Central Co-operative Banks (DCCBs) were Rs. 3,568 crore and Rs. 5,368 crore respectively as on 31st March, 1992 compared with Rs. 3,199 crore and Rs. 4,795 crore respectively as on 30th June, 1991. The total loans advanced by the District Central Co-operative Banks during 1991-92 were of the order of Rs. 4,464 crore showing an increase of 29 per cent over last year. The loans outstanding stood at Rs. 3,210 crore at the end of March, 1992 which were higher by 5 per cent than that as on 30th June 1991. The loans recovered during 1991-92 were Rs. 1,130 crore, higher by 3 per cent than that during 1990-91. The percentage of recovery to demand was 80 in 1991-92 as against 67 in 1990-91. The loans overdue were of Rs. 649 crore as on 31st March, 1992 and the percentage of overdues to outstanding was 20 as against 20.5 as on 30th June, 1991.

13.6. The Maharashtra State Co-operative Agricultural and Rural Development Bank floated debentures of the order of Rs. 108.85 crore and disbursed long

थकवाकी ३१ मार्च १९९२ अखेर ७०.८२ कोटी रुपये होती. १९९०-९१ मध्ये बँकेने १२४.३८ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले होते, तर ३० जून, १९९१ रोजी बँकेची ५१.७४ कोटी रुपयांची थकवाकी होती.

बिगर शेती पत पुरवठा संस्था

१३.७. जून, १९९२ अखेर बिगर शेती पत पुरवठा संस्थांच्या संख्येत आधीच्या वर्षापेक्षा १३ टक्क्यांनी वाढ होवून ती १२,७५९ झाली. १९९१-९२ च्या अखेरीस सदस्य संस्थेतही ७.२ टक्क्यांनी वाढ होवून ती ९८ लाख झाली. १९९१-९२ मध्ये या संस्थांचे खेळते भांडवल ८,७८९ कोटी रुपये व पत पुरवठा ५,५७६ कोटी रुपये होता. या दोहोंमध्ये त्या वर्षात अनुक्रमे १२ व ६ टक्के वाढ झाली.

सहकारी पणन संस्था

१३.८. जून, १९९२ अखेर सहकारी पणन संस्था व जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ मिळून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या ९९७ होती. त्यांची सभासद संख्या ७.६७ लाख आणि खेळते भांडवल ३५७ कोटी रुपये होते. १९९१-९२ यावर्षी या संस्थांची उलाढाल १,६७६ कोटी रुपये होती तर १९९०-९१ मधील उलाढाल १,६०२ कोटी रुपये होती.

१३.९. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९२ रोजी १४२ कोटी रुपये होते. १९९१-९२ मध्ये संघाची एकूण उलाढाल ३०५ कोटी रुपये होती. तर १९९०-९१ मध्ये ती २७७ कोटी रुपये होती. १९९१-९२ च्या एकूण उलाढालीमध्ये शेतीची अवजारे व इतर शेतीविषयक वस्तूंची विक्री १९० कोटी रुपये झाली.

१३.१०. महाराष्ट्र राज्य कापूस उत्पादकांच्या सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९२ रोजी ११.३१ कोटी रुपये होते. १ जुलै, १९९१ ते ३१ मार्च १९९२ या काळात महासंघाची एकूण उलाढाल ६८६ कोटी रुपये होती तर १९९०-९१ मध्ये ती ७६६ कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार खरेदी योजना

१३.११. महाराष्ट्र कच्चा कापूस (खरेदी, प्रक्रीया व पणन) कायदा १९७१ ची मुदत ३० जून, १९९३ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. १९९२-९३ हंगामाकरिता राज्य शासनाने कापसाच्या (सरकीसह कापूस) जातवार व प्रतवार हमी किमती ३० सप्टेंबर, १९९२ रोजी जाहीर केल्या. हमी किमती आधारभूत किमती एवढ्याच ठरविण्यात आल्या आहेत. परंतु रूई आणि सरकीच्या विक्रीच्या किमतीवर अवलंबून असलेल्या अंतिम किमती जर हमी किमतीहून जास्त झाल्या तर त्यांच्या फरकापैकी ७५ टक्के किंमत कापूस उत्पादकांना देण्यात येईल. हंगाम १९९२-९३ मध्ये लंब व मध्यम धाग्यांच्या कापसास रु. ५० प्रति क्विंटल तर आखूड धाग्यांच्या कापसास रु. १०० प्रति क्विंटल इतका अग्रीम अधिक रक्कम देण्याचे शासनाने जाहीर केले आहे. या हंगामातील कापूस खरेदीस पश्चिम महाराष्ट्रात १३ सप्टेंबर, १९९२ पासून व विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश या मुख्य कापूस पट्ट्यात दिनांक ५ ऑक्टोबर, १९९२ पासून सुरुवात झाली आहे. जानेवारी, १९९३ अखेर ६० लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला.

term loans of Rs. 100.08 crore during 1st July 1991 to 31st March 1992. The overdues of this Bank stood at Rs. 70.82 crore as on 31st March, 1992. The total loans disbursed during co-operative year 1990-91 were Rs. 124.38 crore and overdues were Rs. 51.74 crore as on 30th June, 1991.

Non-Agricultural Credit Societies

13.7. The number of non-agricultural credit societies was 12,759 as on 30th June, 1992 showing an increase of 13 per cent over the number as on 30th June, 1991. Their membership increased by 7.2 per cent over previous year and stood at 98 lakh at the end of 1991-92. The working capital and gross loans advanced, in 1991-92 increased by 12 per cent and 6 per cent respectively and stood at Rs. 8,789 crore and Rs. 5,576 crore respectively.

Co-operative Marketing Societies

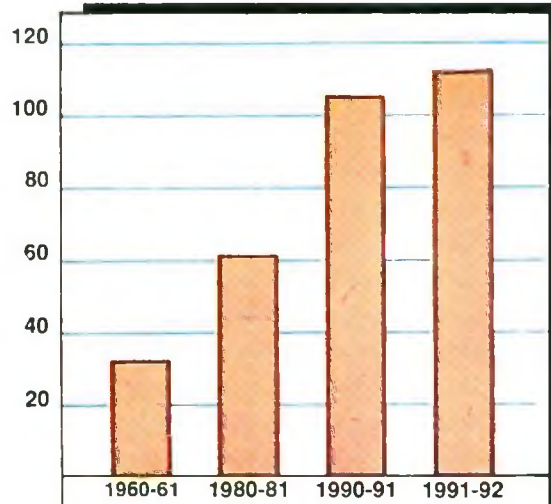
13.8. The number of co-operative marketing societies including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation at the end of June, 1992 was 997 with a membership of 7.67 lakh and working capital of Rs. 357 crore. The turnover of these societies was of the order of Rs. 1,676 crore in 1991-92 compared with Rs. 1,602 core in 1990-91.

13.9. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs. 142 crore as on 31st March, 1992. Its total turnover in 1991-92 was Rs. 305 crore as against Rs. 277 crore in co-operative year 1990-91. Of the total turnover, the value of agricultural requisites sold by it in 1991-92 amounted to Rs. 190 crores.

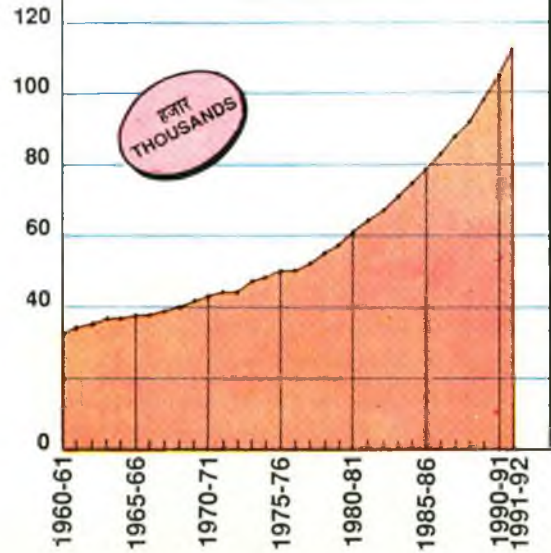
13.10. The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers Marketing Federation had a working capital of Rs. 11.31 crore as on 31st March, 1992. Its total turnover during 1st July 1991 to 31st March 1992 was Rs. 686 crore as against Rs. 766 crore in co-operative year 1990-91.

The Scheme of Monopoly Procurement of Cotton

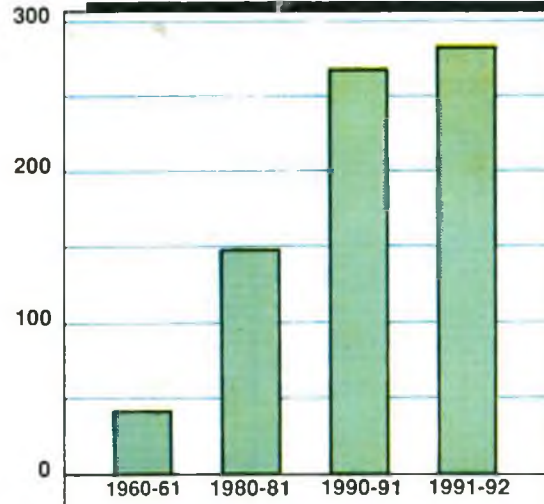
13.11. The duration of the Maharashtra Raw Cotton (procurement, processing and marketing) Act, 1971 has been extended upto 30th June, 1993. The varietywise and gradewise guaranteed prices of raw cotton (Kapas i.e. unginned) were declared by the State Government on 30th September, 1992 for the season 1992-93. The guaranteed prices were fixed on par with the support prices but the cultivators would be entitled to receive 75 per cent of excess over the guaranteed prices, if the final prices which depend on total realisation from sales of bales and cotton seeds worked out are more than the guaranteed prices. The Government also declared advance additional prices to the extent of Rs. 50 per quintal for long and medium staple varieties and Rs. 100 per quintal for short staple varieties for the

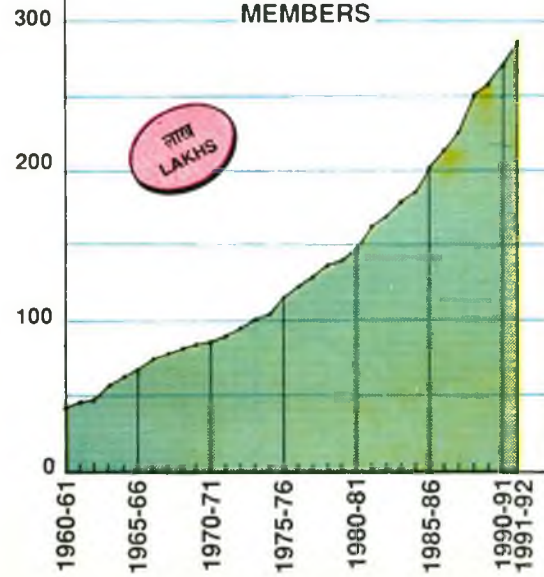
संस्था
SOCIETIES

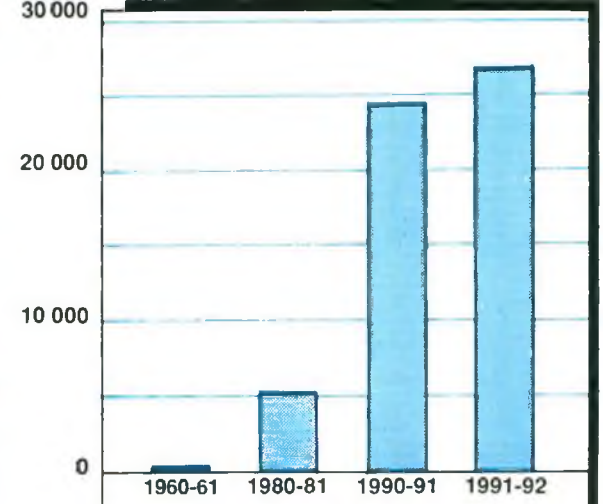
हजार
THOUSANDS

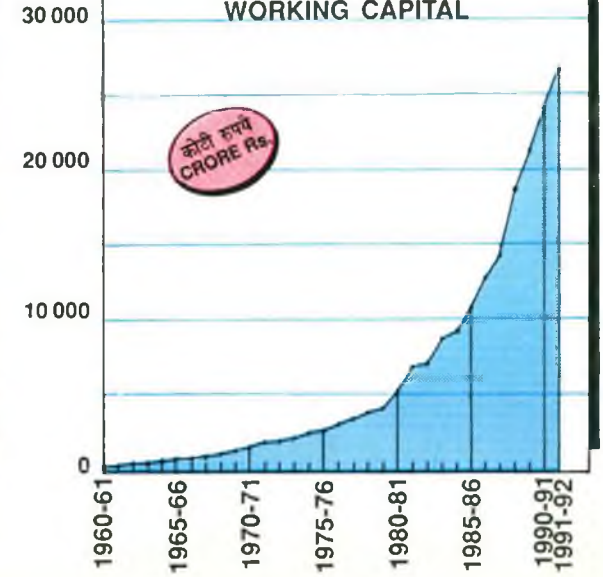
सभासद
MEMBERS

लाख
LAKHS

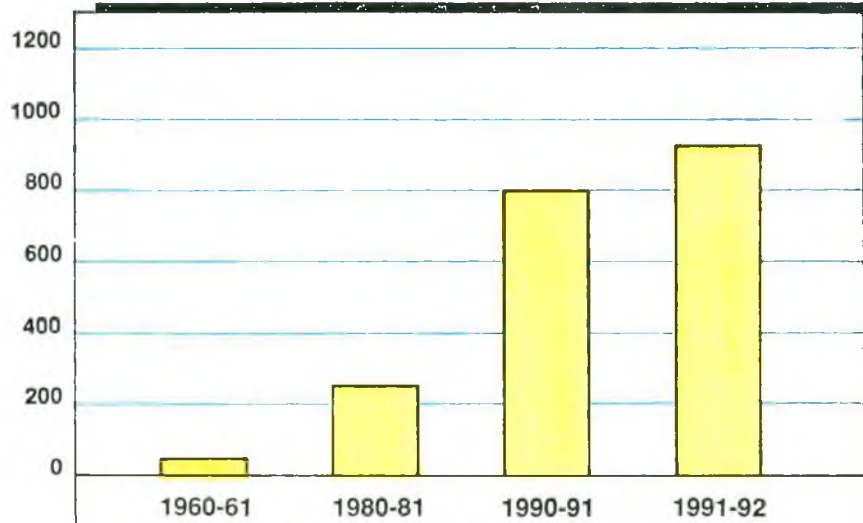

खेळते भांडवल
WORKING CAPITAL

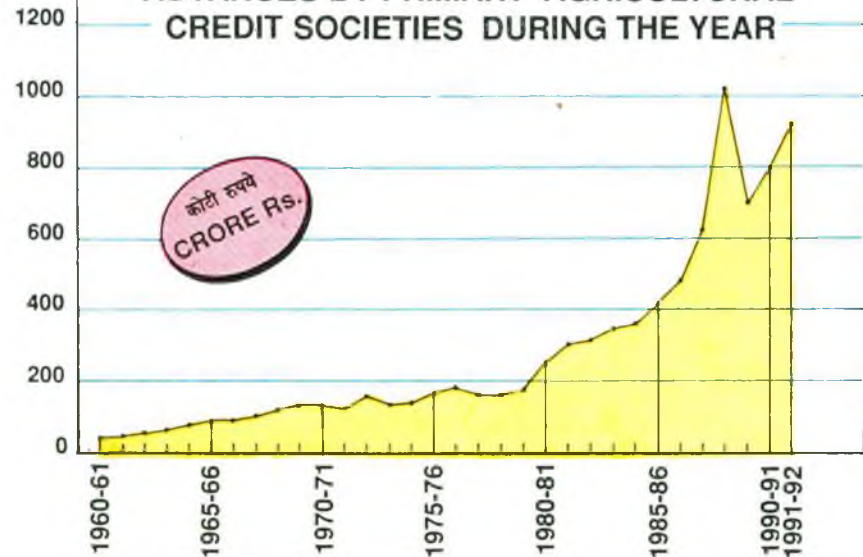

कोटी रुपये
CRORE Rs.

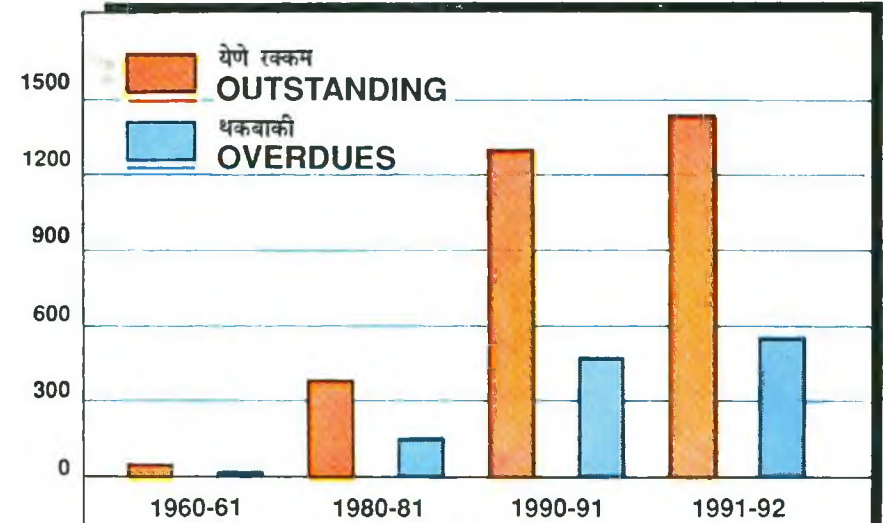
GROWTH OF PRIMARY AGRICULTURE CREDIT SOCIETIES

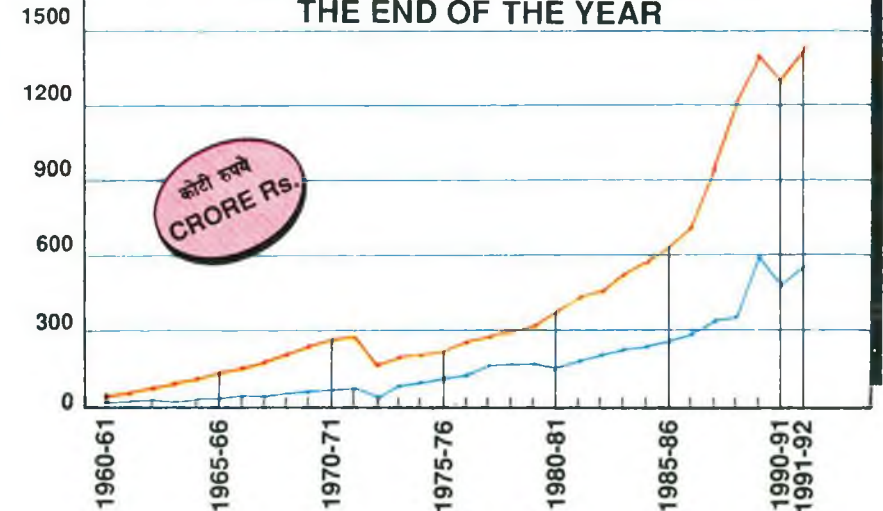
प्राथमिक शेती पतसंस्थांनी वर्षभरात वितरित केलेले कर्ज
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई

प्राथमिक शेती पतसंस्थांची वर्षअखेर येणे रक्कम व धकबाकी
OUTSTANDING AND OVERDUES OF PRIMARY AGRICULTURE CREDIT SOCIETIES AT THE END OF THE YEAR

हमी दराप्रमाणे अतिरिक्त उचलीसह त्यांची किंमत ५६५.२० कोटी रुपये इतकी होती. खरेदी केलेल्या कापसापैकी २९ लाख क्विंटल कापसावर प्रक्रिया करून पाच लाख गाठी बांधण्यात आल्या. कापसावरील प्रक्रियेनंतर १९ लाख क्विंटल सरकी उपलब्ध झाली. त्यापैकी १७ लाख क्विंटल सरकीची लिलावात विक्री झाली असून त्याची किंमत रुपये ८१.७७ कोटी झाली. चालू हंगामात ७५ लाख क्विंटल कापसाची खरेदी होण्याची अपेक्षा आहे.

१३.१२. १९९१-९२ च्या संपूर्ण हंगामात ५६३.२८ कोटी रुपयांचा ५१.०८ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला तर १९९०-९१ मध्ये ५५०.३३ कोटी रुपयांचा ६५.८५ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. १९९१-९२ च्या हंगामात खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून १०.६३ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व त्यापासून ३३.१२ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार केलेल्या गासड्यांपैकी १०.२१ लाख गासड्या ५३०.१४ कोटी रुपये किंमतीत विकण्याचा करार झाला आणि पूर्ण कापसाची सरकी १८७.२९ कोटी रुपयास विकण्यात आली. गासड्याची १९९१-९२ मधील सरासरी प्रती गासडी विक्री किंमत ५,१९१ रुपये होती आणि सरकीची सरासरी विक्री किंमत प्रती क्विंटल ५६५ रुपये होती.

१३.१३. कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेला १९९१-९२ मध्ये सुमारे १७५ कोटी रुपयांचा वाढावा होण्याची अपेक्षा आहे. या योजनेस १९९०-९१ हंगामात २०५.८२ कोटी रुपये इतका नफा झाला होता.

उत्पादक व्यवसाय

१३.१४. उत्पादक व्यवसायात गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या जून १९९२ अखेर ३०,९२३ होती. त्यापैकी ६४२ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. १९९१-९२ अखेर या सर्व उत्पादक संस्थांची सदस्य संख्या ४१.७३ लाख होती, तर त्यांचे खेळते भांडवल ५,०२४ कोटी रुपये होते. स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्थांपैकी या वर्षी ५४१ संस्था उत्पादन करित होत्या. १९९१-९२ या वर्षी कार्यरत असलेल्या ९४ साखर कारखान्यांनी ३६५ लाख टन ऊसाचे गाळप करून ४०.९५ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. हे उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा २.३ टक्क्यांनी जास्त होते. कापूस पिजणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्थांनी प्रक्रिया केलेल्या कापसात १९९१-९२ मध्ये ७.० टक्क्यांनी वाढ दिसून आली. भात गिरण्यांच्या उत्पादनात यावर्षी ८.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा पुढील तक्त्यात दिला आहे :—

1992-93 season. For the Season 1992-93 the procurement of kapas was started from 13th September 1992 in western Maharashtra and from 5th October 1992 in the main cotton tract (Vidarbha, Marathwada and Khandesh). The total procurement by the end of January 1993 was 60 lakh quintals valued at Rs. 565.20 crore at the guaranteed prices including Advance Additional Price. Out of the total kapas procured, 29 lakh quintal of kapas was processed, 5 lakh bales were pressed and 19 lakh quintal of cotton seed was obtained. Of this, 17 lakh quintal cotton seed was auctioned for Rs. 81.77 crore. It is expected that the procurement will be around 75 lakh quintal during current season.

13.12. During 1991-92, 51.08 lakh quintal of kapas valued at Rs. 563.28 crore was procured as against Rs. 65.85 lakh quintal valued at Rs. 550.33 crore in 1990-91. After processing the cotton procured during 1991-92, 10.63 lakh bales were pressed and 33.12 lakh quintal of cotton seed was obtained. During 1991-92, 10.21 lakh bales pressed were contracted for sale valued at Rs. 530.14 crore. The entire quantity of cotton seed was sold at Rs. 187.29 crore. The average selling price per bale for 1991-92 works out to Rs. 5,191 and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs. 565.

13.13. The Monopoly Procurement Scheme is expected to make a surplus of about Rs. 175 crore during 1991-92. The scheme had earned a profit of Rs. 205.82 crore during 1990-91 season.

Productive Enterprises

13.14. There were 30,923 co-operative societies engaged in productive enterprises as on 30th June 1992; of which 642 were independent processing societies. The membership and working capital of all these societies engaged in productive enterprises were 41.73 lakh and Rs. 5,024 crore respectively as at the end of the year 1991-92. Out of the independent processing societies, 541 were in production during the year 1991-92. The 94 sugar factories in production during the year crushed 365 lakh tonnes of sugarcane and produced 40.95 lakh tonnes of sugar in 1991-92, which is higher by 2.3 per cent than that in 1990-91. The quantity of kapas processed by cotton ginning and pressing societies increased by 7.0 per cent in 1991-92 over 1990-91, whereas processing of Paddy by rice mills showed an increase of 8.5 per cent over last year. The table below gives the progress made by the co-operative processing societies.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13.3

सहकारी प्रक्रिया संस्था/Co-operative processing societies

संस्था प्रकार	एकूण संस्था		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या		प्रक्रिया केलेला माल ('००० टनात)		Type of Society
	Total number of societies		Number of societies in production		Quantity processed† (in '000 tonnes)		
	1990-91	1991-92*	1990-91	1991-92*	1990-91	1991-92*	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
(१) सरकी काढणे व कापडाच्या गाठी बांधणे.	213	241 213	195	227	386	413	Cotton ginning and pressing
(२) भात गिरण्या	88	90	83	82	141	153	Rice Mills
(३) तेल गिरण्या	8	7	2	3	1	1	Oil Mills
(४) साखर कारखाने	138	140	93	94	37,231	36,501	Sugar factories
(५) इतर	165	164 192	87	135	24	27	Others
एकूण	612	642	460	541	37,783	37,095	Total

* अस्थायी//Provisional.

† प्रक्रिया केलेला माल कापूस/भात/तेलविया/ऊस या स्वरूपात
Quantity processed in terms of raw cotton/paddy/oil seeds/sugarcane.

१३.१५. राज्यात १९९१-९२ मध्ये ८४३ हातमाग संस्था व ८५६ विद्युत माग संस्था होत्या. १९९०-९१ मध्ये ह्या संस्था अनुक्रमे ८४२ व ८०६ अशा होत्या. १९९१-९२ मध्ये या संस्थाकडे असलेल्या चालू हातमागांची संख्या २३.२ हजार व चालू विद्युत मागांची संख्या ३६.६ हजार होती. यावर्षी हातमाग संस्थांनी ४९ कोटी रुपये किमतीचे आणि विद्युत माग संस्थांनी १४.५ कोटी रुपये किमतीचे कापड उत्पादन केले. १९९०-९१ मध्ये उत्पादित कापडाचे मूल्य अनुक्रमे ४६.६ कोटी व १३.८ कोटी रुपये होते.

१३.१६. राज्यात एकूण १४२ सहकारी सूत गिरण्यांची १९९१-९२ मध्ये ३१ सूत गिरण्या उत्पादन करित होत्या. त्यांच्या जवळील चात्यांची संख्या ९.४० लाख होती. या गिरण्यांनी त्या वर्षात २५० कोटी रुपये किमतीच्या सुताचे उत्पादन केले.

१३.१७. राज्यात १९९१-९२ मध्ये १४,९३७ प्राथमिक दूध संस्था आणि ६० दूध संघ होते व त्यांची सभासद संख्या अनुक्रमे १३.३ लाख व २७ हजार होती. दूध संस्था व दूध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे १५६ कोटी रुपये व २३८ कोटी रुपये होते. दूध संस्थांनी व दूध संघांनी १९९१-९२ मध्ये विक्री केलेल्या दूध आणि दुधाच्या पदार्थांच्या विक्रीची किंमत अनुक्रमे ३१२ व ३८० कोटी रुपये होती. मागील वर्षी ती अनुक्रमे २९९ कोटी रुपये व ३५१ कोटी रुपये होती.

१३.१८. १९९१-९२ मध्ये १,७९५ मत्स्यव्यवसाय करणाऱ्या संस्था, १८ मत्स्यव्यवसाय संघ व १ मत्स्यव्यवसाय महासंघ कार्यरत होते. या सर्व संस्थांची सदस्य संख्या १.७० लाख होती. या संस्थांचे

13.15. There were 843 handloom and 856 powerloom societies during 1991-92 as against 842 and 806 respectively during 1990-91. These societies had 23.2 thousand handlooms and 36.6 thousand powerlooms respectively in working condition during 1991-92. The handloom and the powerloom societies produced cloth worth Rs. 49.0 crore and Rs. 14.5 crore respectively during 1991-92. The value of production in 1990-91 of the handloom and the powerloom societies was Rs. 46.6 crore and Rs. 13.8 crore respectively.

13.16. Out of 142 co-operative spinning mills, 31 mills having 9.40 lakh spindles were in production in 1991-92. These spinning mills produced yarn worth Rs. 250 crore during the year 1991-92.

13.17. There were 14,937 primary dairy societies and 60 unions with membership of 13.3 lakhs and 27 thousand respectively in 1991-92. These dairy societies and unions had working capital of Rs. 156 crore and Rs. 238 crore respectively. The total value of sale of milk and milk products together of dairy societies and unions during the year 1991-92 was of the order of Rs. 312 crore and Rs. 380 crore respectively as against Rs. 299 crore and Rs. 351 crores respectively during 1990-91.

13.18. In 1991-92, there were 1,795 primary fisheries societies, 18 fisheries unions and one fisheries federation. All these societies had membership of 1.70 lakh. They

खेळते भांडवल ३७ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत ६१ कोटी रुपये होती. १९९०-९१ मध्ये अशा विक्रीची किंमत ५८ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

१३.१९. राज्यात शिखर ग्राहक महासंघान्यतिरिक्त १२१ घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,१२७ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९९१-९२ मधील त्यांची विक्री २९७ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षाची विक्री २८२ कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक संघाची १९९१-९२ मधील एकूण विक्री २१ कोटी रुपये होती, तर मागील वर्षी विक्री किंमत १९ कोटी रुपये होती.

१३.२०. ३१ मार्च १९९२ अखेर राज्यात ३६,६१९ प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सभासद संख्या ११.९१ लाख होती. त्यांचे खेळते भांडवल १,०३४ कोटी रुपये होते. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण पत पुरवठा महामंडळाने गृहनिर्माण संस्थांना १९९१-९२ मध्ये ९०.७५ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. त्यावर्षी ७४.४८ कोटी रुपयांच्या कर्जांची वसुली करण्यात आली. कर्जे येणे रक्कम ३१ मार्च १९९२ अखेर ३१८ कोटी रु. होती. आधीच्या वर्षी हीच रक्कम २७९ कोटी रु. होती. घर बांधणीसाठी कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या घरांची संख्या ३१ मार्च, १९९२ अखेर १.९३ लाख होती. त्यापैकी जवळजवळ ८७ हजार घरे बांधून पूर्ण करण्यात आली.

१३.२१. कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९९१-९२ च्या अखेरीस ४,७८१ होती व सभासदांची संख्या २.३ लाख होती. यावर्षी अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांकडून १३१ कोटी रुपयांची कामे पूर्ण करण्यात आली. मागील वर्षी १२९ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती.

१३.२२. राज्यात १९९१-९२ मध्ये ३८० वन श्रमिक संस्था होत्या. त्यांच्या सभासदांची संख्या ७४ हजार होती. १९९१-९२ यावर्षी सदर संस्थांकडून लाकूड व इतर वन उत्पादनांची झालेली विक्री २ कोटी रुपयांची होती, तर मागील वर्षी ती ८ कोटी रुपयांची होती.

had working capital of the order of Rs. 37 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 61 crore as against the sale of Rs. 58 crore in 1990-91.

Social Services and Other Co-operative Societies

13.19. There were 121 wholesale consumers stores and 3,127 primary consumers' stores besides an apex consumer's federation. The total value of sales of all these consumer stores was Rs. 297 crore during the year 1991-92 as compared to Rs. 282 crore in 1990-91. The sales of the apex consumer federation during 1991-92 was Rs. 21 crore as against Rs. 19 crore in 1990-91.

13.20. There were 36,619 primary co-operative housing societies as on 31st March 1992 with a membership of 11.91 lakh. The working capital of these housing societies was of the order of Rs. 1,034 crore. The Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation advanced loans of Rs. 90.75 crore during 1991-92 and recovered loans of Rs. 74.48 crore during the same year. Its loans outstanding as on 31st March 1992 were Rs. 318 crore as against Rs. 279 crore as on 30th June 1991. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned was 1.93 lakh as on 31st March 1992, of which nearly 87 thousand tenements were completed by that date.

13.21. There were 4,781 labour contract societies with nearly 2.3 lakh members at the end of 1991-92. These societies executed work to the tune of Rs. 131 crore during the year 1991-92 as against Rs. 129 crore during 1990-91.

13.22. The 380 forest labour societies with membership of 74 thousand, had sold wood and other forest products to the tune of Rs. 2 crore during 1991-92 as against Rs. 8 crore during 1990-91.

१४. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती

१४.१. १९९१-९२ मध्ये राज्यात २५,८४८ ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २२८ नगरपरिषदा आणि ११ महानगरपालिका या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत होत्या. या सर्व स्थानिक संस्थांचे १९९१-९२ मधील एकत्रित उत्पन्न (सर्व साधनांपासून) आणि खर्च अनुक्रमे ३,९२८ कोटी रुपये आणि ३,७७३ कोटी रुपये होते. खालील तक्त्यामध्ये वरील प्रकारच्या स्थानिक संस्थांचे उत्पन्न व खर्च दर्शविले आहेत.

14. FINANCES OF LOCAL BODIES

14.1. The various Local Self-Government Bodies functioning in the State during 1991-92 were 25,848 Village Panchayats, 29 Zilla Parishads, 228 Municipal Councils and 11 Municipal Corporations. The income (from all sources) and expenditure of all these local bodies together during 1991-92 was Rs. 3,928 crore and Rs. 3,773 crore respectively. Following table gives income and expenditure by type of local bodies.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.1

स्थानिक संस्थांचे प्रकारानुसार १९९१-९२ या वर्षातील उत्पन्न आणि खर्च
Income and Expenditure of Local Bodies (Typewise) during 1991-92

(रुपये कोटीत/Rs. in crores)

स्थानिक संस्थांचा प्रकार (1)	संख्या/Number (2)	उत्पन्न/Income (3)	खर्च/Expenditure (4)	Type of Local Body (1)
ग्रामपंचायती	25,848	119.37	88.06	.. Village Panchayats
जिल्हापरिषदा	29	1,359.75	1,348.38	.. Zilla Parishads
महानगरपालिका व नगरपरिषदा	239	2,449.19	2,337.06	.. Municipal Corporations. and Councils
एकूण ..	26,116	3,928.31	3,773.50	.. Total

ग्रामपंचायती

१४.२. ग्रामपंचायतीचे १९९०-९१ आणि १९९१-९२ या वर्षातील प्रमुख बाबीनुसार उत्पन्न व त्यांचा खर्च खालील तक्त्यात दर्शविला आहे. उत्पन्नामध्ये सुस्वातीच्या शिल्लकेचासुद्धा समावेश आहे.

Village Panchayats

14.2. Major sourceswise revenue and broad headwise expenditure of the Village Panchayats for the years 1990-91 and 1991-92 is given in the table below. The income includes opening balance also.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.2

ग्रामपंचायतीचे १९९०-९१ व १९९१-९२ मधील उत्पन्न आणि खर्च
Income and expenditure of village panchayats for the years 1990-91 and 1991-92

(रुपये कोटीत/Rs. in crores)

बाब (1)	रक्कम/Amount		Item (1)
	1990-91 (2)	1991-92 (3)	
एक. उत्पन्न—			I. Income—
(१) कर			(1) Taxes
(अ) घरे व इतर मालमता यावरील कर	18.21 (16.61)	19.75 (16.55)	(a) Taxes on houses and other properties
(ब) इतर कर	18.11 (16.51)	23.09 (19.34)	(b) Other Taxes
(क) एकूण कर ..	36.32 (33.12)	42.84 (35.89)	(c) Total Taxes
(२) शासकीय अनुदान	25.75 (23.48)	25.58 (21.43)	(2) Government Grants
(३) अंशदान व देणग्या	11.77 (10.72)	13.08 (10.96)	(3) Contributions and donations
(४) इतर साधनांपासून उत्पन्न (सुस्वातीच्या शिल्लकीसह)	35.84 (32.68)	37.87 (31.72)	(4) Income from other sources (including opening balance)
एकूण उत्पन्न (१ ते ४) ..	1,09.68 (100.00)	119.37 (100.00)	Total Income (1 to 4)

खर्चा क्रमांक/TABLE No. 14.2—contd.

(1)	(2)	(3)	(4)
दोन. खर्च—			II. Expenditure—
(१) प्रशासन	18.15 (22.55)	19.80 (22.49)	(1) Administration
(२) आरोग्य व स्वच्छता	16.34 (20.30)	18.74 (21.25)	(2) Health and sanitation
(३) सार्वजनिक बांधकामे	26.05 (32.37)	26.10 (29.64)	(3) Public works
(४) सार्वजनिक दिवाबत्ती	6.81 (8.47)	7.43 (8.44)	(4) Public lighting
(५) शिक्षण	2.46 (3.06)	2.96 (3.36)	(5) Education
(६) समाजकल्याण	5.93 (7.37)	7.47 (8.48)	(6) Welfare of people
(७) इतर	4.73 (5.88)	5.56 (6.31)	(7) Others
एकूण खर्च (१ ते ७)	80.47 (100.00)	88.06 (100.00)	Total expenditure (1 to 7)

टीप.—कंसातील आकडे एकूण वेरजेशी टक्केवारी दर्शविताने. / Note.—Figures in brackets show percentage to total.

१४.३. सर्व ग्रामपंचायतींचे १९९१-९२ मधील एकूण उत्पन्न १९९०-९१ च्या उत्पन्नाच्या तुलनेत ९ टक्क्यांनी वाढून ते ११९.३७ कोटी रुपये झाले. १९९१-९२ या वर्षात प्रति ग्रामपंचायत सरासरी उत्पन्न ४६,१८१ रुपये होते. १९९१-९२ मध्ये ग्रामपंचायतींच्या एकूण उत्पन्नातील शासकीय अनुदानाचा वाटा २१.४ टक्के होता.

१४.४. १९९१-९२ मध्ये ग्रामपंचायतींचा एकूण खर्च ८८.०६ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षातील खर्चापेक्षा ९.४ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९१-९२ मध्ये राज्यातील प्रति ग्रामपंचायत सरासरी खर्च ३४,०६७ रुपये असल्याचे आढळले. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी सार्वजनिक बांधकामावर ३० टक्के, आरोग्य व स्वच्छता यावर २१ टक्के आणि सार्वजनिक दिवाबत्तीवर सुमारे ९ टक्के खर्च झाला. एकूण खर्चापैकी प्रशासनावरील खर्च सुमारे २३ टक्के होता.

जिल्हा परिषदा

१४.५. राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदांच्या प्रमुख साधनांनुसार महसुली उत्पन्नाची माहिती तक्ता क्रमांक १४.३ मध्ये दिली आहे.

14.3. The income of all Village Panchayats in 1991-92 was Rs. 119.37 crore registering an increase of 9 per cent over that of 1990-91. The average income per Village Panchayat during 1991-92 works out to Rs. 46,181. The Government grants formed 21.4 per cent of the total income of Village Panchayats during 1991-92.

14.4. The expenditure of Village Panchayats during 1991-92 was Rs. 88.06 crore, which was 9.4 per cent more than that in the previous year. The average expenditure per Village Panchayat during 1991-92 works out to Rs. 34,067. The Village Panchayats incurred 30 per cent of their total expenditure on public works, 21 per cent on health and sanitation and about 9 per cent on public lighting. Expenditure on administration was about 23 per cent.

Zilla Parishads

14.5. Table No. 14.3 brings out the revenue receipts position of Zilla Parishads in Maharashtra according to major sources of revenue receipts.

तथ्यता क्रमांक/TABLE No. 14.3

जिल्हा परिषदांचे १९९०-९१ व १९९१-९२ मधील महसुली उत्पन्न
Revenue receipts of Zilla Parishads during 1990-91 and 1991-92

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाढ	1990-91		1991-92		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	सुधारित अंदाज Revised estimates	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
Revenue Receipts—					
(अ) स्वनिमित्त साधनांकरणी					
१. जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (मुद्रांक शुल्कासह)	23.41	2.07	20.58	1.51	A. Self raised Resources— 1. Local Cess Fund (including stamp duty grants).
२. शिक्षण	9.61	0.85	14.76	1.09	2. Education
३. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	4.81	0.43	2.41	0.18	3. Buildings and Communi- cation. (Public Works)
४. इतर	11.03	0.98	11.49	0.84	4. Others
एकूण--अ ..	48.86	4.33	49.24	3.62	Total--A
(ब) शासकीय अनुदाने					
१. सांविधिक--					B. Government Grants
(अ) सहेतुक अनुदान	735.46	65.12	887.62	65.28	1. Statutory--
(ब) आस्थापना अनुदान	189.49	16.78	244.77	18.00	(a) Purposive
(क) योजना अंतर्गत अनुदान	127.83	11.32	141.16	10.38	(b) Establishment
(ड) इतर	18.63	1.65	27.13	2.00	(c) Plan Scheme
एकूण सांविधिक अनुदान ..	1,071.41	94.87	1,300.68	95.66	(d) Others
२. अधिकरण योजनांसाठी	9.06	0.80	9.83	0.72	Total Statutory Grants
एकूण--ब ..	1,080.47	95.67	1,310.51	96.38	2. For Agency Schemes
एकूण महसुली उत्पन्न ..	1,129.33	100.00	1,359.75	100.00	Total--B
					Total Revenue Receipts

१४.६. १९९१-९२ मधील सुधारित अंदाजानुसार सर्व जिल्हा परिषदांच्या एकूण महसुली उत्पन्नामध्ये शासकीय अनुदानाचा वाटा सुमारे ९६ टक्के होता, तर स्वनिमित्त साधनांद्वारे मिळणारे महसुली उत्पन्न फक्त चार टक्के होते. स्वनिमित्त साधनांपासून मिळणाऱ्या एकूण महसुली उत्पन्नाच्या सुमारे ४२ टक्के उत्पन्न जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकराद्वारे (मुद्रांक शुल्क अनुदानासह) मिळाले होते, तर जवळजवळ ३० टक्के उत्पन्न शिक्षण या शिर्षातून मिळाले होते.

१४.७. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदानामध्ये सहेतुक अनुदानाचा (जिल्हा परिषदांकडे वर्ग झालेली कामे व योजना यांच्यासाठी) वाटा सर्वात जास्त (६८ टक्के) होता. १९९०-९१ च्या तुलनेत १९९१-९२ मध्ये एकूण अपेक्षित महसुली उत्पन्नात झालेली वाढ ही केवळ शासकीय अनुदानातील वाढीमुळे होती. १९९१-९२ च्या सुधारित अंदाजानुसार स्वनिमित्त साधनांपासूनचे उत्पन्न जवळजवळ १९९०-९१ या वर्षातील उत्पन्नाएवढेच होते. याउलट शासकीय अनुदानापासूनच्या उत्पन्नातील अपेक्षित वाढ २१ टक्के होती.

१४.८. १९९१-९२ मधील जिल्हा परिषदांचा एकूण महसुली खर्च १९९०-९१ मधील खर्चापेक्षा १४ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. सर्व जिल्हा परिषदांचा प्रमुख बाबीवरील खर्च तक्ता क्रमांक १४.४ मध्ये दर्शविला आहे.

14.6. As per the revised estimates for 1991-92 Government grants alone accounted for about 96 per cent of the total revenue receipts of Zilla Parishads while the self-raised resources accounted for only about 4 per cent. Of the total self-raised resources about 42 per cent were raised through local cess fund (including stamp duty grants) while nearly 30 per cent came from education head.

14.7. In the total statutory Government grants, the purposive grants (i.e. grants for works and schemes transferred to Zilla Parishads) formed major part (68 per cent). Increase in anticipated total revenue receipts in 1991-92 over those in 1990-91 was solely due to increase in Government grants. As per the revised estimates for 1991-92 the revenue receipts from self raised resources are nearly the same as in the year 1990-91. As against this the anticipated increase in receipts from Government grants was twenty one per cent.

14.8. The total revenue expenditure of the Zilla Parishads is anticipated to increase by 14 per cent in 1991-92 over that in 1990-91. Table No. 14.4 brings out the expenditure pattern of Zilla Parishads.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.4

जिल्हा परिषदांचा १९९०-९१ व १९९१-९२ मधील महसुली खर्च
Revenue expenditure of Zilla Parishads during 1990-91 and 1991-92

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव (1)	1990-91		1991-92		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
(१) सामान्य प्रशासन ..	128.07	10.85	140.56	10.43	(1) General Administration
(२) कृषि ..	6.27	0.53	6.58	0.49	(2) Agriculture
(३) पशुसंवर्धन ..	17.79	1.51	20.13	1.49	(3) Animal Husbandry
(४) वने ..	7.00	0.60	7.73	0.57	(4) Forests
(५) पाटबंधारे ..	52.00	4.41	47.78	3.54	(5) Irrigation
(६) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	107.52	9.11	119.43	8.86	(6) Buildings and Communication (Public Works).
(७) सामूहिक विकास ..	2.75	0.23	3.78	0.28	(7) Community Development
(८) शिक्षण ..	635.00	53.81	745.24	55.27	(8) Education
(९) वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा ..	98.58	8.35	108.73	8.06	(9) Medical and Health Services
१०) सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	35.29	2.99	44.98	3.34	(10) Public Health Engineering
११) समाजकल्याण ..	18.78	1.59	24.55	1.82	(11) Social Welfare
१२) इतर ..	71.09	6.02	78.89	5.85	(12) Others
एकूण महसुली खर्च (१ ते १२)—	1,180.14	100.00	1,348.38	100.00	Total Revenue Expenditure (1 to 12)—

१४.९. १९९१-९२ च्या सुधारित अंदाजानुसार सर्व जिल्हा परिषदांच्या एकूण खर्चापैकी निम्म्याहून अधिक खर्च (५५ टक्के) शिक्षणावर अपेक्षित होता. जिल्हा परिषदांच्या एकूण खर्चापैकी वैद्यकीय व आरोग्यसेवा आणि सार्वजनिक बांधकामावरील खर्च अनुक्रमे ८ व ९ टक्के होता, तर सामान्य प्रशासनावरील खर्च १० टक्के होता.

14.9. More than half (55 per cent) of the expenditure of the Zilla Parishads in 1991-92 was expected to be on education. The medical and health services and public works accounted for 8 and 9 per cent respectively while the general administration accounted for 10.4 per cent of the total expenditure of Zilla Parishads.

नागरी संस्था

१४.१०. १९९१-९२ मध्ये राज्यात ११ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. राज्यातील २२८ नगरपरिषदांपैकी २२ "अ" वर्गातील (लोकसंख्या ७५ हजाराहून अधिक), ४५ "ब" वर्गातील (लोकसंख्या ३० ते ७५ हजार) आणि १६१ "क" वर्गातील (लोकसंख्या ३० हजारापेक्षा कमी) होत्या. जनगणना १९९१ च्या अस्थायी आकडेवारीनुसार या महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये राज्यातील नागरी लोकसंख्येपैकी अनुक्रमे ५९ टक्के आणि ३५ टक्के लोकसंख्या अंतर्भूत होती. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (६ टक्के) ७ कटक मंडळे आणि नगरपरिषदा नसलेल्या ९० नगरांत होती नागरी संस्थांच्या (कटक मंडळे वगळून) उत्पन्न व खर्चाची माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

Municipal Bodies

14.10. The number of Municipal Corporations functioning in the State during 1991-92 was 11. Of the 228 Municipal Councils in the State, 22 fall in 'A' class (population exceeding 75 thousand), 45 in 'B' class (population between 30 thousand and 75 thousand), and 161 in 'C' class (population less than 30 thousand). As per the provisional figures of 1991 population census these Municipal Corporations and Municipal Councils covered respectively 59 per cent and 35 per cent of the total urban population in the State. Rest of the urban population (6 per cent) was covered by 7 cantonment boards and 90 non-municipal towns. The income and expenditure of the civic bodies (excluding cantonment boards) is presented in the following table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.5

नागरी संस्थांचे वर्ष १९९०-९१ व १९९१-९२ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and Expenditure of Civic Bodies for the years 1990-91 and 1991-92

(रुपये कोटीत/Rs. in crores)

वाव	महानगरपालिका Municipal Corporation		नगरपरिषदा Municipal Councils		Item
	1990-91	1991-92	1990-91	1991-92	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
1. नागरी संस्थांची संख्या	11	11	228	228	(1) No. of Civic Bodies
2. उत्पन्न	1,603.96	1,955.66	419.31	493.53	(2) Income
3. खर्च	1,524.03	1,851.18	415.90	485.88	(3) Expenditure.

१४.११. राज्यातील ११ महानगरपालिकांचे १९९०-९१ मधील १,६०४ कोटी रुपये उत्पन्न २२ टक्क्यांनी वाढून १९९१-९२ मध्ये १,९५६ कोटी रुपये झाले. राज्यातील २२८ नगरपरिषदांचे उत्पन्न आधीच्या वर्षाच्या ४१९ कोटी रुपयांवरून १९९१-९२ मध्ये १८ टक्क्यांनी वाढून ते ४९४ कोटी रुपये झाले. महानगरपालिकांचा खर्च आधीच्या वर्षाच्या १,५२४ कोटी रुपयांवरून १९९१-९२ मध्ये २१ टक्क्यांनी वाढून तो १,८५१ कोटी रुपये इतका झाला. नगरपरिषदांचा खर्च आधीच्या वर्षाच्या ४१६ कोटी रुपयांवरून १९९१-९२ मध्ये १७ टक्क्यांनी वाढून तो ४८६ कोटी रुपये इतका झाला. १९९१-९२ मध्ये नगरपरिषदा व महानगरपालिकांना प्रमुख साधनांपासून मिळालेले उत्पन्न आणि त्यांचा प्रमुख बाबींवरील खर्च, तक्ता क्रमांक १४.६ मध्ये दर्शविला आहे.

14.11. The income of 11 Municipal Corporations in the State increased by 22 per cent to Rs. 1956 crore during 1991-92 from Rs. 1604 crore in 1990-91. The income of 228 Municipal Councils in the State increased by about 18 per cent to Rs. 494 crore in 1991-92 from Rs. 419 crore in the previous year. The expenditure of Municipal Corporations increased by 21 per cent to Rs. 1851 crore in 1991-92 from Rs. 1524 crore during the previous year. The expenditure of Municipal Councils increased by 17 per cent to Rs. 486 crore during 1991-92 from Rs. 416 crore during the previous year. The figures of income according to important sources and expenditure on important items of Municipal Councils and Municipal Corporations for the year 1991-92 are given in table No. 14.6.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.6

नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९९१-९२ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of municipal bodies during 1991-92

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव	महानगरपालिका Municipal Corporations	नगरपरिषदा/Municipal Councils				सर्व नागरी संस्था All Municipal bodies	Item
		'अ' वर्ग Class 'A'	'ब' वर्ग Class 'B'	'क' वर्ग Class 'C'	एकूण All		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. उत्पन्न--							Receipts--
1.1 दर, कर इत्यादी	1,066.43	123.44	52.58	43.98	220.00	1,286.43	Rates, Taxes, etc,
1.2 मासकीय अनुदाने	105.29	58.31	37.33	45.51	141.15	246.44	Government grants
1.3 वाणिज्य उपक्रमांपासून	25.90	0.06	1.07	1.00	2.13	28.03	Commercial enterprises
1.4 असाधारण उत्पन्न, ठेकी, बँकेतील कर्जे, बगरे	266.72	40.94	23.90	18.09	82.93	349.65	Extra-ordinary income, deposits and loans.
1.5 इतर उत्पन्न (उर्वरित बाबींपासून)	491.32	19.62	14.32	13.38	47.32	538.64	Other income (from remaining items).
एकूण	1,955.66	242.37	129.20	121.96	493.53	2,449.19	Total

तबता क्रमांक/TABLE No. 14.6—contd.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
2. खर्च—							Expenditure—
2.1 प्रशासन—							Administration—
(अ) आस्थापना	688.78	74.16	42.81	44.52	161.49	850.27	(a) Establishment
(ब) इतर ..	25.59	4.81	2.97	3.87	11.65	37.24	(b) Others
2.2 कर वसुली ..	9.95	4.48	2.79	1.19	8.46	18.41	Recovery of taxes
2.3 सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	51.38	6.75	4.29	2.74	13.78	65.16	Street lighting
2.4 पाणीपुरवठा ..	180.84	20.27	12.66	9.09	42.02	222.86	Water supply
2.5 सार्वजनिक सुरक्षा ..	5.33	0.60	0.62	0.33	1.55	6.88	Public security
2.6 सार्वजनिक आरोग्य ..	96.49	7.47	3.25	3.76	14.48	110.97	Public health
2.7 जलनिःसारण व मलनिःसारण	136.10	1.43	0.78	0.54	2.75	138.85	Drainage and sewerage
2.8 बांधकामे ..	86.21	32.20	16.65	16.94	65.79	152.00	Construction works
2.9 वाहतूक ..	119.79	0.18	0.58	0.39	1.15	120.94	Transport
2.10 शिक्षण ..	65.48	11.97	6.34	2.95	21.26	86.74	Education
2.11 दुर्बल घटकावरील खर्च ..	9.87	5.40	1.36	1.27	8.03	17.90	Expenditure on weaker sections
2.12 विशेष खर्च व दिलेली कर्जे ..	140.86	39.53	21.09	15.31	75.93	216.79	Extra-ordinary expenditure and loans extended
2.13 इतर ..	234.51	26.99	15.31	15.24	57.54	292.05	Others
एकूण ..	1,851.18	236.24	131.50	118.14	485.88	2,337.06	Total

टीप.—विविध विभागांतर्गत कर्मचारी आस्थापनेवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्रमांक २.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note.—Expenditure on staff establishment under various activities has been clubbed and shown at item 2.1(a).

१४.१२. १९९१-९२ मध्ये सर्व नागरी संस्थांच्या एकत्रित उत्पन्नामध्ये महानगरपालिकांच्या उत्पन्नाचा वाटा सुमारे ८० टक्के होता. महानगरपालिकांना त्यांच्या उत्पन्नापैकी सुमारे ५५ टक्के उत्पन्न दर, कर इत्यादीपासून मिळाले. ही टक्केवारी "अ" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५१, "ब" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४१ व "क" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ३६ होती. "अ" वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत शासकीय अनुदानाचा वाटा एकूण उत्पन्नाच्या २४ टक्के, "ब" वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत २९ टक्के आणि "क" वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ३७ टक्के होता. महानगरपालिकांच्या बाबतीत मात्र शासकीय अनुदान एकूण उत्पन्नाच्या फक्त पाच टक्के होते.

१४.१३. महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी १० टक्के खर्च पाणी पुरवठ्यावर, ७ टक्के जलनिःसारण व मलनिःसारणावर, ५ टक्के सार्वजनिक आरोग्यावर व ४ टक्के खर्च शिक्षणावर झाला होता. "अ", "ब" आणि "क" ह्या सर्व नगरपरिषदांचा एकत्रित विचार करता सादर टक्केवारी अनुक्रमे नऊ, एकपेक्षा कमी, तीन व चार अशी होती. आस्थापनेवरील खर्च (कर वसुलीवरील खर्चासह) महानगरपालिकांच्या बाबतीत ३९ टक्के आणि सर्व नगरपरिषदांच्या बाबतीत एकत्रितपणे ३७ टक्के होता.

14.12. The share of all the Municipal Corporations in total income of all the Municipal bodies together was about 80 per cent in 1991-92. Nearly 55 per cent of the income of the Municipal Corporations was derived through rates, taxes etc. This percentage was 51 for 'A' class, 41 for 'B' class and 36 for 'C' class Municipal Councils. Of total income, the Government grants were 24 per cent for 'A' class Municipal Councils, 29 per cent for 'B' and 37 per cent for 'C' class Municipal Councils. However, in the case of Municipal Corporations, the Government grants were only five per cent of total income.

14.13. Of total expenditure of Municipal Corporations, 10 per cent was on water supply, 7 per cent on drainage and sewerage, 5 per cent on public health and 4 per cent on education. In the case of 'A', 'B' and 'C' Municipal Councils taken together, the corresponding percentages were nine, less than one, three and four respectively. The expenditure on establishment (including recovery of taxes) was 39 per cent in the case of Municipal Corporations and 37 per cent in the case of Municipal Councils taken together.

(अ) आर्थिक गणना, १९९०

जनगणना १९९१ च्या घर यादी तयार करण्याच्या कामाबरोबरच १९९० मध्ये आर्थिक गणना घेण्यात आली. या आर्थिक गणनेत सर्व विंगर-शेतकी व शेतकी (कृषि उत्पादन व मळे वगळून) उद्योगांची गणना करण्यात आली "वस्तू आणि/किवा सेवा (ज्या केवळ स्वतःच्याच उपयोगासाठी आणल्या जात नाहीत) यांची निमित्ती आणि/किवा वितरण करणारा उपक्रम म्हणजे उद्योग" अशी उद्योगांची व्याख्या या गणनेसाठी करण्यात आली होती. "स्वकार्यरत उद्योग" म्हणजे पगारावर एकही कर्मचारी नसलेले उद्योग आणि "आस्थापना" म्हणजे नियमितपणे पगारावर निदान एक कर्मचारी असलेले उद्योग असे उद्योगांचे वर्गीकरण करण्यात आले होते. या गणनेत उद्योगाबाबत उद्योगातील कायचि वर्णन, कामाचे स्वरूप, मालकीचा प्रकार, मालकाचा सामाजिक गट, उद्योगाच्या कार्यासाठी वापरली जाणारी शक्ती/इंधन, उद्योगात काम करणाऱ्यांची एकूण संख्या, त्यापैकी पगारावर काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या व त्यांची स्त्री-पुरुष वर्गवारी ही माहिती गोळा करण्यात आली. गणनेतील महत्त्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत.

(A) Economic Census, 1990

The Economic Census 1990 was conducted, along with houselisting operations of Population Census 1991. Under this Census, complete enumeration of all non agricultural and agricultural (other than crop production and plantation) enterprises was carried out. An enterprise for the purpose of Census was defined as an undertaking engaged in production and/or distribution of goods and/or services not exclusively for its own consumption. Enterprises were classified as Own Account Enterprises (OAEs) i.e. enterprises without any hired worker and Establishments i.e. enterprises employing atleast one hired worker. In this Census, information of enterprise about the nature of activity and operation, type of ownership, social group of owner, power/fuel used for the activity and total number of persons working and number of hired workers with male/female breakup was collected. Important findings of this Census are presented below.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 15.1

१९९० च्या आर्थिक गणनेनुसार महत्त्वाचे निष्कर्ष/Important findings of Economic Census 1990

(आकडे हजारांत/Figures in thousand)

अनु- क्रमांक Serial No.	विभाग व उद्योगाचा प्रकार	उद्योगांची संख्या No. of Enterprises			एकूण रोजगारांची संख्या Total Employment			Sector and Type of Enterprise	
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)	
I. शेतकी								Agricultural—	
(अ)	स्वकार्यरत उद्योग	..	271	17	288	405	28	433	(a) Own Account Enterprises
(ब)	आस्थापना	..	16	5	21	75	26	101	(b) Establishments
(क)	एकूण उद्योग	..	287	22	309	480	54	534	(c) Total
II. विंगर-शेतकी								Non-Agricultural—	
(अ)	स्वकार्यरत उद्योग	..	738	696	1,434	970	970	1,940	(a) Own Account Enterprises
(ब)	आस्थापना	..	284	597	881	1,397	5,089	6,486	(b) Establishments
(क)	एकूण उद्योग	..	1,022	1,293	2,315	2,367	6,059	8,426	(c) Total
III. एकूण								Total	
(अ)	स्वकार्यरत उद्योग	..	1,009	713	1,722	1,375	998	2,373	(a) Own Account Enterprises
(ब)	आस्थापना	..	300	602	902	1,472	5,115	6,587	(b) Establishments
(क)	एकूण उद्योग	..	1,309	1,315	2,624	2,847	6,113	8,960	(c) Total

प्रमुख उद्योग गटानुसार बिगर-शेतकी उद्योग आणि त्यामधील रोजगाराचे वर्गीकरण

१५.५. बिगर-शेतकी उद्योग व त्यामध्ये सर्वसाधारण काम करणाऱ्यांचे महत्वाच्या प्रमुख उद्योग गटानुसार वर्गीकरण खालील तक्त्यात दिले आहे.

Non-agricultural Enterprises and Employment therein by Major Activity Group.

15.5. The distribution of number of non-agricultural enterprises and persons usually working in the important major activity groups is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15.2

महत्वाच्या प्रमुख उद्योग गटानुसार बिगर-शेतकी उद्योगांची व त्यातील रोजगारांची संख्या
Number of Non-Agricultural Enterprises and Employment therein for Important Major Activity Group

(आकडे हजारांत/Figures in thousand)

अनु- क्रमांक Serial No.	प्रमुख उद्योग गट	उद्योगांची संख्या No. of Enterprises			रोजगार Employment			Major Activity Group
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)
1	वस्तुनिर्माण	236 (23.13)	248 (19.15)	484 (20.90)	782 (33.04)	1,870 (30.87)	2,652 (31.48)	Manufacturing
2	किरकोळ व्यापार	311 (30.45)	517 (39.93)	828 (35.78)	435 (18.38)	1,115 (18.40)	1,550 (18.39)	Retail Trade
3	सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	345 (33.76)	289 (22.36)	634 (27.39)	816 (34.48)	1,693 (27.93)	2,509 (29.77)	Community, Social and Personal Services.
4	इतर सेवा	130 (12.66)	239 (18.51)	369 (15.93)	334 (14.10)	1,381 (22.80)	1,715 (20.36)	All other Activities
5	एकूण उद्योग	1,022 (100.00)	1,293 (100.00)	2,315 (100.00)	2,367 (100.00)	6,059 (100.00)	8,426 (100.00)	Total

१५.६. उद्योगांची संख्या व त्यामध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या या दोन्हीचा विचार करता (१) किरकोळ व्यापार, (२) सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा आणि (३) वस्तुनिर्माण हे महत्वाचे प्रमुख उद्योग गट होते. या तीन प्रमुख उद्योग गटातील उद्योगांची एकत्रित संख्या एकूण बिगर-शेतकी उद्योगांच्या संख्येच्या ८४ टक्के होती व त्यामध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या एकूण कामकाऱ्यांच्या संख्येच्या ८० टक्के होती.

उद्योगांची इतर वैशिष्ट्ये (शेतकी आणि बिगर-शेतकी)

१५.७. राज्यात शक्तीचा वापर करणाऱ्या उद्योगांची संख्या ५.२२ लाख होती व एकूण उद्योगांच्या संख्येशी त्यांचे प्रमाण २० टक्के होते. शक्ती वापरणाऱ्या उद्योगांचे ग्रामीण व नागरी भागातील प्रमाण अनुक्रमे १७ टक्के व २३ टक्के होते. एकूण उद्योगांपैकी २.०१ लाख (८ टक्के) उद्योग हंगामी स्वरूपाचे होते व त्यापैकी ८१ टक्के उद्योग ग्रामीण भागात होते. सुमारे ३.८८ लाख (१५ टक्के) परिसर नसलेले उद्योग होते. एकूण उद्योगांमध्ये खाजगी उद्योग ९१ टक्के (२३.८९ लाख), सहकारी उद्योग १.७ टक्के आणि सार्वजनिक उद्योग ७.३ टक्के होते. शक्तीचा वापर करणारे आणि १० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामकरी असणारे अथवा शक्तीशिवाय चालविण्यात येणारे आणि २० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामकरी असणाऱ्या उद्योगांची संख्या राज्यात ७२ हजार होती.

15.6. Three important major activity groups both from the point of employment and No of enterprises observed were (i) Retail Trade, (ii) Community, Social and Personal Services and (iii) Manufacturing which together accounted for 84 per cent of total enterprises and 80 per cent of total employment in the State.

Other features of Enterprises (Agricultural and Non-Agricultural)

15.7. The number of power operated enterprises in the State was 5.22 lakh comprising 20 per cent of the total enterprises. This percentage in rural and urban area was 17 per cent and 23 per cent respectively. Out of the total enterprises 2.01 lakh (8 per cent) were seasonal in nature of which 81 per cent were in rural areas. About 3.88 lakh enterprises were (15 per cent) without premises. Out of the total enterprises 91 per cent (23.89 lakh) were private enterprises, 1.7 per cent were co-operative and 7.3 per cent were public sector enterprises. The number of enterprises operating without power with 20 or more persons or operating with power with 10 or more persons in the State was about 72 thousand.

(ब) कुटुंबाकडील जमीन धारणा, पशुधन धारणा, कर्ज आणि गुंतवणूक याबाबतच्या पाहणीचे कांही महत्वाचे निष्कर्ष.

१५.८. राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने (रानपास) जानेवारी ते डिसेंबर १९९२ या कालावधीत (४८ वी फेरी) कुटुंबाकडील जमीनधारणा, पशुधन आणि कर्ज व गुंतवणूक या बाबींचा अभ्यास करण्याकरिता पाहणी घेतली होती. राज्य शासनाने ह्या पाहणीत सहभागी होऊन स्वतंत्रपणे निवडलेल्या २७० खेड्यांची व ४४२ शहरी गटांची पाहणी घेतली. पाहणीचे क्षेत्रिय काम डिसेंबर, १९९२ अखेर संपले. राज्य नमुन्यातील ४,४५४ ग्रामीण व ३,८४६ नागरी नमुना कुटुंबाकडून गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित कांही महत्वाच्या बाबींचे शीघ्र तक्तीकरण करून पाहणीतील कांही महत्वाच्या बाबींचे अस्थायी निष्कर्ष खाली दिले आहेत.

१५.९. या पाहणीच्या संदर्भ काळात निवड झालेल्या कुटुंबाकडून दोन भेटीमध्ये माहिती गोळा करण्यात आली होती. पहिल्या भेटीत (जानेवारी ते ऑगस्ट, १९९२) १९९१-९२ या कृषी वर्षाच्या खरीप हंगामाबाबतची आणि पाहणीच्या दिवशी कुटुंबाकडे असलेली मालमत्ता याविषयी माहिती गोळा करण्यात आली. दुसऱ्या भेटीत (सप्टेंबर ते डिसेंबर, १९९२) १९९१-९२ या कृषी वर्षाच्या रब्बी हंगामाबाबतची माहिती गोळा करण्यात आली. याव्यतिरिक्त दोन्ही भेटीत कुटुंबाच्या कर्जासंबंधीची माहितीही गोळा करण्यात आली होती. ह्या पाहणीकरिता (१) ताब्यात असलेली जमीन, (२) वहित धारण जमीन (हॉल्डींग) आणि (३) कुटुंबाचे दायित्व याबाबतच्या व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) ताब्यातील जमीन.—स्वतःच्या मालकीची जमीन (ज्या-मध्ये स्वतःची जमीन म्हणून दावा करण्यायोग्य अशा जमीनीचा समावेश करून) अधिक दुसऱ्याच्या मालकीची पण त्या कुटुंबाकडे असलेली जमीन (खंडाने घेतलेली जमीन) वजा स्वतःच्या मालकीची पण स्वतःकडे नसलेली जमीन (खंडाने दिलेली जमीन) अधिक स्वतःचीही नाही वा खंडाने घेतलेलीही नाही अशी कुटुंबाकडे असलेली जमीन (अतिक्रमण केलेली जमीन) म्हणजे कुटुंबाच्या ताब्यातील जमीन होय.

(२) वहित धारण जमीन.—ज्या जमीनीत एका व्यक्तीने अथवा इतर व्यक्तींच्या सहाय्याने (निर्देशित/व्यवस्थापन) पूर्णतः किंवा अंशतः कृषी उत्पादन (ज्यामध्ये जंगल उत्पादन, पशु संवर्धन, कुक्कुट पालन आणि मत्स्य संवर्धन यांचा समावेश करून) घेतले असेल व जी आर्थिक व तांत्रिकदृष्ट्या एक घटक मानता येईल अशी जमीन म्हणजे वहित धारण जमीन होय. संबंधित कुटुंबाची जमीन मालकीची असो अथवा नसो क्षेत्रफळ कितीही असो व जमिनी कोणत्याही ठिकाणी असल्यातरी विचारात घेतल्या जातील.

(३) दायित्व.—कुटुंबावर इतरांच्या असलेल्या सर्व हक्काना कुटुंबाचे दायित्व समजण्यात आले आहे. अशा तऱ्हेने कुटुंबाने इतरांकडून घेतलेली सर्व कर्जे, जी रोखीतील अथवा वस्तू स्वरूपातील असतील अशा सर्व कर्जांना कुटुंबाचे दायित्व मानण्यात आलेले आहे. किराणा व्यापारी, डॉक्टर, वकील इत्यादींच्या चुकत्या न केलेल्या देयकांचा कुटुंबाच्या दायित्वात समावेश केला आहे.

१५.१०. ही पाहणी जरी ग्रामीण आणि नागरी भागात घेतली असली तरी पाहणीचा विषय मुख्यतः ग्रामीण भागाशी निगडित असल्यामुळे खालील परिच्छेदात ग्रामीण भागापुरतेच निष्कर्ष दिले आहेत. जमीन धारण केलेल्या बहुतांश कुटुंबाकडे प्रत्येकी एकच वहित धारण जमीन असल्याचे आढळून आल्यामुळे "कुटुंब" व "जमीन" हे शब्द खालील परिच्छेदामध्ये समानार्थी वापरले आहेत. तक्ता क्र. १५.३ मध्ये ग्रामीण कुटुंबांची महत्वाची वैशिष्ट्ये दर्शविली आहेत.

(B) Some important findings of the survey of land holding, livestock holding, debt and investment of the households.

15.8. The National Sample Survey Organisation (NSSO) during the period January-December 1992 (48th round) carried out a survey of land holding, livestock holdings, debt and investment of the households in the country. The State Government participated in this survey by covering an independent sample of 270 villages and 442 urban blocks. The field work was completed by the end of December 1992. Based on the quick tabulation of the data collected in the state sample of 4454 rural and 3846 urban households, certain important provisional results of the survey are presented below.

15.9. During the survey period the data was collected from the selected household in two visits. In the first visit (January to August, 1992) the information of *kharif* season of agriculture year 1991-92 and of assets owned as on the date of survey was collected. In the second visit (September to December, 1992) the information of *rabi* season of agriculture year 1991-92 was collected. In addition to this, the information regarding "Indebtedness" of the households was also collected in both the visits. For the purpose of survey, the definitions of (i) Land possessed, (ii) Operational holding and (iii) Liabilities of the household were as given below.

(i) *Land Possessed*.—Land possessed by a household is given by land owned (including land under "ownerlike possession") plus land leased in minus land leased out plus land held by the household but neither owned nor leased in (i.e. encroached land).

(ii) *Operational Holding*.—An operational holding is a techno-economic unit constituted of all land that is used wholly or partly for agricultural production (including forest production, livestock, poultry and pisciculture) and is operated (directed/managed) by one person alone or with assistance of others, without regard to title, size, or location.

(iii) *Liability*.—All claims against the household held by others will be considered as the liabilities of the household. Thus, all loans payable by the household to others, irrespective of whether they are cash loans or kind loans, will be deemed as the liability of the household. Unpaid bills of grocers, doctors, lawyers etc. will also constitute the liability of the household.

15.10. Even though the survey covered both rural and urban areas, the provisional results for the rural areas only are given below because of the greater relevance of the subject of the survey to the rural areas. In most of the cases a land possessing household had only one operational holding and hence the words "holding" and "households" are used by interchanging in the paragraphs below. The table No. 15.3 gives the important characteristics of the rural households.

धारण केलेल्या जमिनीच्या आकारमानाच्या वर्गाप्रमाणे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील कुटुंबाची निवडक वैशिष्ट्ये
Selected characteristics of the households according to land possessed class in rural area of Maharashtra State

धारण केलेल्या जमिनीचे आकारमान (एकरात) Land possessed class (in acres)	कुटुंबाची टक्केवारी Percentage distribution of households	कुटुंबाचा सरासरी आकार Average household size	प्रति कुटुंब पशुधनांची (गुरांची) सरासरी संख्या Average live-stock (Bovine) per household	प्रति कुटुंब गार्ड-म्हशीची सरासरी संख्या Average adult female Bovine per household	प्रत्येक शंभर कुटुंबांमार्गे वहितीची संख्या Average number of operational holdings per 100 households	
					खरीप Kharif	रब्बी Rabi
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
पेक्षा कमी/Less than 0.01 ..	34.22	4.38	0.11	0.07	10.62	21.56
0.01—0.99 ..	6.86	4.78	0.79	0.30	90.61	20.87
1.00—2.49 ..	14.19	5.10	1.72	0.71	99.40	50.83
2.50—4.99 ..	17.92	5.42	2.61	1.05	99.66	61.00
5.00—7.49 ..	10.58	5.70	2.76	0.97	100.00	61.00
7.50—9.99 ..	4.45	6.55	4.22	1.70	99.47	80.00
10.00 आणि अधिक/and above	11.78	6.94	6.05	2.56	100.00	74.16
एकूण/Total ..	100.00	5.23	2.00	0.81	68.64	46.00

१५.११. प्रत्येक कुटुंबाने अंदाजे सरासरी ४.०९ एकर जमीन धारण केली होती. एकूण कुटुंबांपैकी जवळजवळ दोन-तृतीयांश कुटुंबाकडील जमीन धारणा सरासरीपेक्षा कमी होती. यामध्ये ३४ टक्के कुटुंबे अशी होती की, त्यांच्याकडील जमीन ही फक्त ते रहात असलेल्या घरा खालील जमिनी पुरतीच मर्यादित होती. अशा कुटुंबांना वगळल्यास उरलेल्या प्रत्येक कुटुंबाने धारण केलेल्या जमिनीचे सरासरी क्षेत्र ६.२२ एकर होते, आणि अशा कुटुंबांपैकी सुद्धा दोन-तृतीयांश पेक्षा जास्त कुटुंबांनी या सरासरीपेक्षा कमी जमीन धारण केली होती. जमीन असलेल्या कुटुंबांपैकी १८ टक्के कुटुंबाकडे १० एकरांपेक्षा जास्त जमीन होती. परंतु त्यांचेकडे असलेली एकूण जमीन एकूण कुटुंबाकडे असलेल्या जमिनीच्या निम्म्यापेक्षा जास्त होती. कुटुंबाने धारण केलेली सरासरी जमीन ही कुटुंबाच्या मालकीच्या सरासरी जमिनीपेक्षा (०.१७ एकर) थोडीशीच जास्त आढळली.

१५.१२. पाहणीच्या निष्कर्षाप्रमाणे एकूण ग्रामीण कुटुंबियांपैकी अनुसूचित जमाती व अनुसूचित जाती (नव-बौद्धासह) यांची एकत्रित कुटुंबे अंदाजे ३१ टक्के आढळली. परंतु त्यांनी धारण केलेली जमीन सर्व कुटुंबांनी धारण केलेल्या जमिनीच्या १९ टक्के होती. या गटातील कुटुंबांनी धारण केलेली सरासरी जमीन २.४८ एकर व "इतर" गटातील कुटुंबांनी धारण केलेली सरासरी जमीन ही ४.८१ एकर होती.

१५.१३. ऐंशी टक्क्यांहून जास्त कुटुंबे कृषी व्यवसायात गुंतलेली असून त्यांनी एकूण जमिनीच्या ९२ टक्क्यापेक्षा जास्त जमीन धारण केल्याचे आढळून आले.

१५.१४. कुटुंबाचा सरासरी आकार ५.२ होता. धारण केलेली जमीन जास्त असल्यास कुटुंबाचा आकारपण जास्त असल्याचे आढळून आले.

15.11. The average land possessed per household is estimated at 4.09 acre. Nearly two-third of the households possessed land less than the average. These also include 34 per cent households who had only land under their dwelling. If they are excluded, the average land possessed per household having land works out at 6.22 acres. More than two-thirds of such households also had land less than this average. Of the households having some land, 18 per cent possessed, more than 10 acres of land, but they accounted for more than half of the total land possessed by all the households. The average land possessed by the household was only slightly more than the average land owned (0.17 acres).

15.12. As per the results of the survey the scheduled tribes and scheduled castes (including Neo-Buddhist) households together constitute 31 per cent of the total rural households but these households possessed only 19 per cent of the total land possessed by all the rural households. The estimate of the average land possessed by all households belonging to these groups was 2.48 acres as against the average of 4.81 acres for households in other groups.

15.13. More than 80 per cent of the households were engaged in agricultural occupation and the area possessed by them accounted for over 92 per cent of the total area possessed by all households.

15.14. The average size of the household was 5.2 persons. It was observed that higher the size of land possessed higher was the household size.

१५.१५. प्रति कुटुंब पशुधनाची (गुरांची) सरासरी संख्या २.० असल्याचे आढळले. त्यापैकी ४० टक्के पशुधन गाई, म्हशी वर्गातील होते. धारित पशुधन व धारण केलेली जमीन यांचा परस्परांशी संबंध असल्याचे आढळले. धारण केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र जसजसे वाढत गेले तसतसे कुटुंबातील पशुधनाची सरासरी संख्याही वाढत गेल्याचे आढळले.

१५.१६. एक एकरपेक्षा जास्त जमीन धारण केलेल्या कुटुंबांपैकी जवळजवळ सर्वच कुटुंबे धारित जमिनी कृषि उत्पादनाकरिता वापरत होते. प्रत्येक जमीनधारणा वर्गातील बहुतांश कुटुंबांनी खरिप हंगामा-मध्ये धारित जमिनीपैकी काही क्षेत्र लागवडीखाली आणले होते. रब्बी हंगामामध्ये मात्र लागवडीखाली जमीन आणणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण धारण केलेल्या जमिनीच्या आकाराप्रमाणे वाढत गेले होते.

१५.१७. तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये कर्ज देणाऱ्या संस्थांप्रमाणे ३० जून, १९९२ रोजी कर्जाची रक्कम बाकी असलेल्या कुटुंबाची टक्केवारी व प्रति कुटुंब बाकी असलेली सरासरी रक्कम या बाबतची माहिती दिली आहे. ३० जून, १९९२ पूर्वी घेतलेल्या व संपूर्णतः परतफेड झालेल्या कर्जासंबंधीच्या माहितीचा समावेश यात केलेला नाही.

15.15. The average bovine livestock possessed per household was 2.0 of which 40 per cent were adult females. The holding of livestock and that of land is seen to be closely related. The number of bovine livestock possessed by the household increased with the increase in size of land possessed.

15.16. In the case of the households possessing land more than one acre, almost all the households were using their holding for agricultural production. Most of the households in every land possessed class cultivated some land during the kharif season. In the rabi season, however, the proportion of households who cultivated some land generally increased with increase in the size of the land possessed.

15.17. The table 15.4 shows information of indebted households as on 30th June, 1992 and their average amount outstanding according to credit agencies. The information relating to the loans borrowed by the households and repaid fully before 30th June, 1992 is not reflected in the table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15.4

कर्ज देणाऱ्या संस्थानुसार ३० जून १९९२ रोजी कर्जाची रक्कम बाकी असलेल्या कुटुंबाची टक्केवारी व प्रति कुटुंब बाकी असलेली रक्कम
Percentage of households reporting outstanding amount on 30th June, 1992 and average outstanding amount per reporting household according to credit agencies

अनुक्रममांक Serial No.	कर्ज देणारी संस्था	कर्ज बाकी असलेल्या कुटुंबाची एकूण कुटुंबाशी टक्केवारी Percentage of reporting households to total households	कर्ज घेतलेल्या कुटुंबाकडील सरासरी बाकी (रुपये) Average amount outstanding per reporting household (in Rs.)	Credit agency
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1	शासन	5.21	24,942	.. Government
2	सहकारी संस्था/बँका	20.21	12,111	.. Co-op. Society/Bank
3	व्यापारी बँका + प्रायबाँ	5.12	13,669	.. Commercial Bank + RRB
4	व्यापारी	0.51	3,170	.. Traders
5	स्नेही व नातेवाईक	6.17	5,708	.. Friends & Relatives
6	इतर	3.40	6,790	.. Others
	सर्व	36.07	13,993	.. All

१५.१८. ग्रामीण कुटुंबांपैकी सुमारे ३६ टक्के कुटुंबांकडे कर्जाची बाकी होती व ती प्रति कुटुंब सरासरी १३,९९३ रुपये होती. तक्ता क्रमांक १५.५ मध्ये जमीन धारण वर्गानुसार परतफेड करावयाची सरासरी रक्कम दर्शविली आहे. निम्म्याहून जास्त ऋणको कुटुंबांना सहकारी संस्था/बँका यांची कर्जे फेड करावयाची असल्याने त्यासंबंधीची माहिती तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे.

15.18. About 36 per cent of the rural households were estimated to be indebted and the average amount outstanding was Rs. 13,993 per indebted households. Information of households having amount outstanding according to land possessed classes is given in table 15.5. Since more than half of the indebted households had co-operative societies/banks as their creditors their information is shown separately in the table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15.5

धारण जमिनीच्या वर्गावारीप्रमाणे सहकारी संस्था/बँका व कर्ज देणाऱ्या सर्व संस्थांसाठी कर्जाची रक्कम बाकी असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी व प्रति कुटुंब देणे असलेली रक्कम.
Percentage of households reporting outstanding amount and average outstanding amount from Co-operative Societies and all credit agencies according to land possessed classes

धारण जमिनीचे वर्ग (एकर) Land possessed class (in acre)	सहकारी संस्था/बँका Co-operative Society/Bank		कर्ज देणाऱ्या सर्व संस्था All credit agencies	
	कर्ज बाकी असलेल्या कुटुंबांची एकूण टक्केवारी Percentage of reporting households to total households in the class	कर्ज घेतलेल्या कुटुंबाकडील सरासरी बाकी (रुपये) Average amount outstanding per reporting household (in Rs.)	कर्ज बाकी असलेल्या कुटुंबांची एकूण टक्केवारी Percentage of reporting households to total households in the class	कर्ज घेतलेल्या कुटुंबाकडील सरासरी बाकी (रुपये) Average amount outstanding per reporting household (in Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
पेक्षा कमी/ Less than 0.01	7.15	9,938	18.58	31,103
0.01—0.99	11.03	11,950	28.95	8,708
1.00—2.49	14.49	7,103	28.82	7,279
2.50—4.99	30.89	10,087	46.76	9,384
5.00—7.49	26.06	17,348	42.88	13,878
7.50—9.99	34.96	5,495	51.58	7,675
10.00 आणि अधिक/and above	39.86	15,764	63.40	21,294
सर्व/All	20.21	12,111	36.07	13,993

१५.१९. जमीन असलेल्या कुटुंबांपैकी ज्यांच्याकडे कर्जाची बाकी आहे अशांची टक्केवारी ५.०० ते ७.४९ एकर या धारित जमिनीच्या वर्गाशिवाय इतर जमीनधारणा वर्गाप्रमाणे वाढत गेल्याचे आढळले. कर्ज बाकी असलेल्या कुटुंबांकडे प्रति कुटुंब बाकी असलेली सरासरी रक्कम जमीन नसलेल्या कुटुंबांकडे सर्वात जास्त (रुपये ३१,१०३) होती. तथापि, या वर्गातील कर्जाची बाकी असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी फक्त १९ टक्के होती आणि ती सर्व वर्गातील टक्केवारीपेक्षा कमी होती, तर १० एकरापेक्षा जास्त जमीन असलेल्यांच्या व कर्ज बाकी असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी सर्वात जास्त (६३.४०) होती.

१५.२०. तक्ता क्रमांक १५.६ मध्ये धारित जमिनीच्या आकारमानानुसार कर्जाच्या उद्देशानुसार टक्केवारी दिलेली आहे.

15.19. Among the households who have land the percentage of indebted households generally increases with the size of the land possessed except the land possessed class 5.00 to 7.49 acres. The average amount outstanding per reporting household was maximum (Rs. 31,103) for the households having no land. However, the percentage of households reporting outstanding amount in this class was only about 19 per cent which was least amongst all the size classes. The percentage of households reporting outstanding amount was maximum (63.40) for the households having land more than 10 acres.

15.20. The percentage distribution of loan borrowed according to purpose of loan and land possessed is given in Table No. 15.6.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15.6

धारित जमिनीच्या आकारमानानुसार व कर्जाच्या उद्देशानुसार टक्केवारी
 Percentage distribution of loan borrowed according to purpose of loan and land possessed for the households reporting outstanding loan

धारण केलेल्या जमिनीचे आकारमान (एकरात) Land possessed class (in acres)	उद्देश/Purpose			
	कृषी व्यवसाय Farm business	विगर कृषी व्यवसाय Non-farm business	कुटुंबाच्या उपयोगाकरिता Household use	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
पेक्षा कमी/ Less than 0.01	11.85	10.26	77.89	100.00
0.01—0.99	15.18	17.64	67.18	100.00
1.00—2.49	55.16	10.42	34.42	100.00
2.50—4.99	68.71	4.44	26.85	100.00
5.00—7.49	66.45	4.11	29.44	100.00
7.50—9.99	78.10	14.68	7.22	100.00
10.00 आणि अधिक/ and above	83.47	6.25	10.28	100.00
एकूण/Total	59.64	8.59	31.77	100.00

१५.२१. एकूण कर्जापैकी कृषी व्यवसायाकरिता घेतलेल्या कर्जाचा हिस्सा ६० टक्के तर त्यापाठोपाठ कुटुंबाच्या उपयोगाकरिता ३२ टक्के आणि विगर कृषी व्यवसायाकरिता ८ टक्के होता. कृषी व्यवसायामध्ये खालील आर्थिक क्रियाशीलतेचा अंतर्भाव झालेला आहे. उदा. लागवड, झाडांची कलमे, फळवागा आणि कृषि संस्करण करून उत्पादन करणे तसेच विगर कृषी व्यवसायामध्ये वरील क्रियाशीलते व्यतिरिक्त इतर क्रियाशीलतेचा समावेश केला आहे. त्यामुळे त्यामध्ये उत्पादन व दुरुस्ती सेवा, खाणकाम व दगडकाम, व्यापार, वाहतूक, व्यवसाय आणि सेवा यांचा समावेश आहे. तथापि, १९४८ च्या कारखाना अधिनियम, अनुच्छेद २ एम (१) व २ एम (२) आणि अनुच्छेद ८५ खाली नोंदणीकृत विगर कृषी व्यवसायांना यातून वगळण्यात आलेले आहे. धारित जमिनीचे आकारमान जसे वाढत गेले तसे कृषी व्यवसायाकरिता घेतलेल्या कर्जाची टक्केवारी वाढत गेल्याचे दिसून येते.

15.21. Of the total loan borrowed farm business accounted for about 60 per cent followed by household use purpose 32 per cent and non-farm business 8 per cent. Farm business comprises household economic activities like cultivation, including cultivation of plantation and orchard crops and processing of produce on the farm and non-farm business comprises all the household economic activities other than those covered in the farm business. This will, thus, cover manufacturing and repairing services, mining and quarrying, trade, transport and profession and services. However, all non-farm business enterprises which are registered under section 2m(i) or 2m(ii) and section 85 of Factories Act, 1948 are excluded. The percentage of loan borrowed for farm business increased with the increase in the size of the land possessed.

१५.२२. तक्ता क्रमांक १५.७ मध्ये पाहणीच्या दिवशी प्रति कुटुंब मालमत्तेची जमिनीच्या आकारानुसार सरासरी किंमत या बाबतची माहिती दिलेली आहे.

15.22. The Table 15.7 shows average value of assets per reporting household according to land possessed classes.

प्रतिकुटुंब मालमत्तेची जमिनीच्या आकारानुसार सरासरी किंमत.
Average value of assets per reporting households according to land possessed classes

धारण केलेल्या जमिनीचे आकारमान (एकरात) Land possessed class (in acres)	जमीन Land	इमारत व बांधकाम Building and construction	पशुधन व कुक्कुटपालन Livestock and Poultry	एकूण मालमत्ता Total assets
	मालमत्ता असलेल्या कुटुंबाकडील मालमत्तेची सरासरी किंमत (रुपये) Average value of assets per reporting household (in Rs.)	मालमत्ता असलेल्या कुटुंबाकडील मालमत्तेची सरासरी किंमत (रुपये) Average value of assets per reporting household (in Rs.)	मालमत्ता असलेल्या कुटुंबाकडील मालमत्तेची सरासरी किंमत (रुपये) Average value of assets per reporting household (in Rs.)	मालमत्ता असलेल्या कुटुंबाकडील मालमत्तेची सरासरी किंमत (रुपये) Average value of assets per reporting household (in Rs.)
गैसा कमी/ Less than 0.01	8,067	11,209	2,544	23,160
0.01—0.99	18,668	19,277	2,835	43,231
1.00—2.49	44,891	19,008	4,321	76,523
2.50—4.99	71,136	19,767	5,989	1,05,377
5.00—7.49	1,17,407	22,211	6,480	1,61,522
7.50—9.99	1,17,942	31,456	7,854	1,74,483
10.00 आणि अधिक/and above	2,59,153	35,740	15,063	3,46,562
सर्व/All	77,692 (93.14)	20,933 (93.58)	6,654 (64.49)	1,09,799 (99.75)

टीप.—कंसांमधील आकडे मालमत्ता असलेल्या कुटुंबांची एकूण कुटुंबांशी टक्केवारी दर्शविताने.

Note.—The figures in brackets indicate percentage of reporting households to total households.

१५.२३. एकूण ग्रामीण कुटुंबाकडे असलेल्या निरनिराळ्या मालमत्तेत जमीन हा महत्त्वाचा घटक असून एकूण मालमत्तेच्या किंमतीत जमिनीचा हिस्सा ७१ टक्के होता. त्यानंतर महत्त्वाचा घटक इमारत व बांधकाम होता, आणि त्याचा हिस्सा एक पंचमांश इतका होता. पशुधन व कुक्कुटपालन आणि कृषी यंत्रे व अवजारे यांचा हिस्सा सात टक्के होता. प्रति कुटुंब मालमत्तेची सरासरी किंमत १,०९,७९९ रुपये होती आणि ही किंमत अनुसूचित जमाती व अनुसूचित जाती (नव-बौद्धांसह) करिता अनुक्रमे ४७,८६३ रुपये आणि ५८,९८६ रुपये इतकी होती.

१५.२४. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या विनंतीवरून राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने कुटुंबांच्या कर्ज व गुंतवणकी बाबतची दशवर्षीय पाहणी जानेवारी ते डिसेंबर, १९८२ (३७ वी फेरी) ह्या कालावधीत घेतली होती. ह्या पाहणीच्या व सध्याच्या पाहणीच्या निष्कर्षांची तुलना करता ऋणको कुटुंबांचे प्रमाण १९८१ मधील २२.४७ टक्क्यावरून १९९२ मध्ये ३६.०७ इतके वाढल्याचे दिसते. वरील कालावधीत कर्जाची बाकी असणाऱ्या प्रति कुटुंबाकडील सरासरी रक्कम ३,८०६ रुपयावरून १३,९९३ रुपयांपर्यंत वाढली. १९८१ मध्ये निम्म्याहून अधिक ऋणको कुटुंबांना सहकारी संस्था/सहकारी बँका यांनी कर्ज दिले होते. अशी स्थिती १९९२ मध्येही होती.

१५.२५. १९८१ ते १९९२ या कालावधीमध्ये मालमत्तेच्या सरासरी किंमतीमध्ये ३५,०७७ रुपयांवरून १,०९,७९९ अशी तिप्पट वाढ झाली आहे. या दोन्ही वर्षांमध्ये जमीन हा मालमत्तेतील महत्त्वाचा घटक होता.

15.23. Of the various assets possessed by the rural households, land was the most important asset which accounted for 71 per cent of the value of all the asset. The next in importance was building and construction accounting for one fifth of the total value of asset. Livestock and poultry and agricultural machinery and implements accounted for about seven per cent. The average value of assets per reporting households was Rs. 1,09,799 and in the case of Scheduled Tribes and Scheduled Castes (including Neo-Buddhist) households it was Rs. 47,863 and Rs. 58,986 respectively.

15.24. The decennial survey on debt and investment was carried out during January-December, 1982 (37th round) by the N.S.S.O. at the instance of the Reserve Bank of India. A comparison of the above survey results for the State and the present survey indicates that the proportion of indebted households increased from 22.47 per cent in 1981 to 36.07 per cent in 1992. The average debt per reporting household also increased from Rs. 3,806 to Rs. 13,993 during the above period. The creditors of about half of households were co-operative societies/co-operative banks in 1981 and this position has almost remained the same in 1992.

15.25. During the above period the average value of assets per household has also increased three-fold from Rs. 35,077 in 1981 to Rs. 1,09,799 in 1992. Land was the main asset in both these years.

भाग दोन
आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (लाखांमध्ये) Total population (in lakh)		दहा वर्षातील वाढ (+) किंवा घट (—) (टक्केवारी) Decennial percentage increase (+) or decrease (—)		साक्षरतेची टक्केवारी†† Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951 ..	320	3,610	(+)19.27	(+)13.31	20.5	18.3†
1961 ..	396	4,391	(+)23.60	(+)21.64	35.1	28.3
1971 ..	504	5,479	(+)27.45	(+)24.80	45.8	34.5
1981 ..	628	6,852	(+)24.54	(+)25.00	53.5	41.4@
1991 ..	789	8,463†	(+)25.73	(+)23.85†	(55.8) 64.9	(43.6) 52.1†

†जम्मू आणि काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या घेऊन/Including projected population Jammu and Kashmir. @आसाम सोडून/Excluding Assam.

††१९५१, १९६१, १९७१ व १९८१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्ष व त्यावरील वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे.

१९९१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्ष व त्यावरील वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे व १९८१ ची ७ वर्ष व त्यावरील लोकसंख्येची साक्षरतेची टक्केवारी कंसात दिली आहे./Literacy rates for 1951, 1961, 1971 and 1981 relate to population aged 5 and above. The rates for the year 1991 relate to population aged 7 and above. The literacy rates for population aged 7 and above in 1981 have been shown in bracket. १९९१ साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू आणि काश्मीर सोडून./Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu and Kashmir

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली—जनगणना १९९१—प्राथमिक जनगणना सारांश-महाराष्ट्र

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi—1991 Census—Primary Census Abstract—Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (लाखांत)/Population (in lakh)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर १,००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)
		पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1	1901 ..	98.02	95.90	193.92	161.75	32.17	16.59	978	67
2	1911 ..	109.23	105.52	214.75	182.26	32.49	15.13	967	75
3	1921 ..	106.93	101.57	208.50	169.92	38.58	18.50	950	73
4	1931 ..	123.06	116.53	239.59	195.02	44.57	18.60	947	83
5	1941 ..	137.69	130.64	268.33	211.68	56.65	21.11	949	94
6	1951 ..	164.90	155.13	320.03	228.02	92.01	28.75	941	106
7	1961 ..	204.29	191.25	395.54	283.91	111.63	28.22	936	129
8	1971 ..	261.16	242.96	504.12	347.01	157.11	31.17	930	164
9	1981 ..	324.15	303.69	627.84	407.91	219.93	35.03	937	204
10	✓ 1991 ..	408.26	381.12	789.37	483.96	305.42	38.69	934	257

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली—जनगणना १९९१—प्राथमिक जनगणना सारांश-महाराष्ट्र.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi—1991 Census—Primary Census Abstract—Maharashtra.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

जिल्हावार स्त्री-पुरुषांची लोकसंख्या

DISTRICTWISE POPULATION BY SEX

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाव	लोकसंख्या/Population ('000)		लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population	Item	District
			1981	1991*	1981-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(3)	(2)
1	बृहन्मुंबई	व्य.	8,243	9,926	20.42	P.	.. Gr. Bombay
		पु.	4,653	5,460	17.34	M.	..
		स्त्री.	3,591	4,566	27.15	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	772	817	S.R.	..
2	ठाणे	व्य.	3,352	5,249	56.59	P.	.. Thane
		पु.	1,780	2,793	56.91	M.	..
		स्त्री.	1,572	2,456	56.23	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	883	879	S.R.	..
3	रायगड	व्य.	1,486	1,825	22.18	P.	.. Raigad
		पु.	727	908	24.90	M.	..
		स्त्री.	760	917	20.66	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	1,047	1,010	S.R.	..
4	रत्नागिरी	व्य.	1,380	1,544	11.88	P.	.. Ratnagiri
		पु.	611	700	14.87	M.	..
		स्त्री.	769	844	9.75	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	1,258	1,205	S.R.	..
5	सिंधुदुर्ग	व्य.	774	832	7.49	P.	.. Sindhudurg
		पु.	351	389	10.63	M.	..
		स्त्री.	423	443	4.73	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	1,204	1,137	S.R.	..
6	नाशिक	व्य.	2,992	3,851	28.71	P.	.. Nashik
		पु.	1,545	1,985	28.48	M.	..
		स्त्री.	1,447	1,866	28.96	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	938	940	S.R.	..
7	धुळे	व्य.	2,050	2,536	23.71	P.	.. Dhule
		पु.	1,043	1,295	24.16	M.	..
		स्त्री.	1,007	1,240	23.14	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	966	958	S.R.	..
8	जळगाव	व्य.	2,618	3,188	21.77	P.	.. Jalgaon
		पु.	1,343	1,643	22.34	M.	..
		स्त्री.	1,275	1,545	21.18	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	950	940	S.R.	..
9	अहमदनगर	व्य.	2,708	3,373	24.56	P.	.. Ahmadnagar
		पु.	1,383	1,731	25.16	M.	..
		स्त्री.	1,326	1,642	23.83	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	959	949	S.R.	..
10	पुणे	व्य.	4,164	5,533	32.88	P.	.. Pune
		पु.	2,150	2,861	33.07	M.	..
		स्त्री.	2,014	2,671	32.62	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	938	933	S.R.	..
11	सातारा	व्य.	2,039	2,451	20.21	P.	.. Satara
		पु.	989	1,208	22.14	M.	..
		स्त्री.	1,050	1,243	18.38	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	1,061	1,029	S.R.	..

तबता क्रमांक/ TABLE No. 3—contd.

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या//Population ('00 0)		लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population	Item	District
			1981	1991*	1981-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(3)	(2)
12	सांगली	व्य.	1,831	2,209	20.64	P.	.. Sangli
		पु.	931	1,129	21.27	M.	..
		स्त्री.	900	1,081	20.11	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	967	958	S.R.	..
13	सोलापूर	व्य.	2,591	3,231	24.70	P.	.. Solapur
		पु.	1,334	1,671	25.26	M.	..
		स्त्री.	1,257	1,560	24.11	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	942	934	S.R.	..
14	कोल्हापूर	व्य.	2,464	2,989	21.31	P.	.. Kolhapur
		पु.	1,255	1,525	21.51	M.	..
		स्त्री.	1,209	1,465	21.17	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	963	961	S.R.	..
15	औरंगाबाद	व्य.	1,588	2,214	39.42	P.	.. Aurangabad
		पु.	820	1,152	40.49	M.	..
		स्त्री.	768	1,062	38.28	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	936	922	S.R.	..
16	जालना	व्य.	1,032	1,364	32.17	P.	Jalna
		पु.	524	697	33.02	M.	..
		स्त्री.	508	668	31.50	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	970	958	S.R.	..
17	परभणी	व्य.	1,643	2,117	28.85	P.	.. Parbhani
		पु.	835	1,084	29.82	M.	..
		स्त्री.	808	1,033	27.85	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	967	953	S.R.	..
18	बीड	व्य.	1,413	1,822	28.95	P.	.. Beed
		पु.	719	937	30.32	M.	..
		स्त्री.	694	885	27.52	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	965	944	S.R.	..
19	नांदेड	व्य.	1,749	2,330	33.22	P.	.. Nanded
		पु.	892	1,198	34.30	M.	..
		स्त्री.	857	1,132	32.09	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	960	945	S.R.	..
20	उस्मानाबाद	व्य.	1,030	1,276	23.88	P.	.. Osmanabad
		पु.	526	659	25.29	M.	..
		स्त्री.	504	617	22.42	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	958	937	S.R.	..
21	लातूर	व्य.	1,294	1,677	29.60	P.	.. Latur
		पु.	661	863	30.56	M.	..
		स्त्री.	633	813	28.44	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	959	942	S.R.	..
22	बुलढाणा	व्य.	1,509	1,886	24.98	P.	.. Buldana
		पु.	771	966	25.29	M.	..
		स्त्री.	738	920	24.66	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	957	953	S.R.	..
23	अकोला	व्य.	1,827	2,214	21.18	P.	.. Akola
		पु.	938	1,142	21.75	M.	..
		स्त्री.	889	1,072	20.58	F.	..
		स्त्री-पु.प्र.	949	939	S.R.	..

तेवता क्रमांक/TABLE No. 3—concl'd.

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	वाव	लोकसंख्या/Population ('000)		लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population	Item	District
			1981	1991*	1981-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(3)	(2)
24	अमरावती ..	व्य.	1,861	2,200	18.22	P. ..	Amravati
		पु.	962	1,136	18.09	M. ..	
		स्त्री.	900	1,066	18.22	F. ..	
		स्त्री-पु.प्र.	937	936	S.R. ..	
25	यवतनाळ ..	व्य.	1,737	2,077	19.57	P. ..	Yavatmat
		पु.	887	1,064	19.95	M. ..	
		स्त्री.	850	1,013	18.18	F. ..	
		स्त्री-पु.प्र.	959	951	S.R. ..	
26	वर्धा ..	व्य.	927	1,067	15.10	P. ..	Wardha
		पु.	476	550	15.55	M. ..	
		स्त्री.	451	517	14.63	F. ..	
		स्त्री-पु.प्र.	948	939	S.R. ..	
27	नागपूर ..	व्य.	2,589	3,287	26.96	P. ..	Nagpur
		पु.	1,345	1,710	27.14	M. ..	
		स्त्री.	1,243	1,577	26.87	F. ..	
		स्त्री-पु.प्र.	925	922	S.R. ..	
28	भंडारा ..	व्य.	1,838	2,108	14.69	P. ..	Bhandara
		पु.	920	1,060	15.22	M. ..	
		स्त्री.	917	1,047	14.18	F. ..	
		स्त्री-पु.प्र.	997	988	S.R. ..	
29	चंद्रपूर ..	व्य.	1,418	1,772	24.96	P. ..	Chandrapur
		पु.	724	910	25.69	M. ..	
		स्त्री.	694	862	24.21	F. ..	
		स्त्री-पु.प्र.	959	948	S.R. ..	
30	गडचिरोली ..	व्य.	637	787	23.55	P. ..	Gadchiroli
		पु.	322	398	23.60	M. ..	
		स्त्री.	316	389	23.10	F. ..	
		स्त्री-पु.प्र.	981	976	S.R. ..	
महाराष्ट्र ..	महाराष्ट्र ..	व्य.	62,784	78,937	25.73	P. ..	Maharashtra
		पु.	32,415	40,826	25.95	M. ..	
		स्त्री.	30,369	38,112	25.50	F. ..	
		स्त्री-पु.प्र.	937	934	S.R. ..	

व्य.=व्यवती, पु.=पुरुष, स्त्री.=स्त्रिया, स्त्री-पु.प्र.=स्त्री-पुरुष प्रमाण

P=Person, M=Male, F=Female, S.R.=Sex Ratio.

आधार.—संचालक, जनगणना महाराष्ट्र, १९९१ जनगणना प्रासंगिक जनगणना, सारांश (अंतीम).

Source.—Director of Census Operations, Maharashtra, 1991 Census Primary Census Abstract (Final).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

महाराष्ट्राचे नमुना नोंदणी पद्धतीने काढलेले जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर

BIRTH, DEATH AND INFANT MORTALITY RATES BY SAMPLE REGISTRATION SYSTEM MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकत्र/Combined		
	जन्मदर Birth rate	मृत्यूदर Death rate	बालमृत्यूदर Infant mortality rate	जन्मदर Birth rate	मृत्यूदर Death rate	बालमृत्यूदर Infant mortality rate	जन्मदर Birth rate	मृत्यूदर Death rate	बालमृत्यूदर Infant mortality rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1971 ..	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981 ..	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)
1985 ..	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.8)	68 (97)
1986 ..	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987 ..	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988 ..	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989 ..	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990 ..	29.1 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991* ..	28.0 (29.3)	9.3 (10.5)	69 (86)	22.9 (30.8)	6.2 (7.0)	38 (52)	26.2 (29.3)	8.2 (9.8)	60 (80)

टोप/Note—1) * आकडेवारी अस्थायी असून जन्म व काश्मीर सोडून
Figures are provisional excluding Jammu and Kashmir

2) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत.
Bracketed figures are for India.

3) जन्मदर व मृत्यूदर एक हजार अंदाजित लोकांसंख्ये मागे आहेत.
Birthrates and Deathrates are per thousand estimated population.

4) बालमृत्यू दर एक हजार जिवंत जन्मांमागे आहेत.
Infant mortality rates are per thousand live births.

आधार.—नमुना नोंदणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
Source.—Sample Registration Bulletin, Registrar General India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS
1991

(हजारात/in 000.)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
1 शेतकरी	6,231	3,741	10,172	88,481	22,221	1,10,702	Cultivators.
2 शेतमजूर	3,906	4,408	8,313	46,165	28,433	74,598	Agricultural labourers.
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी शिकार, मळे, फळबागा वगैरे क्षेत्रात काम करणारे	404	68	472	4,716	1,325	6,041	In livestock, forestry, fishing hunting and plantations orchards and allied activities,
4 खाणकाम आणि दगड खाणकामात काम करणारे.	98	17	115	1,537	214	1,751	In mining and quarrying.
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, साधारण दुरुस्तीचे उद्योगधंदे करणारे.— (अ) घरगुती उद्योगधंद्यात काम करणारे.	337	162	498	4,555	2,249	6,804	In manufacturing, processing, servicing and repairs— (a) Household industry.
(ब) घरगुती उद्योगधंद्यांव्यतिरिक्त इतर उद्योगधंद्यात काम करणारे.	3,251	347	3,598	19,414	2,453	21,867	(b) Other than household industry.
6 बांधकाम करणारे	709	73	802	5,122	421	5,543	In construction.
7 व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात काम करणारे.	2,400	256	2,657	19,863	1,434	21,296	In trade and commerce.
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रातील काम करणारे.	1,116	45	1,160	7,810	208	8,018	In transport, storage and communications.
9 इतर कामे करणारे	2,468	751	3,219	23,995	5,316	29,312	In other services.
एकूण मुख्यतः काम करणारे	20,919	10,088	31,006	2,21,659	64,274	2,85,932	Total main workers.
सीमांतिक कामगार	374	2,530	2,904	2,705	25,494	28,199	Marginal workers.
एकूण काम न करणारे	19,525	25,486	45,011	2,10,844	3,13,592	5,24,437	Total non-workers.
एकूण काम करणारे आणि न करणारे.	40,817	38,104	78,921	4,35,208	4,03,360	8,38,568	Total Workers and Non- workers.

* अस्थायी/Provisional.

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

† धुळे जिल्ह्यातील ३३ गावांची, जेथे जनगणना घेतली नाही, माहिती वगळून/Excluding information of 33 villages of Dhule, District, where Census was not conducted.

टीप.—आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Figures may not add up due to rounding.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.—१९९१ जनगणना प्राथमिक जनगणना सारांश (अंतिम) आणि एनआयसीनेट.

Sources.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi—1991 Census—Primary Census Abstract
— Maharashtra (Final) and NICNET.

औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	क्षेत्र	1980-81	1981-82	1983-84	1984-85	1985-86	1986-87*	1987-88*	1988-89*	1989-90*	1990-91*	1991-92†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(2)
1	कृषि ..	3,749.1	4,085.6	4,818.9	5,010.3	5,455.9	4,987.5	7,229.8	8,542.7	9,994.3	11,268.0	10,737.0 ..	Agriculture
2	वनउद्योग ..	367.2	452.7	556.9	640.0	559.2	599.5	702.8	731.5	1,300.4	1,355.5	1,376.8 ..	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	83.6	77.8	110.4	103.4	118.7	128.7	136.7	168.3	181.8	287.3	316.5 ..	Fishing
4	खानी ..	53.5	61.7	92.2	132.1	145.1	105.1	123.1	161.7	236.6	248.5	297.9 ..	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	4,253.4	4,677.8	5,578.4	5,885.8	6,318.9	5,800.8	8,192.4	9,604.2	11,713.1	13,159.3	12,728.2 ..	Sub-Total—Primary
		(28.1)	(27.6)	(26.4)	(25.8)	(23.9)	(20.6)	(24.6)	(23.9)	(24.1)	(23.1)	(20.5)	
5	कारखाने—												Manufacturing—
5.1	नोंदणीकृत ..	2,893.5	2,929.1	3,712.8	3,915.7	4,924.3	5,623.2	5,760.8	7,332.9	9,102.0	11,074.8	12,039.0 ..	Registered
5.2	इतर ..	1,249.3	1,283.9	1,477.8	1,526.5	1,850.6	1,964.5	2,239.5	2,456.6	3,162.1	3,534.1	3,952.0 ..	Un-registered
6	बांधकाम ..	1,003.5	1,269.0	1,582.8	1,859.3	2,099.7	2,386.2	2,738.5	3,134.1	3,600.1	4,129.6	5,059.0 ..	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	142.4	240.4	350.2	347.0	436.6	510.1	450.1	545.9	546.5	679.6	808.3 ..	Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय ..	5,288.7	5,722.4	7,123.6	7,648.5	9,311.2	10,484.0	11,188.9	13,469.5	16,410.7	19,418.1	21,858.3 ..	Sub-Total—Secondary
		(35.0)	(33.7)	(33.7)	(33.5)	(35.2)	(37.3)	(33.6)	(33.6)	(33.7)	(34.2)	(35.2)	
8	परिवहन, दळणवळण, वसाह, व्यापार, खाणःवळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	2,526.9	2,894.7	3,734.6	3,984.4	4,750.4	5,282.9	6,182.9	7,297.1	8,800.8	10,365.0	11,621.1 ..	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(16.7)	(17.1)	(17.6)	(17.4)	(17.9)	(18.8)	(18.6)	(18.2)	(18.1)	(18.2)	(18.7)	
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	3,044.3	3,670.9	4,715.0	5,314.1	6,083.2	6,552.6	7,718.3	9,753.1	11,714.8	13,914.1	15,890.1 ..	Banking and insurance, real estate and ownership of dwelling, business services, public administration and other services.
		(20.2)	(21.6)	(22.3)	(23.3)	(23.0)	(23.3)	(23.2)	(24.3)	(24.1)	(24.5)	(25.6)	
	एकूण—तृतीय ..	5,571.2	6,565.6	8,449.6	9,298.5	10,833.6	11,835.5	13,901.2	17,050.2	20,515.6	24,279.1	27,511.2 ..	Sub-Total—Tertiary
		(36.9)	(38.7)	(39.9)	(40.7)	(40.9)	(42.1)	(41.8)	(42.5)	(42.2)	(42.7)	(44.3)	
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	15,113.3	16,965.8	21,151.6	22,832.8	26,463.7	28,120.3	33,282.5	40,123.9	48,639.4	56,856.5	62,097.7 ..	Net State Domestic Product.
		(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	2,427.3	2,668.5	3,184.9	3,366.1	3,825.3	3,991.8	4,647.4	5,518.5	6,594.0	7,598.2	8,180.2 ..	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

†प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates

टीप.—कसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नामधील आकडेवारी टक्केवारी दर्शवितात./Note.—Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7

औद्योगिक गटांनुसार झालेले १९८०-८१ च्या किमतीनुसार राज्य उत्पन्न

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1980-81 PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	क्षेत्र	1980-81	1981-82	1983-84	1984-85	1985-86	1986-87*	1987-88*	1988-89*	1989-90*	1990-91*	1991-92†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(2)
1.	कृषि ..	3,749.1	3,951.6	3,931.1	3,819.1	3,793.7	3,124.1	4,168.7	4,453.3	5,374.6	5,376.8	4,156.9	Agriculture
2.	वनउद्योग ..	367.2	378.8	401.1	417.5	341.7	329.5	374.3	379.9	528.7	484.0	484.0	Forestry and logging
3.	मत्स्योद्योग ..	83.6	70.6	85.9	87.8	82.4	79.1	79.9	93.5	99.3	99.8	98.4	Fishing
4.	खाणी ..	53.5	57.1	69.0	84.2	88.5	57.0	67.3	76.1	99.8	103.1	113.1	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	4,253.4	4,458.1	4,487.1	4,408.6	4,306.3	3,589.7	4,690.2	5,002.8	6,102.4	6,063.7	4,852.4	Sub-Total—Primary
		(100.0)	(104.8)	(105.5)	(103.6)	(101.2)	(84.4)	(110.3)	(117.6)	(143.5)	(142.6)	(114.1)	
5.	कारखाने—												Manufacturing—
	5.1 नोंदणीकृत ..	2,893.5	2,696.0	3,162.0	3,157.7	3,660.8	4,010.1	3,845.5	4,529.0	5,194.6	5,836.5	5,701.3	Registered
	5.2 इतर ..	1,249.3	1,229.5	1,294.6	1,246.7	1,464.6	1,526.5	1,625.6	1,669.9	1,968.7	1,955.8	1,971.0	Un-registered
6.	बांधकाम ..	1,003.5	1,039.6	1,115.8	1,155.9	1,197.5	1,240.6	1,285.2	1,331.4	1,379.3	1,428.9	1,480.3	Construction
7.	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	142.4	154.4	164.2	202.9	228.7	249.5	255.4	294.1	325.8	346.7	371.0	Electricity, gas and water Supply
	एकूण—द्वितीय ..	5,288.7	5,119.5	5,736.6	5,763.2	6,551.6	7,026.7	7,011.7	7,824.4	8,868.4	9,567.9	9,523.6	Sub-Total—Secondary
		(100.0)	(96.8)	(108.5)	(109.0)	(123.9)	(132.9)	(132.6)	(147.9)	(167.7)	(180.9)	(180.1)	
8.	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	2,526.9	2,646.8	3,004.0	2,995.7	3,302.1	3,426.8	3,694.0	3,949.8	4,448.6	4,805.7	4,713.4	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(100.0)	(104.7)	(118.9)	(118.6)	(130.7)	(135.6)	(146.2)	(156.3)	(176.0)	(190.2)	(186.5)	
9.	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	3,044.3	3,251.1	3,878.0	4,132.0	4,542.7	4,777.3	4,675.1	5,392.6	6,143.0	6,670.9	7,027.6	Banking and insurance, real estate and ownership of dwelling, business services, public administration and other services.
		(100.0)	(106.8)	(127.4)	(135.7)	(149.2)	(156.9)	(153.6)	(177.1)	(201.8)	(219.1)	(230.8)	
	एकूण—तृतीय ..	5,571.2	5,897.9	6,882.0	7,127.7	7,844.8	8,204.1	8,369.1	9,342.4	10,591.6	11,476.6	11,741.0	Sub-Total—Tertiary
		(100.0)	(105.9)	(123.5)	(127.9)	(140.8)	(147.3)	(150.2)	(167.7)	(190.1)	(206.0)	(210.7)	
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	15,113.3	15,475.5	17,105.7	17,299.5	18,702.7	18,820.5	20,071.0	22,169.6	25,562.4	27,108.2	26,117.0	Net State Domestic Product.
		(100.0)	(102.4)	(113.2)	(114.5)	(123.7)	(124.5)	(132.8)	(146.7)	(169.1)	(179.4)	(172.8)	
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	2,427.3	2,434.1	2,575.7	2,550.4	2,703.4	2,671.7	2,802.6	3,049.2	3,465.5	3,622.7	3,440.4	Per capita State Income(Rs.)
		(100.0)	(100.3)	(106.1)	(105.1)	(111.4)	(110.1)	(115.5)	(125.6)	(142.8)	(149.2)	(141.7)	

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—कसतातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवितात./Note.—Figures in brackets show percentage to Col. (3).

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतींनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न
NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	क्षेत्र	1980-81	1981-82	1983-84	1984-85	1985-86*	1986-87*	1987-88*	1988-89*	1989-90*	1990-91*	1991-92†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(2)
1	कृषि ..	40,056	44,971	57,806	61,257	65,387	69,446	78,065	97,969	1,08,387	1,29,516	1,51,475	Agriculture
2	वन उद्योग ..	3,229	3,902	4,675	4,983	5,200	5,657	6,059	6,689	7,657	7,913	8,173	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	806	862	1,244	1,479	1,701	1,929	2,314	2,681	3,237	3,959	4,367	Fishing
4	खाणी ..	1,474	3,020	4,021	4,386	4,823	5,155	5,184	6,911	7,469	7,501	7,248	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	45,565	52,755	67,746	72,105	77,111	82,187	91,622	1,14,250	1,26,750	1,48,889	1,71,263	Sub-total—Primary
		(41.3)	(41.0)	(40.4)	(38.7)	(37.1)	(35.7)	(35.0)	(36.3)	(35.2)	(35.4)	(35.7)	
5	कारखाने— ..												Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत ..	10,050	11,779	17,019	19,647	21,467	23,415	26,980	33,647	39,247	45,928	50,172	Registered
	5.2 इतर ..	8,648	9,964	11,534	12,512	14,337	16,032	18,528	21,344	25,798	30,098	31,765	Unregistered
6	बांधकाम ..	5,771	6,575	8,878	10,479	12,227	14,426	16,780	19,690	22,606	25,709	29,624	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	912	1,012	1,417	1,772	2,116	2,300	2,458	2,789	3,301	4,031	4,569	Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय ..	25,381	29,330	38,848	44,410	50,147	56,173	64,746	77,470	90,952	1,05,766	1,16,130	Sub-total—Secondary
		(23.0)	(22.8)	(23.2)	(23.8)	(24.2)	(24.4)	(24.8)	(24.6)	(25.2)	(25.1)	(24.2)	
8	परिवहन, दळणवळण, वस्तु, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे ..	18,046	22,214	29,635	34,359	40,061	45,328	51,903	61,361	69,814	82,146	95,396	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा ..	21,348	24,458	31,265	35,568	40,243	46,519	53,239	61,515	72,741	83,975	97,290	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	39,394	46,672	60,900	69,927	80,304	91,847	1,05,142	1,22,876	1,42,555	1,66,121	1,92,686	Sub-total—Tertiary
		(35.7)	(36.2)	(36.4)	(37.5)	(38.7)	(39.9)	(40.2)	(39.1)	(39.6)	(39.5)	(40.1)	
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ..	1,10,340	1,28,757	1,67,494	1,86,442	2,07,562	2,30,207	2,61,510	3,14,596	3,60,257	4,20,776	4,80,079	Net National Domestic Product
		(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	(100.0)	
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ..	1,10,685	1,28,797	1,66,550	1,85,018	2,06,133	2,28,402	2,58,891	3,10,100	3,54,526	4,13,943	4,73,246	Net National Product (i.e. National Income).
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ..	1,630	1,861	2,304	2,504	2,730	2,964	3,285	3,852	4,313	4,934	5,529	Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional. †शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—कंसातील आकडे एकूण निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाची टक्केवारी दर्शवितात/Note.—Figures in brackets show percentages to the total Net National Domestic Product.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली/Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9
 औद्योगिक गटांनुसार झालेले स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न
 NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CONSTANT (1980-81) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	क्षेत्र	1980-81	1981-82	1983-84	1984-85	1985-86*	1986-87*	1987-88*	1988-89*	1989-90*	1990-91*	1991-92†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(2)
1	कृषि ..	40,056	42,643	47,053	46,918	46,991	46,117	46,333	54,925	55,452	58,211	57,020	Agriculture
2	वन उद्योग ..	3,229	3,289	3,155	3,132	3,131	3,036	2,927	2,878	3,130	3,179	3,242	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	806	815	995	1,038	1,034	1,040	1,068	1,141	1,279	1,379	1,456	Fishing
4	खाणी ..	1,474	1,669	1,741	1,678	1,691	1,933	1,927	2,284	2,410	2,480	2,549	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	45,565	48,416	52,944	52,766	52,847	52,126	52,255	61,228	62,271	65,249	64,267	Sub-total—Primary
		(100.0)	(106.3)	(116.2)	(115.8)	(116.0)	(114.4)	(114.7)	(134.4)	(136.7)	(143.2)	(141.0)	
5	कारखाने--												Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत ..	10,050	10,876	14,047	15,291	15,560	16,487	17,653	20,135	21,412	23,028	22,528	Registered
	5.2 इतर ..	8,648	9,383	9,867	10,128	10,853	11,840	12,762	13,501	14,628	15,732	14,892	Unregistered
6	बांधकाम ..	5,771	6,072	6,131	6,346	6,679	7,011	7,228	7,797	8,249	8,626	9,029	Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	912	993	1,068	1,219	1,321	1,470	1,564	1,777	2,010	2,156	2,362	Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय ..	25,381	27,324	31,113	32,984	34,413	36,808	39,207	43,210	46,299	49,542	48,811	Sub-total—Secondary
		(100.0)	(107.7)	(122.6)	(130.0)	(135.6)	(145.0)	(154.5)	(170.2)	(182.4)	(195.2)	(192.3)	
8	परिवहन, वळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे	18,046	19,178	21,263	22,404	24,317	25,801	27,252	29,163	30,676	32,361	33,291	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(100.0)	(106.3)	(117.8)	(124.1)	(134.8)	(143.0)	(151.0)	(161.6)	(170.0)	(179.3)	(184.5)	
9	बँका व विमा उद्योग, स्यावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा.	21,348	22,183	25,076	26,831	28,649	31,243	33,274	35,866	39,525	40,724	42,776	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services public administration and other services.
		(100.0)	(103.9)	(117.5)	(125.7)	(134.2)	(146.4)	(155.9)	(168.0)	(185.1)	(190.8)	(200.4)	
	एकूण—तृतीय ..	39,394	41,361	46,339	49,235	52,966	57,044	60,526	65,029	70,201	73,085	76,067	Sub-total—Tertiary
		(100.0)	(105.0)	(117.6)	(125.0)	(134.5)	(144.8)	(153.6)	(165.1)	(178.2)	(185.5)	(193.1)	
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ..	1,19,340	1,17,101	1,30,396	1,34,985	1,40,226	1,45,978	1,51,988	1,69,467	1,78,771	1,87,876	1,89,145	Net National Domestic Product
		(100.0)	(106.1)	(118.2)	(122.3)	(127.1)	(132.3)	(137.7)	(153.6)	(162.0)	(170.3)	(171.4)	
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ..	1,10,685	1,17,140	1,29,392	1,33,808	1,39,925	1,44,242	1,49,787	1,66,232	1,75,400	1,84,460	1,86,135	Net National Product (i.e. National Income).
		(100.0)	(105.8)	(116.9)	(120.9)	(125.6)	(130.3)	(135.3)	(150.2)	(158.5)	(166.7)	(168.2)	
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ..	1,630	1,693	1,790	1,811	1,841	1,871	1,901	2,965	2,134	2,199	2,174	Per Capita National Income (Rs.)
		(100.0)	(103.8)	(109.8)	(111.1)	(112.9)	(114.8)	(116.6)	(126.7)	(130.9)	(134.9)	(133.4)	

*अस्थायी/Provisional. †शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताना/Note.—Figures in brackets indicate percentages to Col. (3).

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली./Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURAL SECTOR IN MAHARASHTRA

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No.	तपशील	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1989-90	1990-91	1991-92 (R/E)	1992-93 (B/E)	Particulars
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर ..	5.04	24.21	23.08	8.68	7.51	0.64 Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	1,506.51	2,543.38	1,969.11	2,015.64	.. Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४. महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये सुधारल्याप्रमाणे. याच्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ.	18.98	38.41 Increase of land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975.
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुला मधील वाढ.	43.12	221.69	147.05	186.99	137.34	140.59	.. Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर ..	83.46	352.44	356.08	1,082.52	924.98	1,115.45	668.96	458.52	.. Rates and cesses on land.
6	ऊस खरेदीवरील कर ..	442.95	1,780.02 (+) 94.64*	1,775.53 (+) 0.36*	3,363.45 (+) 15.00*	2,580.83 (+) 12.83*	3,892.98	4,325.00	4,500.00	.. Tax on purchase of sugarcane
7	शिक्षण उपकर अधिनियम— (अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी.	7.64	44.49	40.62	91.88	42.42	43.43	.. Education Cess Act— (a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops.
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीखालील रोजगारहमी उपकर.	78.35	53.72	68.40	39.14	70.89	72.50	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands.
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ.	30.00	11.10	1.89	12.20	10.06	10.19	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.

*००४५, विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क खालील जमा. *Receipts under the head 0045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E = सुधारलेले अंदाज/ Revised Estimates B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates

आधार.—वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Source.—Finance Department, Mantralaya, Bombay.

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण	उद्देशानुसार Purpose					
	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1990-91 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1991-92 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1992-93 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1990-91 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1991-92 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1992-93 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च--						
(अ) सेवा व वस्तू	1,01,088	1,13,290	1,92,452	64,332	73,043	71,289
(ब) व्याज प्रदान
(क) अनुदाने	18,207	19,863	20,269	1,93,947	2,37,488	2,28,424
(ड) इतर चालू खर्च	503	380	357	15,551	17,551	22,425
एकूण--(१)	1,19,798	1,33,533	2,13,078	2,73,830	3,28,082	3,22,138
२ भांडवली खर्च--						
२.१ (अ) एकूण भांडवली निमिती	7,402	8,813	9,850	10,512	14,536	15,755
(ब) भांडवली अनुदाने	294	183	203	20,467	22,083	21,716
(क) भाग भांडवलात गुंतवणूक	247	568	514
(ड) कर्जे	4,541	5,970	8,703	7,692
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	(-)502*	(-)314*	(-)336*	2,702	3,365	4,376
उपबेरीज--(२.१)	11,735	8,682	9,717	39,898	49,255	50,053
२.२ ऋणाची परतफेड
एकूण--(२)	11,735	8,682	9,717	39,898	49,255	50,053
एकूण--(१+२)	1,31,533	1,42,215	2,22,795	3,13,728	3,77,337	3,72,191

*ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शविताने.

टीप.--(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.

(२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.

(३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.

(४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृदा संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादि विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.

(५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेल्या खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमोनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसानभरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.--अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 11

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			Economic Classification	
वर्गीकरण Classification	1990-91 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1991-92 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1992-93 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1990-91 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1991-92 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1992-93 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1990-91 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1991-92 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)		1992-93 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)
	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(1)
										1. Current Expenditure—
	42,975	55,557	58,660	485	451	534	2,08,880	2,42,341	3,22,935	(a) Consumption expenditure
	85,438	1,15,965	1,40,759	85,438	1,15,965	1,40,759	(b) Interest payments
	26,270	14,904	11,414	2,38,424	2,72,255	2,60,107	(c) Grants
	75,950	96,612	80,155	498	671	2,140	92,502	1,15,214	1,05,077	(d) Other current expenditure
	1,45,195	1,67,073	1,50,229	86,421	1,17,087	1,43,433	6,25,244	7,45,775	8,28,878	Total—(1)
										2. Capital Expenditure—
	1,16,168	1,16,169	1,23,081	..	2	2	1,34,082	1,39,520	1,48,688	2(i) (a) Gross capital formation
	26,839	30,125	26,858	..	2	..	47,600	52,393	48,777	(b) Capital grants
	8,643	18,619	27,950	8,890	19,187	28,464	(c) Investment in shares
	60,770	57,645	65,709	150	50	50	71,431	66,398	73,451	(d) Loans
	1,484	1,861	2,157	(-)26	11	12	3,658	4,923	6,209	(e) Other capital transfers
	2,13,904	2,24,419	2,45,755	124	65	64	2,65,661	2,82,421	3,05,589	Sub-total—2(i)
	34,034	59,165	1,46,316	34,034	59,165	1,46,316	2(ii) Repayment of debt
	2,13,904	2,24,419	2,45,755	34,158	59,230	1,46,380	2,99,695	3,41,586	4,51,905	Total—(2)
	3,59,099	3,91,492	3,95,984	1,20,579	1,76,317	2,89,813	9,24,939	10,87,361	12,80,783	Grand Total—(1+2)

*Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari System, Payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्रातील एकूण वहितधारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र

NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA STATE

कृषि गणना

Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No.	आकारवर्ग (हेक्टर) Size Class (Hectare)	धारण जमिनी Number of holdings (‘00)				वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र (‘०० हेक्टर) Area of operational holdings (‘00 Hectare)				धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (Hectare)			
		1970-71	1980-81	1985-86	1990-91	1970-71	1980-81	1985-86	1990-91	1970-71	1980-81	1985-86	1990-91
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1	Below 0.5 हून कमी	6,834	9,914	12,754	16,672	1,634	2,630	3,191	4,119	0.24	0.27	0.25	0.25
2	0.5—1.0	5,585	9,345	12,126	16,075	4,142	7,103	9,125	12,057	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0	8,783	15,409	21,036	27,276	12,842	23,337	31,346	39,833	1.46	1.51	1.49	1.46
4	2.0—3.0	6,266	10,275	12,474	13,969	15,386	25,363	30,582	33,689	2.46	2.47	2.45	2.41
5	3.0—4.0	4,606	6,583	7,096	7,289	15,920	22,815	24,622	25,103	3.45	3.47	3.47	3.44
6	4.0—5.0	3,576	4,601	4,672	4,469	15,961	20,556	20,822	19,864	4.46	4.47	4.46	4.44
7	5.0—10.0	8,715	9,316	8,496	7,241	61,213	63,937	57,800	48,700	7.02	6.86	6.80	6.73
8	10.0—20.0	4,180	2,819	2,102	1,530	56,302	37,213	27,594	19,749	13.47	13.20	13.12	12.91
9	20.0 व त्याहून अधिक/ and above	961	363	257	176	28,394	10,662	8,440	6,129	29.55	29.57	32.84	34.82
	एकूण/Total	49,506	68,625	81,013	94,697	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	4.28	3.11	2.64	2.11

आधार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census. Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, त्यांचे उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
 IN MAHARASHTRA STATE**

अन्नधान्ये
 Foodgrains (क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in '00 tonnes, दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्राममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

क्र.सं. Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वार/Jowar				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	1960-61	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
7	1988-89	1,545	26,521	1,716	879	10,432	1,187	6,185	42,779	692
8	1989-90	1,520	23,188	1,526	842	9,071	1,077	6,428	66,351	1,032
9	1990-91	1,581	23,137	1,463	873	9,187	1,052	6,331	59,480	939
10	1991-92	1,572	21,002	1,336	628	6,257	997	5,485	33,901	618

क्र.सं. Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्व तृण धान्ये/All cereals			तुर/Tur				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)		
1	1960-61	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
7	1988-89	1,964	9,005	459	11,092	93,475	843	897	5,974	666
8	1989-90	1,913	12,045	630	11,146	1,15,073	1,032	952	7,116	747
9	1990-91	1,927	11,143	578	11,142	1,07,403	964	1,008	4,209	418
10	1991-92	1,911	8,978	470	10,027	74,184	740	1,016	3,632	357

क्र.सं. Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्न धान्ये/All cereals and pulses				
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)		
1	1960-61	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
7	1988-89	667	4,077	611	3,330	17,297	519	14,422	1,10,772	768
8	1989-90	627	3,346	534	3,289	17,345	527	14,435	1,32,418	917
9	1990-91	673	3,578	532	3,257	14,439	443	14,399	1,21,842	846
10	1991-92	434	2,059	475	3,008	9,326	310	13,035	83,510	641

तबता क्रमांक/TABLE No. 13--contd.

नगदी पिके Cash crops		(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in '00 tonne (दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/ Yield per hectare in kilogram.)							
		कापूस (रुई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut				
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)		
1	1960-61	2,500	2,878	114	1,083	7,999	739
2	1965-66	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	2,550	2,081	82	695	4,507	649
6	1985-86	2,709	3,372	125	670	4,906	732
7	1988-89	2,628	2,335	89	918	10,056	1,096
8	1989-90	2,636	3,759	143	854	9,786	1,145
9	1990-91	2,730	3,196	117	881	9,916	1,125
10	1991-92	2,724	1,964	72	742	5,461	736

		ऊस (उसात)/Sugarcane (Cane)				तंबाखू/Tobacco			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	कापणी क्षेत्र Harvested area	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(36A)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	
1	1960-61	..	155	156	1,04,040	66,924	25	123	480
2	1965-66	..	133	171	1,00,800	75,996	13	64	461
3	1970-71	..	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448
4	1975-76	..	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441
5	1980-81	..	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648
6	1985-86	..	265	355	2,32,682	87,805	10	79	775
7	1988-89	..	314	388	2,54,996	81,131	10	85	859
8	1989-90	..	383	478	3,40,083	88,771	9	99	1,076
9	1990-91	..	444	540	3,84,162	86,523	10	104	1,030
10	1991-92	..	453	552	3,61,866	79,829	10	80	825

टोप.—(१) १९८८-८९ ते १९९१-९२ सालातील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

Note.—(1) The figures for 1988-89 to 1991-92 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचित क्षेत्राचे विविध साधनांनुसार वर्गीकरण
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरात/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	जलसिंचित क्षेत्र/Area irrigated							ओलिताखालील पिकांची सघनता (टक्के) Intensity of irrigated cropping (per cent)	विहिरींची संख्या (०००) No. of irrigated wells (in '000)	दर विहिरीमागे जलसिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (in hect)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	एकूण जलसिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		सरकारी कालवे Government canals	खाजगी कालवे Private canals	तलाव Tanks	विहिरी Wells	इतर* साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
1	1960-61	213	31	193	595	41	1,072	1,220	13.8	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	219	30	190	711	57	1,206	1,388	15.1	620	1.15	18,972	7.32
3	1970-71	267	19	205	768	86	1,347	1,570	16.6	694	1.11	18,737	8.38
4	1974-75	319	20	232	936	105	1,612	1,933	19.9	764	1.23	19,506	9.91
5	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	20.5	779	1.39	19,664	11.04
6	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	31.6	826	1.28	19,642	12.30
7	1984-85	1,163	794	1,957	2,444	24.9	882	1.32	20,470	11.94
8	1985-86	1,163	786	1,948	2,420	24.2	914	1.27	20,569	11.77
9	1986-87	1,096	890	1,985	2,646	33.3	N.A.	N.A.	19,920	13.28
10	1987-88	1,164	957	2,121	2,835	33.7	N.A.	N.A.	20,131	14.08
11	1988-89	1,215	1,057	2,272	2,956	30.1	N.A.	N.A.	20,562	14.38
12	1989-90	1,325	1,118	2,443	3,122	27.8	N.A.	N.A.	20,668	15.11
13	1990-91	1,314	1,119	2,433	3,170	30.3	N.A.	N.A.	21,052	15.06
14	1991-92**	1,144	974	2,118	2,716	28.2	N.A.	N.A.	20,479	13.26

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

** अस्थायी/Tentative.

टोप.—(१) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

(२) *१९७५-७६ पासून तळी, कालवे आदी पृष्ठभागीय साधनांद्वारे भिजणारे निव्वळ क्षेत्र यात समाविष्ट आहे.

(३) १९८६-८७ पासूनचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.

(2) *Includes the total net irrigated area by surface irrigation (tanks, canals etc.) from 1975-76 onwards.

(3) Figures from 1986-87 are provisional.

Source.—Director of Agriculture, Govt. of Maharashtra Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA STATE

[पायाभूत काळ : १९६७-७० (त्रैवार्षिक) = १०० Base : 1967—70 (Triennium)=100]

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1988-89*	1989-90*	1990-91*	1991-92*	Groups/Commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
१. अन्नधान्ये—												1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये—												(a) Cereals—
(१) तांदूळ ..	11.52	100.2	64.7	121.7	167.3	169.4	158.1	194.1	169.7	169.4	153.7	.. (i) Rice
(२) गहू ..	4.81	104.4	72.9	114.6	312.1	230.7	169.6	271.5	236.1	239.1	162.8	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	21.12	134.4	73.0	49.6	110.3	140.3	124.7	136.1	211.2	189.3	107.9	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी ..	5.80	76.9	58.2	129.7	88.1	109.6	66.1	141.7	189.5	175.4	141.3	.. (iv) Bajri
(५) बार्ली ..	0.01	94.1	82.4	141.2	192.4	113.2	158.5	147.1	67.9	113.2	101.9	.. (v) Barley
(६) मका ..	0.24	60.3	84.8	82.2	278.4	219.3	302.9	452.6	339.7	434.5	417.1	.. (vi) Maize
(७) नाचणी ..	1.19	108.4	72.2	103.6	119.8	128.6	159.7	144.7	138.2	136.1	119.8	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.09	110.4	89.6	68.8	73.6	68.7	62.8	86.5	81.5	83.0	84.0	.. (viii) Kodra
(९) इतर धान्ये ..	0.27	98.8	81.6	79.6	107.4	90.3	73.0	142.5	168.4	129.6	113.0	.. (ix) Other cereals
एकूण—तृणधान्ये—	45.05	113.7	69.1	87.1	144.6	153.1	131.9	168.0	198.7	187.0	131.7	.. Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—												(b) Pulses—
(१) हरभरा ..	1.32	130.4	76.7	84.2	175.6	133.4	156.2	396.6	325.5	348.1	200.3	.. (i) Gram
(२) तूर ..	4.46	156.5	82.8	90.6	136.3	106.4	151.7	199.6	237.8	140.6	121.4	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	4.66	90.6	77.5	74.9	135.8	86.6	127.3	169.9	161.4	156.0	85.2	.. (iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये	10.44	123.8	79.7	82.8	141.0	101.0	141.4	211.2	214.8	173.7	115.2	.. Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	115.6	71.1	86.3	143.9	143.3	133.7	176.1	201.7	184.5	128.6	.. Total.. Food grains
२. अन्नधान्येतर—												2. Non-foodgrains—
(अ) गळिताची धान्ये—												(a) Oil seeds—
(१) भूईमुग ..	9.25	127.4	75.3	93.4	110.3	107.9	72.3	160.1	155.9	157.9	87.0	.. (i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.70	89.3	85.5	56.2	99.2	77.7	159.8	244.7	199.6	237.5	180.6	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस.	0.58	163.9	100.3	94.4	177.5	126.6	163.6	168.3	157.1	149.1	63.0	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंडी ..	0.01	150.0	83.3	100.0	200.0	116.7	616.7	366.7	366.7	350.0	333.3	.. (iv) Castor seed
एकूण—गळिताची धान्ये—	10.54	126.9	77.4	91.0	113.3	106.9	83.6	166.4	159.1	162.9	92.1	.. Total—Oil seeds

RC 4280-18a	(ब) तंतु त्पक—												(b) Fibres—	
	(१) कापूस	..	8.43	122.7	77.1	35.5	57.2	89.8	145.5	100.7	162.2	137.9	84.7	.. (i) Cotton
	(२) मेस्टा	..	0.03	137.2	97.0	46.4	115.8	69.7	51.1	50.4	64.7	60.9	58.1	.. (ii) Mesta
	एकूण—तंतु त्पके		8.46	122.8	77.2	35.5	57.4	89.7	145.2	100.5	161.9	137.7	84.6	.. Total—Fibres
	(क) संकीर्ण—													(c) Miscellaneous—
	(१) ऊस	..	21.64	81.4	78.8	115.5	156.2	182.9	180.2	198.1	256.6	297.5	280.2	.. (i) Sugarcane
	(२) तंबाखू	..	0.18	256.2	133.3	108.3	102.1	160.4	164.6	177.1	206.2	216.7	166.7	.. (ii) Tobacco
	(३) बटाटे	..	0.35	150.0	129.3	99.4	133.7	120.4	115.7	104.2	107.3	124.5	84.2	.. (iii) Potato
	(४) मिरची	..	3.34	98.8	93.8	69.6	89.6	73.3	73.7	71.1	73.1	74.7	65.0	.. (iv) Chillies
	एकूण—संकीर्ण त्पके	..	25.51	85.9	81.8	109.2	146.8	167.5	165.3	180.1	230.2	265.4	248.6	Total—Miscellaneous
	एकूण—अन्नधान्येतर	..	44.51	102.6	79.9	99.9	121.9	138.4	142.1	161.7	200.3	216.8	180.4	Total—Non-foodgrains
	सर्व त्पके	..	100.00	109.8	75.0	88.3	134.1	141.1	137.4	169.7	201.2	198.9	151.6	All commodities

*अंतिम अंदाज/Final forecast.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके

LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	एकूण गाई-बैल Total cattle	एकूण म्हशी-रेडे Total buffaloes	एकूण मेंढ्या आणि शेळ्या Total sheep and goats	इतर* पशुधन Other livestock	एकूण पशुधन Total livestock	दर	पिकाखालील	दर लाख लोकसंख्ये- माये पशुधन No. of livestock per lakh of popu- lation	एकूण कोंबड्या-बदके Total poultry
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे (संख्या) पशुधन Livestock per hundred hectares of net area cropped (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1956	14,109	2,722	6,576	362	23,769	454	133	68	8,882
2	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	505	146	66	10,577
3	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
4	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	483	155	52	12,217
5	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	645	163	51	18,751
6	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	655	169	48	19,844
7	1987	16,983	4,755	12,068	447	34,255	785	192	48	24,839

* इतर जनावरे या बाबीमध्ये डुकरे, घोडे व शिगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* Other livestock includes pigs, horses, ponies, mules, camels and Donkeys.

साधार.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock census.

तबला क्रमांक/TABLE No. 17

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base : 1980-81 = 100)

अनुक्रमांक Serial No.	वाव (2)	1981-82 (3)	1987-88 (4)	1988-89 (5)	1989-90 (6)	1990-91 (7)	1991-92 (8)	1991-92* (9)	1992-93* (10)	Item (2)
(I)	सर्वसाधारण निर्देशांक	109.3	166.4	180.9	196.4	212.6	212.4	198.2	205.9	General Index
(II)	खानकाम व दगड खानकाम	117.7	184.6	199.1	211.6	221.2	221.8	198.3	211.0	Mining and quarrying
(III)	वस्तुनिर्माण	107.9	161.5	175.6	190.7	207.8	204.4	190.8	197.4	Manufacturing
	निवडक उद्योग गट									Selected Industry Group
(1)	अन्न उत्पादन	113.5	139.0	148.5	150.9	169.8	176.8	137.4	147.2	Food products
(2)	तंबाखू	104.3	84.9	92.1	103.0	104.8	119.1	111.9	111.6	Tobacco
(3)	वस्त्रनिर्माण	99.7	111.2	107.8	112.3	126.6	128.2	127.7	130.3	Cotton textile
(4)	कापडाच्या वस्तू	96.7	91.7	134.2	151.7	103.2	97.2	101.7	85.0	Textile products
(5)	कागद आणि कागदाच्या वस्तू.	108.3	166.3	171.3	181.5	198.0	205.1	202.0	205.3	Paper and Paper Products.
(6)	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ.	119.2	155.1	168.3	173.5	174.0	172.2	166.4	170.8	Rubber, Plastic, Petroleum and Coal products.
(7)	रसायने व रासायनिक वस्तू.	116.9	200.9	233.4	247.6	254.1	261.3	252.9	265.9	Chemicals and chemical products.
(8)	धातुच्या वस्तू आणि सुटे भाग.	94.6	129.6	133.5	142.6	143.1	133.1	134.1	126.1	Metal products and Parts.
(9)	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	111.1	139.2	161.2	171.9	186.9,	181.4	172.0	173.7	Machinery except electrical machinery.
(10)	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा.	103.9	335.2	346.0	459.2	563.6	492.9	400.9	452.0	Electrical machinery apparatus, appliances and supplies.
(11)	परिवहन सामग्री	108.1	151.9	171.3	181.1	192.5	189.3	181.6	180.1	Transport equipment.
(IV)	विद्युत, वायु व वाफ— विद्युत	110.2	181.0	198.2	219.7	236.8	257.0	248.0	258.2	Electricity, gas and steam—Electricity.

*सरासरी सहा महिन्यांकरिता असून अस्थायी./Average for six months and provisional.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना (ओ.सां.कक्ष), कलकत्ता./Source.—Central Statistical Organisation (I.S. Wing), Calcutta.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९९०-९१)*

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT FOR SELECTED INDUSTRY GROUPS (1990-91)*

रोजगार आकारमान वर्ग	खाद्य वस्तू Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	मुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तू Textile products	कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, Printing, Publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic Chemicals and chemical products	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणु इंधनाची प्रक्रिया Rubber, Plastic, Petroleum and coal products and processing of nuclear fuels	धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री Metal products and parts, except machinery and equipment	परिवहन सामग्री सर्व यंत्रसामग्री सोडून इतर Machinery and equipment other than transport equipment	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of Employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
२० पेक्षा कमी	.. 54.5	23.6	29.4	60.0	61.6	43.8	62.3	71.1	48.4	50.1	52.2	.. Below 20
२०-४९	.. 23.9	28.8	31.7	25.3	25.8	26.1	24.6	16.2	31.6	24.4	25.9	.. 20-49
५०-९९	.. 8.1	18.3	22.2	7.6	5.7	10.3	7.4	6.5	9.1	13.2	10.6	.. 50-99
१००-१९९	.. 4.0	14.7	5.5	4.3	3.2	8.8	2.5	2.7	5.7	2.7	5.0	.. 100-199
२००-४९९	.. 3.3	11.0	3.2	2.7	3.1	7.0	2.1	2.3	3.5	4.0	3.7	.. 200-499
५०० आणि जास्त	.. 6.2	3.6	8.0	0.1	0.6	4.0	1.1	1.2	1.7	5.6	2.6	.. 500 and above
एकूण	.. 100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	.. Total

*

*अस्थायी/Provisional

प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९९०-९१)*

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF INVESTMENT IN PLANT AND MACHINERY FOR SELECTED INDUSTRY GROUPS (1990-91)*

यंत्रसामग्रीत गुंतविलेले भांडवल आकारमान वर्ग (रूपये)	खाद्य वस्तु Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages tobacco and related products	सुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तु Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तु, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, Printing, Publishing and allied industries	मूलभूत रसायन आणि रासायनिक पदार्थ Basic Chemicals and Chemical products	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणू इंधनाची प्रक्रिया Rubber, Plsstic, Petroleum and coal products and processing of nuclear fuels	धातूच्या वस्तु व सुटे भाग, यंत्रे Metal products and parts except machinery and equipment	परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री व सुटे भाग Machinery and equipment other than transport equipment	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of investment in plant machinery (In Rs.)
(1)	(20-21)	(22)	(23)	(26)	(28)	(30)	(31)	(34)	(35-36)	(37)	(12)	(1)
० ते २.५ लाख	38.5	64.7	42.5	51.7	31.8	23.6	23.0	41.6	27.7	21.9	36.6	0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	17.7	4.5	22.3	14.1	16.1	10.3	16.1	22.5	18.9	15.7	16.4	2.5 lakh to 5.0 lakh.
५.० लाख ते ७.५ लाख	6.9	1.7	8.4	6.1	7.9	8.9	12.0	7.8	9.6	10.6	8.0	5.0 lakh to 7.5 lakh.
७.५ लाख ते १०.० लाख	4.8	1.9	3.9	3.8	7.0	7.6	5.4	5.1	6.7	9.6	5.5	7.5 lakh to 10.0 lakh.
१० लाख ते १५ लाख	5.1	3.0	4.6	5.6	9.3	4.3	8.9	5.2	11.0	8.1	6.8	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	3.7	2.5	1.6	3.1	5.1	6.8	7.7	3.3	4.2	4.4	4.2	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	10.0	8.8	2.9	10.9	11.4	15.3	13.6	7.5	10.8	15.9	10.4	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	3.2	1.3	1.7	2.4	5.2	6.8	3.1	2.1	3.1	5.1	3.6	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	4.1	9.5	6.9	1.6	3.5	9.4	7.5	3.2	5.4	3.9	5.3	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	6.0	2.1	5.2	0.7	2.7	7.0	2.7	1.7	2.6	4.8	3.2	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

*अस्थायी/Provisional

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1985-86		1989-90		1990-91		1991-92		Financial Institutions (2)
		मंजूर Sanctioned (3)	वाटप Disbursed (4)	मंजूर Sanctioned (5)	वाटप Disbursed (6)	मंजूर Sanctioned (7)	वाटप Disbursed (8)	मंजूर Sanctioned (9)	वाटप Disbursed (10)	मंजूर Sanctioned (11)	वाटप Disbursed (12)	
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ.	36.52	23.37	83.99	57.03	680.40	210.56	626.20	251.96	436.16	293.06	Industrial Finance Corporation of India.
2	भारतीय औद्योगिक पत-गुंतवणूक महामंडळ.	85.15	51.64	113.21	95.07	570.64	244.63	734.07	379.30	889.82	498.40	Industrial Credit and Investment Corporation of India.
3	भारतीय जहाज वाहतूक पत-गुंतवणूक कंपनी मर्यादित.	193.90	133.10	254.80	151.10	228.00	110.70	Shipping Credit and Investment company of India Ltd.
4	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	252.14	184.81	542.46	383.90	1,413.06	627.88	1,349.00	678.70	1,330.07	1,040.00	*Industrial Development Bank of India.
5	भारतीय लघु औद्योगिक विकास बँक	296.00	216.00	390.80	280.60	Small Industries Development Bank of India.
6	भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण बँक	0.38	14.44	6.24	25.37	20.23	33.54	25.54	52.77	39.32	Industrial Reconstruction Bnk of India.
7	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ.	36.85	26.36	67.02	40.65	101.33	77.23	167.33	99.24	236.88	158.45	Maharashtra State Financial Corporation.
8	महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास व गुंतवणूक महामंडळ.	58.94	36.95	73.45	57.59	121.36	90.98	136.45	87.32	165.10	110.59	State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra.
9	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	798.11	723.86	1,006.27	901.58	2,409.69	1,685.85	Unit Trust of India.
10	भारतीय जीवन विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	259.39	174.21	254.55	110.58	250.46	223.30	Life Insurance Corporation of India.
11	भारतीय माधारण विमा महामंडळ.	17.20	27.40	30.72	14.05	100.57	96.93	108.34	52.25	225.00	90.00	General Insurance Corporation of India.

*पुनर्वित्तसहाय्य व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य.

*Aggregate Financial Assistance including refinance bills financing and direct assistance.

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन

MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत//Quantity in thousand tonnes)
मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत//Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ	उत्पादन/मूल्य	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1990	1991	1992*	Quantity/ Value	Mineral	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(3)	(2)	
1	क्रोमाईट	(अ) उत्पादन ..	1	2	3	3	3	(i) Quantity	Chromite	
		(ब) मूल्य ..	108	139	468	650	870		(ii) Value
2	कोळसा	(अ) उत्पादन ..	856	1,226	2,085	3,490	6,630	11,884	16,030	19,290	12,571	12,571	(i) Quantity	Coal
		(ब) मूल्य ..	18,643	32,209	74,517	2,07,899	8,13,207	20,93,329	44,96,097	54,07,959	40,12,377	40,12,377	(ii) Value	
3	कच्चे लोखंड	(अ) उत्पादन ..	362	222	613	757	1,059	1,285	736	468	43	43	(i) Quantity	Iron ore
		(ब) मूल्य ..	5,099	3,707	6,933	12,224	35,975	62,126	41,861	25,681	4,171	4,171	(ii) Value	
4	चुनखडी	(अ) उत्पादन ..	55	98	363	593	751	1,961	5,068	5,635	1,990	1,990	(i) Quantity	Limestone
		(ब) मूल्य ..	230	524	3,316	8,029	17,646	65,078	1,47,802	1,56,590	71,845	71,845	(ii) Value	
5	कच्चे मॅंगनीज	(अ) उत्पादन ..	179	340	218	200	222	238	262	294	263	263	(i) Quantity	Manganese Ore
		(ब) मूल्य ..	20,625	28,447	14,784	31,667	51,362	1,21,109	1,67,160	2,25,512	2,00,556	2,00,556	(ii) Value	
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(अ) उत्पादन ..	2	5	3	4	6	11	3	4	1	1	(i) Quantity	Kaolin (Natural)
		(ब) मूल्य ..	13	41	16	37	134	239	77	151	22	22	(ii) Value	
7	बॉक्साईट	(अ) उत्पादन ..	27	9	302	294	298	413	561	481	420	420	(i) Quantity	Bauxite
		(ब) मूल्य ..	199	107	2,052	7,646	11,890	18,437	39,952	34,871	32,528	32,528	(ii) Value	
8	मीट	(अ) उत्पादन ..	384	470	472	433	540	375	219	229	253	253	(i) Quantity	Salt
		(ब) मूल्य ..	6	7	5	7	25	26	22	24	14	14	(ii) Value	
9	डोलोमाईट	(अ) उत्पादन ..	38	64	53	133	812	1,402	1,401	1,858	1,656	1,656	(i) Quantity	Dolomite
		(ब) मूल्य ..	5	17	27	67	105	168	196	259	133	133	(ii) Value	
10	सिलिकासॅंड	(अ) उत्पादन ..	34	132	346	1,628	2,785	5,912	9,156	11,525	4,990	4,990	(i) Quantity	Silica sand
		(ब) मूल्य	1	2	1	1	3	2	3	2	2	(ii) Value	
11	गेरू	(अ) उत्पादन	13	18	13	24	64	70	105	55	55	(i) Quantity	Ochre
		(ब) मूल्य	6	688	1,202	570	70	55	55	(ii) Value	
12	कोरंडम	(अ) उत्पादन	@	1	1	@	@	@	(i) Quantity	Corundum	
		(ब) मूल्य	5	16	19	10	15	10	2	2		(ii) Value
13	कायनाईट	(अ) उत्पादन	1,066	2,981	5,606	2,263	7,919	5,994	1,074	1,074	(i) Quantity	Kyanite
		(ब) मूल्य	1	2	2	@	(ii) Value	
14	स्टेटाईट	(अ) उत्पादन	6	12	13	2	(i) Quantity	Steatite	
		(ब) मूल्य		(ii) Value
		एकूण मूल्य ..	44,998 (100)	65,406 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	9,41,001 (2,091)	23,71,161 (5,269)	49,12,062 (10,916)	58,70,316 (13,046)	43,29,329 (9,621)	Value	Total	

* १० महिने अस्थायी/10 Months Provisional

@ आकडे ५०० टनांखालील आहेत./Less than 500 tonnes.

टोप.—(१) १९९१ चे आकडे सुधारित आहेत.

(२) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कॅसातील आकडे शेकडेवारी दर्शविताना.

(३) मिठाचे मूल्य खनिजांच्या एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मिठाकरिता).

Note.—(1) Figures for 1991 are revised.

(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(3) Value of salt is not included in the value of all minerals.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Bombay (for salt only).

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA

वाच	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1989-90	1990-91*	1991-92*	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. स्थापित क्षमता (हजार किलोवॉट) —										
(i) बाष्पजन्य	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	5,962	6,462	6,872	Steam
(ii) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(iii) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,544	1,552	1,581	Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	672	672	672	672	Natural Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	210	210	210	190	190	190	190	Nuclear
एकूण	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,368	8,876	9,315	Total
II. उत्पादन (दशलक्ष किलोवॉट तास) —										
(i) बाष्पजन्य	1,835	2,416	3,392	6,252	11,416	20,229	27,078	28,085	30,456	Steam
(ii) तेलजन्य	68	62	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(iii) जलजन्य	1,365	3,157	4,533	4,753	6,448	5,398	5,011	5,615	5,813	Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू	1,128	2,476	2,730	2,920	Natural Gas
(v) अणुशक्तीजन्य	1,209	1,047	887	891	695	881	770	Nuclear
एकूण	3,268	5,635	9,134	12,052	18,751	27,647	35,260	37,311	39,959	Total
III. वर्षातील घापर (दशलक्ष किलोवॉट तास) —										
(i) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	260	448	732	1,049	1,779	2,975	4,683	5,065	5,570	Domestic light and small power.
(ii) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	198	362	547	745	949	1,410	2,007	2,068	2,221	Commercial light and small power.

(iii) उद्योगघंटाकरिता	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	11,124	13,920	14,706	14,655	Industrial power
(iv) सार्वजनिक दिवाबत्ती	20	39	74	101	159	218	296	291	314	Public lighting
(v) रेल्वे कर्षण	339	414	421	658	766	853	921	970	1,043	Railway traction
(vi) जलसिंचन व कृषि जलापनयन	15	90	356	803	1,723	3,671	6,148	6,604	8,406	Irrigation and dewatering
(vii) पाणीपुरवठा	35	66	146	196	330	511	N.A.	N.A.	N.A.	Water works
(viii) संकीर्ण	62	3	198	217	1,026	1,071	1,145	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	29,001	30,775	33,354	Total

IV दरडोई विजेचा वापर—

(i) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणातील वीज-शक्ति (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	27.0	27.5	28.2	Commercial light and small power (in kilowatt hour)
(ii) उद्योगघंटाकरिता वीज (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	187.6	195.4	186.1	Industrial power (in kilowatt hour)

IV. Per capita consumption of electricity—

Neg. — नगण्य/Negligible

- टोप.— (१) बरील आकडे सार्वजनिक वापराकरिता वीज उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांचे आहेत.
 (२) आकडे संक्षिप्ततात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
 (३) १९८६-८७ पासूनचे आकडे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडून घेतले आहेत.

- आधार.— (१) सेंट्रल इलेक्ट्रिसिटी अथॉरिटी, कर्माशियल डायरेक्टोरेट, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
 (२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

*अस्थायी/Provisional

- Note.—(1) The above figures related to public utilities only.
 (2) Details may not add up to the totals due to rounding.
 (3) Figures for 1986-87 onwards are obtained from Maharashtra State Electricity Board.
- Source.—(1) Central Electricity Authority, Commercial Directorate, Government of India, New Delhi.
 (2) Maharashtra State Electricity Board, Bombay.

WORKING FACTORIES AND FACTORY

कारखान्याचा प्रकार	डिसेंबर १९६१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1961		डिसेंबर १९६६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1966		डिसेंबर १९७१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1971		डिसेंबर १९७६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1976		डिसेंबर १९८१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1981	
	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
एक. शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	5,097	99	5,504	108	6,341	123	8,414	157	10,238	183
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	1,781	626	2,246	715	2,701	824	2,715	874	3,132	983
एकूण—शक्तीवर चालणारे कारखाने.	6,878	725	7,750	823	9,042	947	11,129	1,031	13,370	1,166
दोन. बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	1,004	21	934	18	856	15	724	11	3,154	20
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	351	41	359	38	343	36	70	6	70	6
एकूण—बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने. *	1,355	63	1,293	57	1,199	51	794	17	3,224	26
तीन. एकूण कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	6,101	120	6,438	126	7,197	138	9,138	168	13,392	203
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	2,132	667	2,605	753	3,044	860	2,785	880	3,202	989
एकूण—सर्व कारखाने	8,233	787	9,043	879	10,241	998	11,923	1,048	16,594	1,192

* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आली आहे.

टीप.—(१) प्रत्यूत न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) १९९१ चे व १९९२ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

TABLE No. 23

कारखाने व त्यातील कामगार

EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA

(रोजगाराची संख्या हजारात)

(Employment figures in thousand)

डिसेंबर १९८६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1986		डिसेंबर १९९० अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1990		जून १९९१ अखेर संपणारे वर्ष Half-Year ending June 1991		डिसेंबर १९९१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1991		जून १९९२ अखेर संपणारे वर्ष Half-Year ending June 1992		Type of factory (1)
चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (12)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (13)	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (14)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (15)	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (16)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (17)	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (18)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (19)	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories (20)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (21)	
11,364	189	12,852	210	13,219	216	13,139	215	13,356	219	1. Power operated factories—
3,043	929	3,204	912	3,261	915	3,199	910	3,249	931	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
14,407	1,117	16,056	1,121	16,480	1,131	16,338	1,124	16,605	1,150	Total—Power operated factories.
5,524	28	7,318	38	7,706	41	7,743	40	8,057	42	2. Non-power operated factories—
35	4	36	4	40	5	38	4	47	6	(a) Employing less than 50 workers.
										(b) Employing 50 or more workers.
5,559	32	7,354	42	7,746	46	7,781	44	8,104	48	Total—Non-power operated factories.*
16,888	217	20,170	247	20,925	256	20,882	254	21,413	261	3. All factories—
3,078	933	3,240	915	3,301	920	3,237	914	3,296	937	(a) Employing less than 50 workers
										(b) Employing 50 or more workers.
19,966	1,150	23,410	1,163	24,226	1,177	24,119	1,169	24,709	1,198	Total—All factories

* Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures related to the factories registered under the Factories Act, 1948.

Figures for 1991 and half yearly 1992 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शंभरात/In '00)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	कामावरील कामगारांची दैनिक सरासरी Average daily number of workers employed											Industries
		1961	1966	1971	1976	1981	1986	1990	अर्धवार्षिक Half yearly 1991	1991	अर्धवार्षिक Half yearly 1992	(2)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)	
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	883	1,094	1,166	1,181	1,224	1,219	Food products	
2	पेये	11	16	23	33	41	56	64	68	64	64	Beverages	
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	46	40	41	42	44	Tobacco and tobacco products	
4	सुती कापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,341	2,007	1,960	1,872	1,897	Cotton textiles	
5	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित कृत्रिम तंतूचे कापड	349	345	523	486	496	372	409	447	439	407	Wool, silk and manmade fibre textiles	
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	254	215	223	226	216	231	Textile products	
7	लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	109	111	75	62	75	152	148	153	152	156	Wood and wood products, furniture and fixtures.	
8	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	390	451	494	511	549	530	546	510	491	520	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.	
9	कातडी, कातड्यांच्या आणि केसाळ कातड्यांच्या व पर्यायी वस्तू	11	13	14	23	25	27	26	36	35	36	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather.	
10	रसायने व रासायनिक पदार्थ	340	519	760	947	1,059	1,034	1,169	1,188	1,215	1,244	Chemicals and chemical products.	
11	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणुइंधनाची प्रक्रिया	174	245	349	353	421	464	433	475	482	449	Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuels	
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	399	462	410	423	433	Non-metallic mineral products	
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू, धातूच्या वस्तू व मुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून).	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,257	1,298	1,301	1,281	Basic metal and alloys industries, Metal products and parts (except machinery and equipments).	

14	यंत्रसामग्री, यंत्रक अवयव (परिवहन सामग्री सोडून)	..	374	1,017	1,322	1,431	1,780	1,728	1,640	1,644	1,614	1,690	Machinery, and equipments (other than transport equipments).
15	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	..	469	502	608	701	903	1,004	944	867	867	857	Transport equipments and parts,
16	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	..	157	186	180	169	209	171	202	205	231	226	Other manufacturing industries.
17	इतर	..	256	315	412	431	663	681	889	1,057	1,016	1,231	Others
एकूण ..			7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,496	11,627	11,766	11,686	11,983	Total

- टीप.—(१) आकडे शंभरामध्ये दिलेले असल्यामुळे त्यांची बेरीज जमेलच असे नाही.
(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) १९९१ व अर्धवार्षिक १९९२ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.

(2) Bidi factories are covered under separate Act, form 1974.

(3) Figures for 1991 and Half yearly 1992 are provisional.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Bombay.

तबता क्रमांक/TABLE No. 25

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद*
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA*

बाब	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1989	1990	1991	1992	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1 कापड गिरण्या--											<i>Textile—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	34	89	156	72	66	28	9	4	10	18	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	172	3,069	3,197	955	564	108	57	32	61	90	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	2,131	1,523	2,368	5,654	(c) No. of mandays lost (00).
2 अभियांत्रिकी कारखाने--											<i>Engineering—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	57	230	211	143	119	65	37	32	59	86	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	122	485	469	276	412	140	80	85	110	149	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	12,916	8,317	14,462	20,783	(c) No. of mandays lost (00).
3 संकीर्ण--											<i>Miscellaneous—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	183	462	323	122	451	207	147	157	148	104	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	541	1,590	841	287	1,031	584	344	484	423	233	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	21,650	30,249	29,663	20,896	(c) No. of mandays lost (00).
4 एकूण--											<i>Total—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	274	781	690	337	636	300	193	193	217	208	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	481	601	594	472	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	36,697	40,089	46,493	47,333	(c) No. of mandays lost (00).

टीप.-- (१) १९९० व १९९१ चे आकडे सुधारित असून १९९२ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे प्रत्यक्ष बेरजेची जुळवणीच असे नाही.
(३) *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

आधार.-- कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—(1) The figures for 1990, 1991 are revised and 1992 are provisional.
(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.
(3) *Under State Industrial Relations Machinery.
Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी

EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS IN MAHARASHTRA

(हजारत/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या अर्जदारांची संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिक्त्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per 1,000 vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना- अखेरीस पदावर असलेल्या अर्जदारांची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1980-81	608	40	86	469	1,268
1985-86	639	40	80	502	2,546
1990-91	622	31	64	484	3,022
1991-92	589	29	63	460	3,187
एप्रिल/April 1992	35	2	5	400	3,185
मे/May 1992	35	2	7	286	3,187
जून/June 1992	72	2	6	333	3,230
जुलै/July 1992	104	2	5	400	3,305
ऑगस्ट/August 1992	54	2	4	500	3,324
सप्टेंबर/September 1992	52	3	4	750	3,324
ऑक्टोबर/October 1992	33	2	4	500	3,311
नोव्हेंबर/November 1992	39	8	4	500	3,311
डिसेंबर/December 1992	42	3	4	750	3,320

प.—(१) वरील आकडेघात 'डीकेज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाइल) 'यांच्या आकडे जुळतीलच असे नाही.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)'.

(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे पूर्णांकात दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकडे जुळतीलच असे नाही.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

सधर.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेव्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
**CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
 THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1990-91		1991-92		1992-93		Category of work (1)
	मार्च १९९१ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1991	सन १९९०- ९१ मधील खर्च Expenditure incurred during 1990-91	मार्च १९९२ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1992	सन १९९१- ९२ मधील खर्च Expenditure incurred during 1991-92	डिसेंबर १९९२ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of December 1992	सन १९९२-९३ मधील डिसेंबर १९९२ पर्यंतचा खर्च Expenditure incurred during 1992-93 up to December 1992	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
1 जलसिंचन ..	1,420	3,458.38	2,324	4,602.80	2,731	6,415.40	Irrigation
2 मृदसंधारण व जमीन सुधारणा ..	5,225	3,159.39	5,501	4,822.74	2,438	7,353.86	Soil conservation and land development.
3 जंगल काम ..	3,571	3,883.17	4,772	4,766.97	4,258	3,896.53	Forest works
4 रस्तेविषयक कामे ..	2,316	4,530.57	2,564	6,210.28	2,151	6,833.67	Road works
5 इतर कामे	814	8,468.49	324	809.05	131	548.22	Other works
6 इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन श्रमशक्ती, फळझाडेलागवड व जवाहर, विष्टीरी इत्यादि)	4,481	9,642.16	6,078 (wells)	3,294.93	Other (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, Shram- shakti, Jawahar wells, Horticulture Development etc.)
एकूण ..	13,346	23,500.00	19,966	30,854.00	17,787	28,352.61	Total

आधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
 CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA

(आधारभूत वर्ष १९८२ = १००/Base Year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month:	मुंबई BOMBAY		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE	
	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
@भार/Weight ..	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6	100.0
1990-91	212	201	194	196	195	201	212	198
1991-92	255	234	242	234	229	230	251	226
1992-93*	284	259	278	264	260	256	290	257
डिसेंबर/December 1991	263	240	261	247	234	233	266	237
जानेवारी/January 1992	269	245	264	250	236	238	272	241
फेब्रुवारी/February 1992	261	241	259	249	242	243	272	242
मार्च/March 1992	261	242	249	243	240	242	269	241
एप्रिल/April 1992	265	245	261	252	246	246	267	240
मे/May 1992	279	255	273	259	254	251	279	248
जून/June 1992	285	258	280	264	259	254	289	254
जुलै/July 1992	295	266	289	270	273	264	297	259
ऑगस्ट/August 1992	292	263	288	272	270	262	296	259
सप्टेंबर/September 1992	288	262	283	269	270	263	292	258
ऑक्टोबर/October 1992	284	260	278	266	261	258	293	262
नोव्हेंबर/November 1992	283	260	275	265	254	256	302	267
डिसेंबर/December 1992	283	260	271	262	250	254	298	265

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28—contd.

वर्ष/महिना Year/Month (1)	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD			
	अन्न गट Food	सर्व साधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index		
	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)		
@भार/Weight
1990-91
1991-92
1992-93*
डिसेंबर/December 1991
जानेवारी/January 1992
फेब्रुवारी/February 1992
मार्च/March 1992
एप्रिल/April 1992
मे/May 1992
जून/June 1992
जुलै/July 1992
ऑगस्ट/August 1992
सप्टेंबर/September 1992
ऑक्टोबर/October 1992
नोव्हेंबर/November 1992
डिसेंबर/December 1992

* ९ महिन्यांची सरासरी.

* Average of 9 months.

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष १९८४-८५=१००) / (Base year : 1984-85=100 from 1988-89)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई Bombay (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1988-89	130	136	132	133	133	136
1989-90	139	147	144	144	141	145
1990-91	154	165	162	162	157	161
1991-92	180	191	182	182	184	183
1992-93*	202	208	197	199	204	201
डिसेंबर/December 1991	183	196	185	185	190	187
जानेवारी/January 1992	187	198	187	188	192	190
फेब्रुवारी/February 1992	189	198	187	187	194	191
मार्च/March 1992	191	198	188	188	195	192
एप्रिल/April 1992	193	199	189	191	195	193
मे/May 1992	197	203	192	195	201	195
जून/June 1992	199	207	194	198	203	197
जुलै/July 1992	205	211	198	200	206	202
ऑगस्ट/August 1992	203	211	200	201	207	203
सप्टेंबर/September 1992	203	210	200	200	206	204
ऑक्टोबर/October 1992	207	210	200	202	205	205
नोव्हेंबर/November 1992	207	210	200	204	205	205
डिसेंबर/December 1992	208	211	200	204	205	205

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.
आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL-INDIA

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१००) (Base : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत//All India	
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)
भार/Weight	76.07	100.00	78.12	100.00
1961-62	97	98	N.A.	N.A.
1966-67	190	173	198	181
1971-72	223	204	211	196
1976-77	338	309	313	293
1981-82	515	462	488	444
1986-87	622	571	618	572
1987-88	682	622	681	629
1988-89	748	681	774	708
1989-90	825	751	810	746
1990-91	829	764	868	803
1991-92	1107	991	1048	958
1992-93*	1342	1183	1190	1082
डिसेंबर/December 1991	1193	1060	1109	1008
जानेवारी/January 1992	1215	1079	1115	1015
फेब्रुवारी/February 1992	1240	1100	1142	1038
मार्च/March 1992	1281	1132	1151	1046
एप्रिल/April 1992	1296	1144	1150	1046
मे/May 1992	1336	1176	1163	1058
जून/June 1992	1373	1206	1175	1068
जुलै/July 1992	1391	1222	1200	1090
ऑगस्ट/August 1992	1443	1260	1231	1114
सप्टेंबर/September 1992	1408	1234	1226	1112
ऑक्टोबर/October 1992	1339	1182	1210	1099
नोव्हेंबर/November 1992	1255	1121	1190	1085
डिसेंबर/December 1992	1236	1106	1165	1067

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months. Source.—Labour Bureau, Simla. Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक
ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००/Base year :1981-82=100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पक्का माल Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
भार/Weight	(32.295)	(10.663)	(57.042)	(100.000)
1982-83 ..	106.7	106.5	103.5	104.9
1983-84 ..	118.2	112.5	109.8	112.8
1984-85 ..	125.5	117.3	117.5	120.1
1985-86 ..	125.7	129.8	124.4	125.4
1986-87 ..	137.1	138.6	129.2	132.7
1987-88 ..	152.6	143.3	138.5	143.6
1988-89 ..	160.1	151.2	151.5	154.3
1989-90 ..	163.6	156.6	168.6	165.7
1990-91 ..	184.9	175.8	182.8	182.7
1991-92 ..	218.4	199.0	203.4	207.8
1992-93*	234.7	222.1	224.2	227.3

(P)अस्थायी/Provisional.

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००/Base year :1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, मादक पदार्थ व तंबाखू Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1990-91 ..	199	243	186	185	154	187	193
1991-92 ..	230	280	204	198	169	210	219
1992-93* ..	254	311	218	210	184	230	240
डिसेंबर/December 1991	239	285	204	198	173	216	225
जानेवारी/January 1992	242	288	207	206	174	219	228
फेब्रुवारी/February 1992	241	293	212	206	175	220	229
मार्च/March 1992	241	299	212	206	177	221	229
एप्रिल/April 1992	243	303	214	206	179	224	231
मे/May 1992 ..	247	307	215	206	180	225	234
जून/June 1992 ..	251	308	217	206	182	226	236
जुलै/July 1992 ..	258	310	217	212	183	228	242
ऑगस्ट/August 1992 ..	258	310	217	212	185	230	242
सप्टेंबर/September 1993	258	311	218	212	186	232	243
ऑक्टोबर/October 1992	258	314	221	212	187	234	244
नोव्हेंबर/November 1992	257	318	221	212	190	236	244
डिसेंबर/December 1992	256	320	222	212	187	236	243

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for—9 months

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला, भारत सरकार.

Source.—Labour Bureau, Simla, Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

महाराष्ट्रातील रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू

QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA

(परिमाण लाख टनांत/Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/* रास्त भावांच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २ + रकाना ३) Total (Col.2 + Col.3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५ + रकाना ६) Total (Col.5 + Col.6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1972	2.11	3.19	5.30	1.11	5.88	6.99	N.A.
1977	2.89	1.25	4.14	2.68	2.19	4.87	28,039
1982	2.68	3.82	6.50	1.98	3.06	5.04	30,907
1983	2.24	1.67	3.91	2.19	3.50	5.69	31,690
1984	1.89	1.00	2.89	1.29	1.88	3.17	32,279
1985	1.75	1.46	3.21	1.32	1.66	2.98	33,005
1986	2.32	2.99	5.31	1.79	4.91	6.70	33,456
1987	2.63	4.45	7.08	2.13	8.54	10.67	33,830
1988	2.55	4.85	7.40	3.20	8.08	11.28	34,392
1989	2.48	3.90	6.38	3.42	7.64	11.06	34,596
1990	2.28	3.47	5.75	3.65	7.18	10.83	35,169
1991	2.73	3.89	6.62	3.87	8.91	12.78	35,437
1992	3.04	4.46	7.50	2.67	8.90	11.57	38,776

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available. * मार्च अखेर/End of March

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये

ACTUAL RECEIPTS OF FOODGRAINS FROM GOVERNMENT OF INDIA
AND OTHER STATES TO MAHARASHTRA STATE

(हजार टनांत/In '000 tonnes)

वर्ष Year	भारत सरकारकडून From Government of India				इतर राज्यांकडून From other States				एकूण (स्तंभ ५ + स्तंभ ९) Total (Col.5 + Col. 9)
	तांदूळ Rice	गहू† Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	तांदूळ Rice	गहू† Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1974	186	1,003	393	1,582	18	44	51	113	1,695
1979	218	722	..	940	940
1983	300	979	..	1,279	1,279
1984	299	724	..	1,023	1,023
1985	390	720	..	1,110	1,110
1986	640	740	..	1,380	1,380
1987	720	1,080	..	1,800	1,800
1988	750	1,045	..	1,795	1,795
1989	675	1,251	..	1,926	1,926
1990	570	1,165	..	1,735	1,735
1991	570	1,390	..	1,960	1,960
1992	780	1,215	..	1,995	1,995

† गव्हाचा कोटा, गिरण्यांना पुरवण्यात आलेला कोटा धरून आहे./Wheat quota is inclusive of quota of R.F. Mills.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्रात शासनाने केलेली अन्नधान्याची खरेदी

PROCUREMENT OF FOODGRAINS IN MAHARASHTRA BY GOVERNMENT

(हजार टनांत/In thousand tonnes)

वर्ष/Year	आधार किमत योजनेअंतर्गत खरेदी Procurement under price support scheme			लेव्हीद्वारे खरेदी Procurement under Levy		
	भात/Paddy	ज्वारी/Jowar	बाजरी/Bajra	मका/Maize	तांदूळ/Rice	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	
1986-87	8	
1987-88	173	
1988-89	
1989-90	142	
1990-91	22	212	8	
1991-92	2	51	
1992-93(P)	3	461	1	1	39	

(Upto 15th February 1993)

(P)=अस्थायी/Provisional.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

RC 4280-21

संस्थांचा प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91*	1991-92*	1992-93@	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. प्राथमिक										Primary—
(1) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	57,612	60,182	61,410	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारांत)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	10,427	10,656	10,684	Enrolment ('000)
(3) शिक्षक (हजारांत)	113	153	185	221	222	245	267	272	277	Teachers ('000)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	39	39	39	No. of students per teacher.
2. माध्यमिक										Secondary—
(1) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	10,026	10,520	10,708	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारांत)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,743	6,016	6,170	Enrolment ('000)
(3) शिक्षक (हजारांत)	35	57	77	96	114	146	177	186	189	Teachers ('000)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	32	32	33	No. of students per teacher.
3. उच्च (सर्व प्रकारचे)---										Higher (all types)---
(1) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,132	1,166	1,203	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारांत)	110	189	328	474	589	864	1,071	1,141	1,195	Enrolment ('000)

*अस्थायी/Provisional

@प्राथमिक अंदाज/Preliminary Estimates.

आधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि सार्वजनिक सहाय्यित)
(Public and Public aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dispensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and clinics (No.)	संस्थांतील खाटांची (संख्या) No. of beds in Institutions	दर लाख @ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of population	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	..	299	1,372	388	1	72	43,823	88†
2	1976	..	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	..	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1986	..	769	1,782	1,539	81*	90	99,487	142
5	1990	..	768	1,896	1,672	81	1,977**	1,09,267	146
6	1991	..	768	1,896	1,672	81	1,977**	1,09,267	144
7	1992	..	830	1,702	1,672	81	1,977**	1,15,747	143

† सुधारित/Revised

- * प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.
- * Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.
Based on mid year projected population of respective year.

- ** १९८८ पासून चिकित्सालयांचा समावेश करण्यात आला आहे.
No. of clinics have been included since 1988.

आधार.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तबता क्रमांक/TABLE No. 38

PER CAPITA MONTHLY EXPENDITURE

वाव	जुलै १९७७ ते जून १९७८/July 1977 to June 1978						जानेवारी १९८३	
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural	
	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1. तूपधान्ये ..	18.40	30.17	17.03	15.10	17.97	23.30	28.89	24.85
2. कडधान्ये ..	3.18	5.21	4.62	4.10	3.63	4.71	5.72	4.92
3. दूध व दुधाचे पदार्थ	3.47	5.69	9.93	8.81	5.49	7.12	6.33	5.44
4. हतर अन्न पदार्थ	15.78	25.89	35.92	31.86	22.06	28.59	30.56	26.29
एकूण—अन्न पदार्थ	40.83	66.96	67.59	59.87	49.15	63.72	71.50	61.50
5. कापड ..	5.30	8.69	7.28	6.46	5.92	7.68	10.69	9.19
6. इंधन व दिवाबत्ती	4.52	7.41	7.13	6.32	5.33	6.91	9.25	7.96
7. हतर अन्नोत्तर पदार्थ	10.33	16.94	30.84	27.35	16.73	21.69	24.82	21.35
एकूण—अन्नोत्तर पदार्थ	20.15	33.04	45.25	40.13	27.98	36.28	44.76	38.50
एकूण	60.98	100.00	112.75	100.00	77.13	100.00	116.26	100.00

टीप.--(१) द मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

आधार.--अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 38

उपभोग्य बाबींवरील वरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

ते डिसेंबर १९८३/January 1983 to December 1983					जुलै १९८७ ते जून १९८८/July 1987 to June 1988					Item
नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(1)
29.41	13.98	29.06	19.80	31.65	19.98	33.55	11.53	32.26	16.04	.. Cereals
7.79	3.70	6.39	4.35	8.27	5.22	10.66	3.66	9.07	4.51	.. Pulses
18.18	8.64	10.17	6.93	10.23	6.46	24.90	8.55	15.00	7.46	.. Milk and milk products.
65.60	31.18	41.91	28.56	48.65	30.71	97.13	33.38	64.16	31.92	.. Other food items
120.98	57.50	87.53	59.64	98.80	62.37	166.24	57.12	120.49	59.93	.. Total—Food items
14.98	7.12	12.08	8.23	11.60	7.32	14.61	5.02	12.57	6.25	.. Clothing
13.43	6.38	10.61	7.23	13.13	8.29	19.34	6.64	15.13	7.52	.. Fuel and light
61.03	29.00	36.55	24.90	34.87	22.02	90.85	31.22	52.87	26.30	.. Other non-food items.
89.44	42.50	59.24	40.36	59.60	37.63	124.80	42.88	80.57	40.07	.. Total—Non-food items.
210.42	100.00	146.77	100.00	158.40	100.00	291.04	100.00	201.06	100.00	.. Total

Note.—(1) P.C.E. means *per capita* expenditure in Rs.

(2) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASSES

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes in (Rs.) (1)	जुलै १९७७ ते जून १९७८ July 1977 to June 1978			जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३ January 1983 to December 1983			जुलै १९८७ ते जून १९८८ July 1987 to June 1988		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
0—30	6.81	1.75	5.23	0.15	0.11	0.13	0.00	0.00	0.00
30—40	17.64	5.32	13.80	0.83	0.25	0.62	0.09	0.00	0.06
40—60	38.38	18.41	32.15	10.94	2.54	8.18	1.41	0.18	1.02
60—70	12.03	9.46	11.23	9.25	2.62	7.20	2.19	0.37	1.60
70—100	16.12	23.13	18.30	31.81	12.13	25.40	18.97	4.91	14.45
100—150	6.65	21.17	11.18	29.10	24.59	27.64	38.20	16.45	31.20
150—200	1.43	9.66	4.00	10.14	18.83	12.96	20.47	20.06	20.34
200—300	0.71	7.57	2.85	5.31	21.67	10.73	12.63	25.81	16.87
300 आणि अधिक/and above	0.23	3.53	1.26	2.47	17.26	7.14	6.04	32.22	14.46
एकूण All Classes ..	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप.—वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

Note.—The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

आधार—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व येणे कर्जचे वर्गीकरण
**DISTRIBUTION OF DEPOSITS AND OUTSTANDING ADVANCES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS
 ACCORDING TO POPULATION GROUPS IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वर्ष year	जून महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारी संपणाऱ्या वर्षाची स्थिती/ Position as on last Friday of June of the year							एकूण ठेवी Total deposits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	एकूण येणे कर्ज Total outstanding advances	दरडोई येणे कर्ज (रुपये) Per capita outstanding advances (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या Total No. of banking offices (No.)	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	दर १,००० चौरस किलो मीटर क्षेत्रा- मागे बँक कार्या- लयांची संख्या Number of banking offices per '000 sq. km. of area.
	ग्रामीण Rural		निमशहरी Semi-Urban		महानगरी Urban Metropolitan									
	ठेवी Deposits	येणे कर्ज Outstanding Advances	ठेवी Deposits	येणे कर्ज Outstanding Advances	ठेवी Deposits	येणे कर्ज Outstanding Advances								
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	
1971	..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	290	1,291.20†	256	1,471	2.9	4.8
1976	..	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	582	2,587.04	464	2,381	4.3	7.7
1981	..	308.71	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	1,204	5,930.72	940	3,627	5.8	11.7
1985	..	626.60	493.30	1,220.16	716.38	12,439.27	11,763.03	14,286.03	2,084	12,972.71	1,893	4,786	7.0	15.6
1986	..	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	2,498	15,125.30	2,159	4,901	7.0	15.9
1987	..	903.63	723.50	1,384.15	767.65	17,322.46	13,994.24	19,610.25	2,738	15,485.38	2,162	4,951	6.9	16.1
1988	..	1,060.99	851.42	1,668.64	933.75	20,086.11	14,813.00	22,815.74	3,185	16,598.19	2,317	5,094	7.1	16.6
1989	..	1,213.45	1,054.58	1,822.04	1,113.40	23,996.30	19,486.75	27,031.78	3,718	21,654.74	2,978	5,337	7.3	17.3
1990	..	1,461.40	1,282.06	2,073.76	1,232.32	29,741.95	23,249.76	33,277.11	4,511	25,764.14	3,493	5,545	7.5	18.0
1991	..	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	5,344	29,646.85	3,580	5,591	7.4	18.2
1992	..	1,908.93	1,452.85	2,517.83	1,355.42	52,336.98	31,325.13	56,763.74	7,208	34,133.40	4,335	5,630	7.1	18.3

† आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत/ † Data relate to the second Friday of June 1971.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

आधार.—(१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले, सारांशात्मक सांख्यिकी दर्शविणारे प्रकाशन.
 आणि
 (२) बँक कार्यालयांची निर्देशिका.

Source.—(1) Banking Statistics, Basic Statistical Returns, Summary Results.
 and
 (2) Directory of Bank offices published by the Reserve Bank of India.

तबता क्रमांक/TABLE No. 41

महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी
ROAD LENGTH ACCORDING TO DIFFERENT CLASSES IN MAHARASHTRA STATE

(किलोमीटरमध्ये/In kilometres)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	दर शंभर चौ. किलोमीटर क्षेत्रा- मागे रस्त्यांची लांबी (कि.मी.) Road length per 100 sq.km. of area (km.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1965-66	..	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788	16.9
2	1970-71	..	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364	21.2
3	1975-76	..	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757	28.9
4	1980-81	..	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131	45.8
5	1984-85	..	2,939	19,068	26,367	28,234	75,063	1,51,671	49.3
6	1985-86	..	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671	49.9
7	1987-88	..	2,955	30,548	37,224	36,403	59,286*	1,66,416	54.1
8	1988-89	..	2,916@	30,761	37,798	37,351	61,095	1,69,921	55.2
9	1989-90	..	2,978	30,737	38,539	37,984	62,621	1,72,859	56.2
10	1990-91	..	2,959@@	30,975	38,936	38,573	61,522	1,72,965	56.2
11	1991-92 (P)	..	2,959	31,076	38,984	39,316	62,159	1,74,494	56.7

(P)=अस्थायी/Provisional

* वर्गीकरणामुळे झालेली घट./Decline due to reclassification.

टीप.--(१) ग्रामीण रस्त्यामध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note.—(1) Village roads also include "unclassified" roads.

(२) १९८१ पासून १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी "१९६१-८१ रस्ते विकास योजने" प्रमाणे केली आहे.

(2) The classification of road length for 1981 to 1987 is according to "Road Development Plan, 1961-81".

(३) @ पूर्व व पश्चिम द्रुत महामार्ग पूर्वी राष्ट्रीय महामार्गात गणले गेले असल्यामुळे लांबी कमी झाली आहे.

(3) The Eastern and Western Express highways were included in National Highways previously hence there is decline in road length.

(४) १९८७-८८ पासूनचे आकडे "१९८१-२००१ रस्ते विकास योजने" प्रमाणे असून त्यामध्ये जाड्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जावृत्ती झाली आहे. म्हणून वरील रकामा ७ मध्ये ग्रामीण रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(4) The classification of road length for 1987-88 onwards is according to "Road Development Plan 1981-2001". Hence in column number 7 there is reduction in length in respect of village roads due to upgradation of lower category to upper category.

(५) @@ठाणे जिल्हातील राष्ट्रीय महामार्ग नं. ३ च्या काही भागाचे विशेष राज्य महामार्गात वर्गीकरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(5) Decline due to declassification of part of National Highways No. 3 in to special State Highway in Thane district.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने

NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA

अनुक्रमांक Sr.No.	वाहनांचा प्रकार	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1992	1993	Class of vehicles
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड.	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	16,96,157	18,42,633	19,62,801	Motorcycles, Scooters & Moped.
2	मोटार गाड्या ..	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	4,23,505	4,41,542	4,56,375	Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	41,368	43,854	46,434	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा ..	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	1,26,049	1,40,223	1,50,117	.. Auto rickshaws
5	स्टेज कॅरिजेस—										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	18,203	18,434	18,434	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	790	548	624	49 (ii) Petrol engine
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरिजेस	1,498	2,732	3,980	4,641	4,857	.. Contract carriages
7	मालमोटारी—										.. Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	33,065	@	@	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,905	6,713	@	@	.. (ii) Petrol engine
	(ब) सार्वजनिक वाहने—										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,47,818	1,89,708	1,95,981	.. (i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	17,853	21,619	.. (ii) Petrol engine
8	रुग्णवाहिका ..	119	278	441	643	925	1,504	2,235	2,360	2,531	.. Ambulances
9	शाळेच्या बसेस ..	269	359	491	504	594	795	1,023	1,074	1,096	.. School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने ..	177	370	810	1,478	2,171	3,278	4,622	4,853	5,498	.. Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रॅलर) ..	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	60,858	68,355	73,509	.. Trailors
12	ट्रॅक्टर ..	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	61,088	68,865	74,162	.. Tractors
13	इतर ..	285	539	810	1,636	1,319	3,193	5,040	5,388	5,509	.. Others
	एकूण ..	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	26,40,585	28,49,783	30,18,923	.. Total
दर	लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.	253	355	618	890	1,309	2,193	3,353	3,619	3,824	.. Motor vehicles per lakh of population
दर	लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या.	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	3.0	3.2	.. Ambulances per lakh of population.

टीप.—(१) वरील आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत.

(२) @नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९२ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने "सार्वजनिक वाहने" या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत.

भाषांतर.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

Note.—(1) Figures are as on 1st January of each year.

(2) @According to New Act, separate classification of private carrier class has been cancelled. From 1992 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public Carriers'.

Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल)

CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA (Societies, Members and Working Capital)

संस्थांचे प्रकार (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1989-90 (8)	1990-91 (9)	1991-92 (10)	Type (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या--										
										<i>Number of societies--</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	34	34	34	34	Agricultural and non-agricultural-credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,420	20,130	18,577	18,458	18,668	19,565	19,729	Agricultural credit.*
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	10,405	11,291	12,757	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	907	931	997	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	26,793	28,954	30,923	Productive enterprises.
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	41,374	43,845	47,583	Others.
II सभासदांची संख्या (हजारांमध्ये)--										
										<i>Number of members ('000)--</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था**	76	67	70	951	1,014	1,065	1,097	1,485	1,659	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.**
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	7,809	7,942	8,277	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	8,531	9,302	9,781	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	749	745	767	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,928	3,974	4,172	Productive enterprises.
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,415	3,455	3,659	Others.
III खेळते भांडवल (लाख रुपये)--										
										<i>Working capital (in lakh Rs).--</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	7,71,436	8,80,554	9,82,430	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,83,793	1,85,100	1,99,345	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	6,51,768	7,50,784	8,38,590	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	33,067	33,960	35,700	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	4,02,437	4,58,810	5,02,387	Productive enterprises.
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	1,10,925	1,19,137	1,26,420	Others.

*यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू-सुधार संस्था आणि धान्य बँका यांचा १९७१-७२ पर्यंत समावेश आहे.

Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1971-72.

**नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

टीप.—१९९०-९१ चे आकडे सुधारित आहेत. १९९१-९२ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—The figures for 1990-91 are revised and those for 1991-92 are provisional.

आधार—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल)
CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA (Advances, Outstanding Loans and Turnover)

संस्थांचे प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1989-90	1990-91	1991-92	Type
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. दिलेले कर्ज (लाख रुपये) —										<i>Advances (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर-कृषि पत संस्था.	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,52,751	2,80,348	5,08,598	9,08,475	11,84,304	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	80,081	79,966	92,418	Agricultural credit.
(3) विगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	4,77,023	5,17,816	5,44,011	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	816	845	864	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	71	249	328	459	1,208	1,077	1,472	1,678	1,814	Productive enterprises.
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	10,121	6,029	6,330	Others.
II. येणे कर्ज (लाख रुपये) —										<i>Outstanding loans (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर-कृषि पत संस्था.	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	5,10,897	5,88,901	8,55,921	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	1,40,316	1,31,021	1,44,723	Agricultural credit.
(3) विगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	4,09,116	4,59,440	5,17,561	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	1,297	935	999	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	57	382	607	1,423	3,033	4,376	6,208	6,884	7,893	Productive enterprises.
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	17,326	19,101	20,674	Others.
III उलाढाल तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये) —										<i>Turnover value of produced goods sold (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विगर-कृषि पत संस्था.	Agricultural and non-agricultural-credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	1,01,525	23,948	25,145	Agricultural credit.
(3) विगर-कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	2,846	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	1,92,835	1,60,247	1,67,609	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,460	3,29,144	3,46,703	3,67,456	Productive enterprises.
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	31,159	33,008	35,255	Others.

टीप.— १९९०-९१ चे आकडे सुधारित आहेत. १९९१-९२ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.— The figures for 1990-91 are revised and those for 1991-92 are provisional.

आधार — महकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.— Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

तबला क्रमांक/TABLE No. 45

दृष्टिकोणात आर्थिक गणना १९८० आणि १९९०

Economic Census 1980 and 1990 at a Glance

(हजारत/In Thousand)

बाब	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item
	1980	1990	शेकडा वाढ per cent increase	1980	1990	शेकडा वाढ per cent increase	1980	1990	शेकडा वाढ per cent increase	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. उद्योगाची संख्या										I. No. of Enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उद्योग	732	1,008	37.74	504	714	41.63	1,236	1,722	39.32	(a) OAEs
(ब) आस्थापना*	233	300	28.68	370	601	62.45	603	902	49.41	(b) Establishments*
(क) एकूण	965	1,308	35.56	874	1,315	50.45	1,839	2,624	42.63	(c) Total
2. काम करणाऱ्या व्यक्तीची संख्या.										II. Persons Usually Working in—
(अ) स्व-कार्यरत उद्योगांमध्ये	1,009	1,375	36.30	74	998	1,246.23	1,083	2,373	119.16	(a) OAEs
(ब) आस्थापनेमध्ये	1,136	1,472	29.51	3,861	5,115	32.52	4,997	6,587	31.83	(b) Establishments
(क) एकूण	2,145	2,847	32.70	4,605	6,113	32.76	6,750	8,960	32.74	(c) Total Enterprises
3. उद्योगात काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या ..	2.2	2.2	..	5.3	4.6	..	3.7	3.4	..	III. Average size of Enterprises
4. आस्थापनेमध्ये काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	4.9	4.9	..	10.4	8.5	..	8.3	7.3	..	IV. Average size of Establishments
5. एकूण आस्थापनेमधील पगारावरील व्यक्ती ..	1,031	1,332	29.26	3,469	4,561	31.49	4,500	5,893	30.98	V. Hired Workers in all Establishments
6. मुख्य वैशिष्ट्यानुसार उद्योगांची संख्या. ..										VI. No. of Enterprises according to principal characteristics.
(१) मोसमी	92	163	76.97	26	38	45.40	118	201	70.04	(1) Seasonal
(२) परिसर नसलेले	227	231	2.01	120	156	29.45	347	387	11.55	(2) Without Premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	136	218	59.80	171	304	78.37	307	522	70.12	(3) With Power/Fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social Group of Owner—
(अ) अनुसूचित जन-जाती	49	63	30.00	24	26	7.59	73	89	22.64	(a) S.T.
(ब) अनुसूचित जाती	110	118	6.94	42	62	47.79	152	180	18.18	(b) S.C.
(५) मालकीचा प्रकार										(5) Type of Ownership
(अ) खाजगी	835	1,147	37.41	817	1,242	51.88	1,652	2,389	44.57	(a) Private
(ब) सहकारी	18	25	42.07	12	18	53.04	30	43	46.48	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	113	136	20.77	44	55	23.73	157	191	21.61	(c) Public

*ज्या उद्योगात कमीत कमी एक तरी व्यक्ती पगारावर काम करते असे उद्योग.

*Enterprises with atleast one hired worker.

आर्थिक गणना/ECONOMIC CENSUS 1990
आर्थिक गणना/ECONOMIC CENSUS 1990

प्रमुख उद्योग गटाप्रमाणे उद्योगांची आणि कामगारांची संख्या

MAJOR ACTIVITYWISE NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING

प्रमुख उद्योग गट	उद्योगांची संख्या Enterprises			कामगारांची संख्या (हजारत) Persons Usually Working (in thousand)			पगारावरील कामगारांची संख्या (हजारत) Hired Persons Usually Working (in thousand)			Major Activity
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. कृषि	2,86,821	21,679	3,08,500	480	54	534	58	21	79	.. Agricultural
2. खनिज उत्पादन व खाणकाम	3,272	527	3,799	22	21	43	18	20	38	.. Mining and Quarrying
3. वस्तुनिर्माण	2,36,323	2,47,628	4,83,951	782	1,870	2,652	438	1,552	1,990	.. Manufacturing
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	2,452	2,064	4,516	15	41	56	15	41	56	.. Electricity, Gas and Water
5. बांधकाम	22,938	17,133	40,071	42	55	97	14	36	50	.. Construction
6. घाऊक व्यापार	10,291	48,405	58,696	29	223	252	20	156	176	.. Wholesale Trade
7. किरकोळ व्यापार	3,11,126	5,17,147	8,28,273	435	1,115	1,550	65	463	528	.. Retail Trade
8. उपहारगृहे आणि हॉटेल्स	41,640	58,421	1,00,061	92	295	387	35	219	254	.. Restaurants and Hotels
9. वाहतूक	15,921	34,344	50,265	41	165	206	21	130	511	.. Transport
10. साठवण आणि गोदामविषयक	5,371	22,521	27,892	16	69	85	13	51	64	.. Storage and Warehousing
11. दळणवळण	7,468	2,515	9,983	17	61	78	17	60	77	.. Communications
12. वित्तीय, विमा स्यावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	19,728	48,952	68,680	56	416	472	42	371	413	.. Financing Insurance, Real Estate and Business Services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	3,44,923	2,89,172	6,34,095	816	1,693	2,509	572	1,410	1,982	.. Community, Social and Personal Services
14. इतर सेवा (इतर वर्गीकरण न केलेल्या)	220	4,592	4,812	4	35	39	4	31	35	Others (Unspecified Activities)
एकूण	13,08,494	13,15,100	26,23,594	2,847	6,113	8,960	1,332	4,561	5,893	All Activities

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 47

आर्थिक गणना/Economic Census 1990

जिल्हावार उद्योगांची व त्यामध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या (ग्रामीण)

DISTRICTWISE NUMBER OF ENTERPRISES AND NUMBER OF PERSONS USUALLY WORKING
(RURAL)

जिल्हा	उद्योगांची संख्या/Enterprises			काम करणाऱ्यांची संख्या/Persons usually working			District	
	एकूण Total	शेतकी Agri- cultural	बिगर-शेतकी Non-agri- cultural	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)	
1 बृहन्मुंबई	Greater Bombay	
2 ठाणे	..	38,634	4,759	33,875	1,22,929	99,988	22,941	Thane
3 रायगड	..	33,340	4,327	29,013	1,04,951	38,890	16,061	Raigad
4 रत्नागिरी	..	34,169	2,925	31,244	79,897	66,856	13,041	Ratnagiri
5 सिंधुदुर्ग	..	24,604	2,091	22,513	54,681	43,141	11,540	Sindhudurg
6 नाशिक	..	53,026	6,777	46,249	1,30,689	1,03,852	26,837	Nashik
7 धुळे	..	49,718	13,594	36,124	1,02,284	86,038	16,246	Dhule
8 जळगाव	..	58,334	11,364	46,970	1,12,830	98,755	14,075	Jalgaon
9 अहमदनगर	..	72,117	17,400	54,717	1,89,427	1,50,818	38,609	Ahmadnagar
10 पुणे	..	85,773	25,019	60,754	..,10,262	1,66,660	43,602	Pune
11 सातारा	..	61,780	15,809	45,971	1,35,797	1,10,007	25,790	Satara
12 सांगली	..	61,064	21,066	39,998	1,37,757	1,19,217	18,540	Sangli
13 सोलापूर	..	67,870	14,671	53,199	1,43,651	1,16,009	27,642	Solapur
14 कोल्हापूर	..	1,47,755	90,690	57,065	2,93,684	2,31,676	62,008	Kolhapur
15 औरंगाबाद	..	34,137	3,330	30,807	80,702	70,671	10,031	Aurangabad
16 जालना	..	20,014	798	19,216	32,757	28,470	4,287	Jalna
17 परभणी	..	28,554	2,210	26,344	50,744	44,633	6,111	Parbhani
18 बीड	..	32,986	4,281	28,705	58,170	49,886	8,284	Beed
19 नांदेड	..	33,293	2,944	30,349	60,739	51,878	8,861	Nanded
20 उस्मानाबाद	..	28,213	3,996	24,217	51,311	43,771	7,540	Osmanabad
21 लातूर	..	28,918	1,640	27,278	53,895	46,353	7,542	Latur
22 बुलढाणा	..	31,963	2,595	29,368	57,815	50,912	6,903	Buldana
23 अकोला	..	34,726	2,210	32,516	66,681	52,785	7,896	Akola
24 अमरावती	..	34,178	2,767	31,411	63,192	54,442	8,750	Amravati
25 यवतमाळ	..	40,598	4,334	36,264	77,207	66,512	10,695	Yavatmal
26 वर्धा	..	21,047	2,366	18,681	41,788	35,909	5,879	Wardha
27 नागपूर	..	34,040	6,046	27,994	94,189	77,218	16,971	Nagpur
28 भंडारा	..	60,551	7,583	52,968	1,24,436	93,162	31,274	Bhandara
29 चंद्रपूर	..	38,245	5,800	32,445	77,698	64,328	13,370	Chandrapur
30 गडचिरोली	..	18,847	3,429	15,418	36,802	29,171	7,631	Gadchiroli
एकूण	..	13,08,494	2,86,821	10,21,673	28,46,965	23,48,008	4,98,957	Total

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तबला क्रमांक/TABLE No. 48

आर्थिक गणना/Economic Census 1990

जिल्हावार उद्योगांची व त्यामध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या (नागरी)

D. DISTRICTWISE NUMBER OF ENTERPRISES AND NUMBER OF PERSONS USUALLY WORKING (URBAN)

ज. जिल्हा	उद्योगांची संख्या/Enterprises			काम करणाऱ्यांची संख्या/Persons usually working			District
	एकूण Total	शेतकी Agri-cultural	विगर शेतकी Non-agri-cultural	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1. मृ. बृहन्मंबई ..	4,23,419	1,982	4,21,437	24,25,649	21,16,606	3,09,043	Greater Bombay
2. ट. ठाणे ..	1,30,890	2,065	1,28,825	6,83,366	6,22,629	60,737	Thane
3. र. रायगड ..	16,947	446	16,501	71,692	62,842	8,850	Raigad
4. र. रत्नागिरी ..	8,036	361	7,675	35,629	31,576	4,053	Ratnagiri
5. सि. सिंधुदुर्ग ..	4,913	386	4,527	16,888	14,083	2,805	Sindhudurg
5. न. नाशिक ..	55,840	756	55,084	2,38,413	2,10,934	27,479	Nashik
7. ध. धुळे ..	25,469	585	24,884	84,069	75,682	8,387	Dhule
8. ज. जळगाव ..	32,081	611	31,470	1,19,200	1,08,422	10,778	Jalgaon
9. अ. अहमदनगर ..	29,361	626	28,735	91,026	76,434	14,592	Ahmadnagar
3. पु. पुणे ..	1,14,288	1,241	1,13,047	6,37,461	5,56,834	80,627	Pune
1. स. सातारा ..	21,118	645	20,473	72,412	63,216	9,196	Satara
2. स. सांगली ..	26,138	2,435	23,703	1,24,007	1,12,177	11,830	Sangli
3. स. सोलापूर ..	58,423	770	57,653	2,03,265	1,54,580	48,685	Solapur
4. व. कोल्हापूर ..	41,136	1,424	39,712	1,56,297	1,40,938	15,359	Kolhapur
5. अ. औरंगाबाद ..	25,297	693	24,604	1,00,473	88,605	11,868	Aurangabad
6. ज. जालना ..	8,413	141	8,272	29,733	25,965	3,768	Jalna
7. प. परभणी ..	17,590	376	17,214	60,620	54,194	6,426	Parbhani
8. ब. बीड ..	13,010	261	12,749	41,250	36,961	4,289	Beed
9. न. नांदेड ..	18,695	381	18,314	57,634	51,448	6,186	Nanded
10. उ. उस्मानाबाद ..	8,307	141	8,166	28,428	25,073	3,355	Osmanabad
11. ल. लातूर ..	13,967	68	13,899	49,650	44,715	4,935	Latur
12. बु. बुलढाणा ..	17,981	510	17,471	51,309	46,597	4,712	Buldana
13. अ. अकोला ..	30,589	664	29,925	88,457	80,620	7,837	Akola
14. अ. अमरावती ..	30,515	1,157	29,358	1,00,940	90,714	10,226	Amravati
15. य. यवतमाळ ..	17,826	484	17,342	60,155	53,030	7,125	Yavatmal
16. व. वर्धा ..	12,217	247	11,970	43,007	37,236	5,771	Wardha
17. न. नागपूर ..	79,837	1,416	78,421	3,11,549	2,73,095	38,454	Nagpur
18. भ. भंडारा ..	13,306	213	13,093	46,049	38,839	7,210	Bhandara
19. च. चंद्रपूर ..	16,233	365	15,868	72,789	65,585	7,204	Chandrapur
20. ग. गडचिरोली ..	3,258	229	3,029	11,937	10,661	1,276	Gadchiroli
एकूण ..	13,15,100	21,679	12,93,421	61,13,354	53,70,291	7,43,063	Total

आधार.--अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 49

आर्थिक गणना/Economic Census 1990

जिल्हावार उद्योगांची व त्यामध्ये काम करणाऱ्यांची संख्या (ग्रामीण+नागरी)

DISTRICTWISE NUMBER OF ENTERPRISES AND NUMBER OF PERSONS USUALLY WORKING
(RURAL + URBAN)

जिल्हा	उद्योगांची संख्या/Enterprises			काम करणाऱ्यांची संख्या/Persons usually working			District
	एकूण Total	शेतकी Agri- cultural	बिगरशेतकी Non-agri- cultural	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. बृहन्मुंबई	.. 4,23,419	1,982	4,21,437	24,25,649	21,16,606	3,09,043	Greater Bombay
2. टाणे	.. 1,69,524	6,824	1,62,700	8,06,295	7,22,617	83,678	Thane
3. रायगड	.. 50,287	4,773	45,514	1,76,643	1,51,732	24,911	Raigad
4. रत्नागिरी	.. 42,205	3,286	38,919	1,15,526	98,432	17,094	Ratnagiri
5. सिंधुदुर्ग	.. 29,517	2,477	27,040	71,569	57,224	14,345	Sindhudurg
6. नाशिक	.. 1,08,866	7,533	1,01,333	3,69,102	3,14,786	54,316	Nashik
7. धुळे	.. 75,187	14,179	61,008	1,86,353	1,61,720	24,633	Dhule
8. जळगांव	.. 90,415	11,975	78,440	2,32,030	2,07,177	24,853	Jalgaon
9. अहमदनगर	.. 1,01,478	18,026	83,452	2,80,453	2,27,252	53,201	Ahmadnagar
10. पुणे	.. 2,00,061	26,260	1,73,801	8,47,723	7,23,494	1,24,229	Pune
11. सातारा	.. 82,898	16,454	66,444	2,08,209	1,73,223	34,986	Satara
12. सांगली	.. 87,202	23,501	63,701	2,61,764	2,31,394	30,370	Sangli
13. सोलापूर	.. 1,26,293	15,441	1,10,852	3,46,916	2,70,589	76,327	Solapur
14. कोल्हापूर	.. 1,88,891	92,114	96,777	4,49,981	3,72,614	77,367	Kolhapur
15. औरंगाबाद	.. 59,434	4,023	55,411	1,81,175	1,59,276	21,899	Aurangabad
16. जालना	.. 28,427	939	27,488	62,490	54,435	8,055	Jalna
17. परभणी	.. 46,144	2,586	43,558	1,11,364	98,827	12,537	Parbhani
18. बीड	.. 45,996	4,542	41,454	99,420	86,847	12,573	Beed
19. नांदेड	.. 51,988	3,325	48,663	1,18,373	1,03,326	15,047	Nanded
20. उस्मानाबाद	.. 36,520	4,137	32,383	79,739	68,844	10,895	Osmanabad
21. लातूर	.. 42,885	1,708	41,177	1,03,545	91,068	12,477	Latur
22. बुलढाणा	.. 49,944	3,105	46,839	1,09,124	97,509	11,615	Buldana
23. अकोला	.. 65,315	2,874	62,441	1,55,138	1,39,405	15,733	Akola
24. अमरावती	.. 64,693	3,924	60,769	1,64,132	1,45,156	18,976	Amravati
25. यवतमाळ	.. 58,424	4,818	53,606	1,37,362	1,19,542	17,820	Yavatmal
26. वर्धा	.. 33,264	2,613	30,651	84,795	73,145	11,650	Wardha
27. नागपूर	.. 1,13,877	7,462	1,06,415	4,05,738	3,50,313	55,425	Nagpur
28. भंडारा	.. 73,857	7,796	66,061	1,70,485	1,32,001	38,484	Bhandara
29. चंद्रपूर	.. 54,478	6,165	48,313	1,50,487	1,29,913	20,574	Chandrapur
30. गडचिरोली	.. 22,105	3,658	18,447	48,739	39,832	8,907	Gadchiroli
एकूण	.. 26,23,594	3,08,500	23,15,094	89,60,319	77,18,299	12,42,020	Total

आधार.-अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay,

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE

National Institute of Educational

Planning and Administration.

17-B, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DCC, No

Date

शासकीय मध्यवर्ती मद्रणालय, मुंबई

NIEPA DC

D07897